

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI,

Šio numerio „Mūsų didžiųjų“ puslapiai skirti Marcelės Kubiliūtės (1898–1963), legendinės žvalgės, gyvenimą pašventusios tarnystei tautai ir valstybei, atminimui. M. Kubiliūtė yra viena iš tų tyliųjų Lietuvos didvyrių, kurie lemtingais žygdarbiais prisidėjo prie nepriklausomos Lietuvos valstybės likimo. Esame skolingi deramo M. Kubiliūtės įamžinimo mokykliniuose vadovėliuose, knygoje, kino juostoje. Skaitytojui siūlome Onos Levandavičiūtės ir Arvydo Anušausko straipsnius apie M. Kubiliūtę.

„Faktuose ir įžvalgose“ istorikė Vilma Bukaitė, pasitelkdama skelbtus ir archyvuose gulinius Pirmojo pasaulinio karo liudininkų dienoraščius, to meto spaudą, atskleidžia autentišką Pirmojo pasaulinio karo pradžios panoramą, asmeninius išgyvenimus, svarstymus apie galimus karo padarinius Lietuvos ateičiai.

Juozas Banionis analizuoja lietuvių išeivijos politinių organizacijų veiklą dėl Vilniaus ir jo krašto priklausomybės Lietuvos valstybei. Didžiausius šios veiklos nuopelnus autorius priskiria VLIK'o sudėtyje veikusiai Vilniaus krašto lietuvių sąjungai.

„Dokumentų“ skyriuje skelbiamas Vinco Krėvės pasikalbėjimas su V. Molotovu sugrąžina į lemtingus 1940-uosius. Istoriko Mindaugo Tamošaičio komentaras kviečia skaitytoją atsargiai vertinti prosovietinės Liaudies vyriausybės ministro pirmininko pavaduotojo ir užsienio reikalų ministro aprašytą istoriją.

„Mąstymuose“ – du svarstymai iš dalies gimininga tema. Prof. Rasa Čepaitienė čia spausdinamą straipsnį skiria kolegos Viliaus Ivanausko šviesiam atminimui ir jo paskutiniuosius darbus aktualizuoja postsovietinio tranzito arba, vartojant lietuvišką terminą, pereigotyros kontekste. Vertindama pereigotyros tyrimus kaip neoliberalistinį projektą, autorė postkomunistinių tyrimų perspektyvą sieja su socioekonominiais ir kultūriniais-mentaliniais tyrimais.

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto studentė Malvina Baužytė, remdamasi žymiu prancūzų politikos filosofu Pjeru Manentu (Pierre Manent), klausia, ar tautos idėja prieštarauja demokratijai? Atsakymas toks: „/.../ tautos atskyrimas nuo demokratijos dramatiškai transformuotų ir pačią demokratijos prasmę“ (p. 68).

Baltijos kelio 30-mečio paminėjimas – šio numerio teminis akcentas. Skyriuje „Iš Romualdo Ozolo palikimo“ skelbiame jo pranešimą „Slaptųjų protokolų idėjinės ištakos“, skaitytą konferencijoje „Baltijos kelias – laisvės kelias“ 2009 m. gruodžio 4 d. R. Ozolas klausia, ar dujotiekis „Šiaurės srovė“ (ang. *Nord Stream*) nėra naujo geopolitinio padalijimo riboženklis? Kokios „strateginės idėjos“ glūdi už šiuolaikinio pasaulio geopolitinių pokyčių? Kur jų pradžia ir kaip jos evoliucionavo iki „individo kaip istorinio protingumo“ idėjos?

Baltijos kelias Sąjūdžio istorijoje buvo aukščiausias nacionalinio judėjimo pakilimo taškas. Šį istorinį įvykį primena dalyvių liudijimai ir nuotraukose įamžintos akimirkos.

Kovose dėl istorinės atminties 1941 m. birželio sukilimas užima ypatingą vietą. 1940 m. „be šūvio“ priėmus sovietų ultimatumą, po metų tauta atsakė sukilimu, kuris šiandien tampa aršiu atminties karų objektu. Kad jį laimėtume, reikalinga principinga valstybės pozicija.

„Pasaulis grįžta namo“ – tokiu pavadinimu R. Ozolo 80-mečiui išleista straipsnių rinktinė, sutalpinusi ne vienam „įvadais į Sąjūdį“ tapusius ir globalizmo bei nacionalizmo skirtį apmąstančius tekstus.

Redakcinė kolegija

MŪSŲ DIDIEJI

GYVENIMAS – KAIP DOVANA TAUTAI IR VALSTYBEI

„Mūsų didžiųjų“ herojė – Marcelė Kubiliūtė (1898–1963) – legendinė Lietuvos žvalgė, Lenkų karinės organizacijos (POW) perversmo prieš Lietuvos valstybę užkardytoja, visą gyvenimą pašventusi tarnystei tautai ir valstybei.

M. Kubiliūtė gimė ir augo kunigo Jono Katelės (1831–1908) išgarsintoje Panemunėlio parapijoje. Čia sukurtas lietuviybės židinys, klijimo teatro vaidinimų, patriotizmo aplinka subrandino ne vieną Lietuvos valstybės kūrėją. Panemunėlį lankė Lietuvos patriarchas Jonas Basanavičius, Maironis, Antanas Smetona, Tumas Vaižgantas. Ši žemė išaugino nepriklausomos Lietuvos ūkio strategą Juozą Tūbelį.

Vilnius – kita svarbi M. Kubiliūtės gyvenimo ir aktyvaus veikimo vieta. Lietuviybės veikla Vilniuje pradėta 1912 m., įstojus į suaugusiųjų gimnazijos ketvirtą klasę ir susipažinus su A. Smetonos šeima, tapus A. Smetonos leidžiamos „Vilties“ redakcijos bendradarbe. Po karo M. Kubiliūtė sugrįžta į Vilnių ir tęsia lietuviybės puoselėjimo darbus. Čia ji tampa lietuvių karinės žvalgybos rezidente, įvykdo žygdarbį ir sukliudo POW perversmą prieš Lietuvos valstybę.

Nuo 1923 m. M. Kubiliūtė pradėjo dirbti Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje Kaune, tačiau nuo Vilniaus reikalų nenutolo. Darbą derino su istorijos studijomis Vytauto Didžiojo universitete, veikla Šaulių sąjunge.

Po Lietuvos okupacijos dirbo Socialinio aprūpinimo liaudies komisariate, Mokslų akademijos bibliotekininke, bibliografe, dalyvavo antisovietiniame ir antinaciniame pogrindyje.

1944 m. rugpjūčio 17 d. M. Kubiliūtė buvo suimta ir po ilgų tardymų 1945 m. liepos 7 d. nuteista penkeriems metams tremties Tiumenės srityje. Po tremties gyveno Tauragėje, o paskutiniuosius metus – Vilniuje. Amžinojo poilsio atgulė Rasų kapinių kalnelyje, greta jos rūpesčiu palaidotų Lietuvos karių savanorių. Už nuopelnus Lietuvos valstybei apdovanota Vyties kryžiumi, Gedimino ir Vytauto ordinais, Šaulių žvaigžde. Ji vienintelė Lietuvos moteris, apdovanota reikšmingiausiais Lietuvos valstybės ordinais. 2018 m. gimtuosiuose Tindžiuliuose atidengtame ir pašventintame stogastulpyje skaitome įrašą – „Lietuvos didvyrė“.

Paliko atsiminimus, kurie 1999 m. istoriko prof. Antano Tylos rūpesčiu paskelbti leidinyje „Dek, širdie, ant amžinojo aukuro...“.

Pagerbdami M. Kubiliūtės atminimą, skaitytojui siūlome dvi publikacijas – ištrauką iš spaudai rengiamos literatūrinės apybraižos „Ėjusi kasdienį mūšį“, kurios autorė – Panemunėlio žemėje M. Kubiliūtės atminimą puoselėjanti mokytoja Ona Levandavičiūtė; antrojoje „Marcelė Kubiliūtė KGB akiratyje“ istorikas, Seimo narys Arvydas Anušauskas dokumentuotai rekonstruoja sunkiausią M. Kubiliūtės gyvenimo tarpsnį.

Algimantas Jankauskas

ONA LEVANDAVIČIŪTĖ

KAS AUGINO, STIPRINO IR VEDĖ

...reikės daug dirbti...

Kad net ir menkiausias augalėlis į saulę išsiveržtų, reikalinga žemės energija. O Lietuvos žemėlapyje Marceliui Kubiliūtei pažadėtoji buvo Tindžiulių kaimo žemė Panemunėlio parapijoje. Šitoj parapijoje daug kas būtų klostęsi kitaip: ir krašto ateitis, ir žmonių likimai carinėj Lietuvoj, jei ne jų kunigas, švietėjas Jonas Katelė. Toliaregiškesnis, išmintingesnis už kitus. Tikras lyderis, parapiją vedęs į mokslą ir šviesą. Kaip erelis, tvirtais, galingais sparnais apglėbęs visų gyvenimus. O po tais sparnais – didelis ir mažas, turtingas ir visiškai vargšas, negudrus ir protingas. Po jais ir Kubilių šeima. Jų namai – kultūros židinys, kurį užkūrė pats parapijos tėvas ir globėjas J. Katelė, daręs viską, kad paprastas kaimietis patikėtų turįs ne tik kūną, bet ir dvasią. Kūną užtenka apmokyti, pamaitinti, suręsti jam pastogę. O kad pabustų dvasia, kiekvienas turi melstis, dainuoti, giedoti, muzikuoti, vaidinti, švęsti šventes, skaityti knygas. Gera, kad savo kunigu Kubiliai patikėjo ir įkvėpė, būrė savo kaimynus.

J. Katelės laikais Tindžiuliai tiesiog klestėjo: Kubilių klojime vyko slapti lietuviški vaidinimai, o troboje veikė slapta lietuviška mokykla. Tindžiuliai turėjo netgi savo orkestrėlį, chorą. Tad tokia į lietuviybės išsaugojimą, dvasios išsiskleidimą orientuota aplinka negalėjo neturėti įtakos mažosios Marceliukės asmenybės augimui.

Tokiame dvasiškai turtingame sodžiuje Marceliukė gimė (1898 m. liepos 16 d. – pagal seną kalendorių), brendo, visa matė ir girdėjo, atmintin ir širdin įsidėjo. Šešiametė jinai – jau kiaulių ir žąsų piemenė. Iš prigimties tokia mažutė, matyt, ne ką ir už kiaules didesnė. O kur dar visokie ruošos darbai! Bet gal tai visiškai nesunku, kai augi darnioj šeimoj, gražiam kaime: ulyčioj prie kelio, kur troba prie trobos, kaimynas prie kaimyno – net dvidešimt aštuonios sodybos. Aplink tiek klegesio, garsių kalbų. O jau žalumo žalumo! Pakalnėj vinguriuoja Nemunėlio juosta. Ir dainų dainų! Visi kiemai, laukai skambėjo. Marceliukės siela kartu negalėjo neskambėti, lūpos kartu nedainuoti.

Pirmoji Marceliukės mokytoja – motina Marijona Kubilienė, kunigo J. Katelės mokinė. Geroji kaimo ir namų dvasia, nepamainoma giedotoja bažnyčioje prie vargonų, dainų vedėja kaimo vakaronėse, nepralenkiamas pasakų sekėja ir, aišku, darbų darbėlių dirbėja. O kokia ji tauri nuotraukoj su nuometu ir baltut baltutėliais drabužiais – tarytum iš kokio dizainerio kolekcijos! Trumpai pasakius, dangaus apdovanotoji, vardan gražaus gyvenimo save išdovanojusi kitiems.

Marijona – drąsi moteris: kartu su vyru Juozu po savo pastogę priėmė lietuviškų vaidinimų artistus ir kuo tik galėjo, visaip kaip padėjo – vaidinimui skolino kraitinę skrynią, šventą Marijos paveikslą. Žinojo Kubiliai, kuo rizikavo siautėję caro žandams, bet vis tiek rizikavo.

Išaugusi tokioj aplinkoj, Marcelė jau žino, kas gera, o kas bloga. Ir vos septynerių įvykdo pirmą savo „žygdarbį“. Kartą vasarą visa šeima darbavosi laukuos, o Marceliukė buvo palikta prižiūrėti namų. Uždusęs atlėkė kaimynų berniukas ir pranešė, kad žandarai krečia kaimą. Abu iš tėvų suprato, ką reikia tokiu atveju daryti: nieko nelaukę, griebia pilną lietuviškų knygų maišą ir vilkte nuvelka kaimyno pirtin. Veikia žaibiškai, nes paskui bus per vėlu.

Čia pat prisistato žandarai. Iššniukštinėję, išbadę lovas ir visas pakampes, randa tik lietuvišką kalendorių. Marceliukė nebūtų Marceliukė: nepasimeta, čia pat randa

išeitį – sumeluoja, kad jį atnešęs elgeta ir atidavęs už lašinių bryzelį. Taip įsijaučia, kad net pravirksta – jai labai gaila paveikslėlių tame kalendoriuje. Jos ašaros sugraudina žandarų širdis – kalendoriaus nepasiima. Sunku net patikėti, kad vaikas gali šitaip pasielgti. Tikra artistė! Tokia sumani, greita Marceliukė bus visą gyvenimą: pavojaus valandą visada suras būdą, ką ir kaip daryti ir grėsmingomis aplinkybėmis nepasimesti, surasti išeitį, veikti čia ir dabar.

Negana to, ji išnešioja, dalina atsišaukimus. Namuose tik ir girdi, kaip reikia saugot lietuviybę ir koks negeras caras ir jo valdžia – prieš ją reikia kovoti. Savo akimis matė namuose slepiamą „Aušrą“, „Varpą“, lietuviškas knygas. Puikiausia patriotizmo pradinė mokykla.

Motiną mokė pats kunigas J. Katelė, o ji mokė savo ir kaimynų vaikus. Ant troboj pakabintos lentos jie rašė ir skaičiavo, mokėsi skaityti iš lietuviškų knygų. Po mamos mokslų Marceliukės keletis į šviesą per Tindžiulių kaimą išvingiuoja į Panemunėlio pradžios mokyklą, kurioje po 1904 m. panaikinto spaudos draudimo jau leidžiama mokytis lietuviškai. Kaip „Atsiminimuose“ rašo Marcelė, jai labiausiai atmintin įstrigo mokyklos choras ir griežtas jo vadovas. Choras koncertuodavo netgi kituose miesteliuose. Būna tik stebėtis pradžios mokyklos choro lygiu. Reikia manyti, jog Marceliukė traukė dainas iš širdies. Ir suaugusi ji mėgo muziką, kai tik buvo galimybių, lankė koncertus.

Kartu su tėvais Marceliukė eidavo į Panemunėlio bažnyčią, klausėsi Šv. Mišių, J. Katelės pamokslų, kol dar jis buvo gyvas. Kunigas mirė, kai Marceliukei tebuvo dešimt metų. Gal dėl to, kad buvo per maža, gal dėl to, kad jau ligotas kunigas nebebuvo toks energingas, gilaus įspūdžio mergaitei nepadarė, kad apie jį visiškai neužsimena. Bet J. Katelės dvasia buvo gyva ir kaime, ir Kubilių namuose, nes jis čia lankydavosi, jo klausydavo, apie jį kalbėdavo. Jo įtaka turėjo neginčijamą vertę visam kaimui, visoms šeimoms, tarp jų ir Marceliukei. Tą nepalaužiamą patriotinę dvasią ji ir paveldėjo.

Kiekvienam iš keturių Marijonos ir Juozo Kubilių vaikų – sava paskirtis. Vyriausioji duktė Viktorija ištėkės į Šelekšnų kaimą už Adomonio ir išaugins Lietuvai keturis vaikus. Sūnus Jonas paveldės 45 ha tėvų ūkį, augins septynis vaikus ir bus tikras paraprijos kultūrinio visuomeninio gyvenimo variklis: slaptų vaidinimų organizatorius, artistas, slaptos „Žvaigždės“ draugijos kūrėjas, lietuviškų knygų platintojas, aktyvus šaulių sąjungos dalyvis. Žodžiu, gimtinių padangė – neeilinis.

Vyriausias Marceliukės brolis Juozas suvaidins lemtingą vaidmenį jos gyvenime. Jei ne jis, sesuo būtų taip ir pasilikusi gyventi kaime. O jį patį į didžiąją gyvenimo sceną išvedė kunigas J. Katelė. Juozukas buvo stropiausias jo mokinys, paskui – jauniausias jo draugas, klebonijoje jautėsi kaip savas. Juozas režisavo slaptus vaidinimus, talentingai vaidino. Jis – tiek daug pasiekęs Lietuvos veikėjas iš Panemunėlio parapijos: vienas iš tautininkų partijos steigėjų, atstovas į Rusijos Dūmą, aktyvus laikraščio „Viltis“ bendradarbis. Už anticarinę veiklą tris mėnesius badmiriavo Petropavlovsko kalėjime, ten sunkiai susirgo. Laisva tauta, nepriklausoma Lietuva – jo viso trumpo gyvenimo, anksti nutrūkusio kaip patempta styga, siekis.

Dvidešimčia metų vyresnis brolis buvo mažyčio Marceliukės laivelio vairininkas, išplukdęs jį į plačiausius istorinių verpetų vandenį, išvedęs sesę į didįjį tarnystės kelią, į aukščiausius tautos laisvės kalnus. Jis nujaučia, jog Marceliui skirta tarnauti ne pilkai kasdienybei, bet aukštesniems siekiams.

Marcelė Kubiliūtė. 1927 m. Kaunas.
Nuotrauka iš asmeninio Reginos
Rasikienės archyvo.

Marceliukės ateitis – didžiausias Juozo rūpestis. Jis drąsiai jau ėjo mokslo ir tarnystės Lietuvai keliais. Matydamas, kokia Marceliukė gležna ir sunkių žemės ūkio darbų dirbti nepajėgs, ieško išeities. Nors trylikametė labai troško mokytis, bet tėvai neturėjo lėšų išmokyti du vaikus. Buvo nutarta ją leisti mokytis šeiminkavimo meno pas Pandėlio klebono šeiminkinę. Ši nebuvo sąžininga ir, pasinaudodama paauglės beteisiškumu, įkinkė ją į darbą: nuo šeštos valandos ryto iki dvyliktos nakties ji virė valgį, skalbė, lygino. Tokį jungą būtų buvę sunku panešti ir stipriai, subrendusiai merginai. Marceliukė neatlaiko, suserga, parvežama namo. Geras kunigo J. Katelės ir brolio Juozo draugas gydytojas Jokantas išsiveža ją į Šakius. Marceliukė pasveiksta ir sustiprėjusi grįžta namo.

Brolis uoliai stengiasi seseriai surasti vietą po saule ir Tindžiulių kaimo gražuolę išsiveža į Panevėžį. Ar Marceliukė nujautė, jog su tėviške atsisveikina visam laikui? Namų sugrįš tiksliai slaugyti susirgusios motinos ir į svečius. Tindžiuliuose tik jos pradžių pradžia. Prasidės tikra odisėja iš miesto į miestą, po Lietuvą ir Rusiją. Namai namučiai, jums sudie! Priėmusi visas šeimos, gimtinės ir likimo dovanas, Marceliukė palieka gimtąją padangę ir paskui brolių eina kurti savo tautos ateities.

Panevėžyje Juozas leidžia sesę mokytis siūti ir daryti gėles, savarankiškai ją moko. Mokosi ir pats gimnazijoje, nes jos nebaigė Mintaujoj – abu su Juozu Tūbeliu buvo išmesti už tai, jog atsisakė rusiškai kalbėti poteries. Brolis uždarbiauja pamokomis, iš to abu pragyvena. Abiem svarbiausia – nestovėti vietoj, mokytis ir eiti į priekį.

Po metų (1912 m.) – abu jau Vilniuj. Marcelė Vilniun atvažiuoja „toliau mokintis“. Mokosi vakarais J. Basanavičiaus įsteigtoje dviklasėje mokykloje. Dieną dirba parduotuvėje. Darbas sunkus, ne pagal jos pečius. Suserga taip sunkiai, kad gydosi net du mėnesius. Brolis dirba banke ir padeda Marcelėi kuo tik gali. Pasveikusi Marcelė dirba ir tarnaitė, ir „Vilties“ laikraščio administracijoje, o baigusi dviklasę toliau veržiasi į mokslus – mokosi „Saulės“ kursuose. Ir štai nusišypso laimė mokytis Amerikoje: kunigas Fabijonas Kemėšis, matydamas begalinį Marcelės atkaklumą, tęsti mokslų pasiūlo vykti Amerikon, kazimieriečių vienuolynan. Kaip Marcelė nesutiks: juk galės baigti aukštąjį mokslą, tapti mokytoja ir šviesti Lietuvą!

Jau ir laivokartė nupirkta, jau ir laivas kitądien turės išplaukti, kai atleikia negandinga žinia iš tėviškos – sunkiai susirgo motina. Vos tik išžiebus vilties žiburėlis užgęsta. Marcelė turi rinktis: „ar vykti Amerikon, ar namo pas sergančią motiną.“ Nugali pareiga, meilė motinai. Grįžusi namo, rūpestingai ją slaugo, prikelia iš patalo. Kaip tik prasideda Pirmasis pasaulinis karas, brolis Jonas pašaukiamas į rusų kariuomenę. Darbingi ūkyje lieka tik Marcelė su tėvu: ji padeda nuimti vasarojų, kasa bulves, dirba visus kitus darbus. Nuvargsta taip, kad suserga. Juozas atsiunčia telegramą – ragina greičiau sugrįžti Vilniun.

O Vilniuj neramu, pilna pabėgėlių. Karas jau prie slenkščio, evakuojamos mokyklos. Juozas pataria su visais moksleiviais keltis į Voronežą, nes Vilniuje nelauk nieko gero: nebus ko valgyti, mūšiai ir žiaurumai neišvengiami. Taigi Marcelė su pilnu ešelonu jaunimo išdundėjo į Voronežą: kartu kroviniuose vagonuose dainavo, kartu valgė, kartu miegojo ant grindų pakreiptų šiaudų. Voroneže gyveno bendrabuty, mokėsi, dainavo chore. Aplink vyko normalus gyvenimas: dalyvavo jaunimo vakarėliuose, lankė koncertus, šokius.

Energinga, gyva, spinduliuojanti gerumą Marcelė susibendrauja su rusų šeima, kuri ją ima globoti, pamilsta kaip dukterį, kviečia į svečius, vaišina pietumis. Bet, matyt, tokia laimė ne jai – liga ją atėmė. Rodos, pats likimas kaišioja pagalius į ratus – nežmoniški nugaros skausmai paguldo į lovą – vos begali atsikelti. O Marcelė dar tokia jauna – jai tik aštuoniolika. Užvaldo neviltis: ligos neatstoja, vis išbando jos stiprybę. Pasirodo, jai netiko šio krašto klimatas. Gavęs liūdną laišką, atskuba pagalbon brolis ir išsiveža sesę Petrapilin, kur jinais sirgo dar šešias savaites, kol pasveiko.

1916-ieji. Niekas čia nelaukia svetingai rankas ištiesęs. Brolis darbuojasi Lietuvių laikinajame komitete nukentėjusiems dėl karo šelpti. Kartais gyveno pusbadžiu: trys bulvės ir aštundalis svaro duonos per dieną. Petrapilyje juo toliau, juo darėsi neramiau – revoliucija įsibėgėjo: mitingai, demonstracijos, barikados, susišaudymai, badas. Bet ko nepadarysi dėl didelio tikslo: Marcelė ne iš tų, kurios pasiduoda – ji mokosi, kad baigtų gimnaziją ir buhalterių kursus, kad mokytesnė grįžtų į Lietuvą ir geriau darbuotųsi jos labui. Bet dar daug reikės iškentėti, kol į ją sugrįš.

Bendrabutyje, kuriame gyvena, daug moksleivių iš Kauno ir Vilniaus. Marcelė gyvena aktyvų gyvenimą, visur dalyvauja, vaikšto į susirinkimus. Juose lankosi ir Julius Janonis: skaito savo eilėraščius, referatus. Įvyksta lemtingoji pažintis – Marcelė įsimyli tokį pat kaip ji energingą, sumanų jaunuolį, tikrą idėjos brolių: abu nekenė caro valdžios ir savanaudžių turtuolių. Abu buvo prieš bet kokią žmogaus išnaudojimą ir kitataučių pavergimą. Šitą nepakantumo jausmą carui Marcelė atsinešė iš savo patirties ir aplinkos. O iš bobutės pasakojimų žinojo, kokie žiaurūs gali būti dvarininkai paprastiems kaimo žmoneliams. Tad neliko istorinių permainų nuošaly: nešiojo atsišaukimus, dalyvavo demonstracijose. Nei Marcelė, nei Julius negalėjo nujausti, kuo baigsis revoliucija Rusijoje, kad prasidės bolševikų valdžios vykdomos neteisingiausios reformos, žiauriausi susidorojimai su nekaltaisiais ir bejėgiais. Kiek bus pralieta ašarų ir kraujo!

Abudu degantys, jaunatviški maksimalistai. Abiem entuziazmo tiek, kad galėjo dėl idėjos šokti į ugnį. Deja, nebuvo lemta išsipildyti Marcelės didžiajai meilei – Julius suserga džiova. Marcelė jį lanko, stiprina ir padeda, kuo gali. Tačiau Juliaus gyvenimas tragiškai baigiasi po traukinio ratais – policijos sekamas, sunkiai sergantis nenorėjo niekam būti našta.

Kitas jos artimas draugas – M. Michailovas. Jaunas, gražus, rimtas. Būsimas gydytojas. Jis Marcelę dažnai lankė, jai simpatizavo ir siekė jos rankos. Broliui Juozui jis irgi patiko, tad patarė tekėti už jo. Ir tam nebuvo lemta išsipildyti: M. Michailovas paimamas į frontą ir baltagvardiečių pašaunamas prie operacinio stalo. Sužeistas gulėdamas mirties patale, atsiunčia telegramą, jog negalės, kaip buvo sutarta, atvykti po dviejų savaičių ir prašo jį aplankyti. O buvo sutartos jūdvių vestuvės. Kad ir kokia Marcelė buvo dvasiškai stipri – pereiti mūšio lauką ir aplankyti savo būsimą vyro negalėjo. Po dviejų savaičių ją aplanko karys ir praneša baisią žinią – išrinktasis mirė. O koks gražus perduotas atsisveikinimo laiškas, pilnas švelniausių žodžių, nemigo naktim gaudžiausiom ašarom aplaistytas. Verkė jis rašydamas, o ji – skaitydama. Įsidėmėtinas jos draugo patarimas – netekėti už kito, nes vargu ar atsiras žmogus, suprasiantis jos didelius siekius. Ir šitas patarimas buvo pranašingas – Marcelė liko viena vienužė. Neatsirado žmogaus, žvelgusio į pasaulį tomis pačiomis akimis ir einančio ta pačia kryptimi.

Skaudžiausias smūgis – nepagydoma brolio liga, prasidėję kraujoplūdžiai. Jaltoje buvo apsigydęs džiova, bet atkrita. Iškentėtas badas, šaltis ir drėgmė, trys mėnesiai caro kalėjime už dalyvavimą Rusijos Dūmoje padarė savo juodą darbą – pasveikti nepaliko vilčių, išgelbėti niekas jau nebegalėjo. Marcelė parodė geležinę stiprybę, stebėtiną drąsą: vykstant gatvėse žūtbūtiniais mūšiams, švilpiant kulkoms, kasdien septynis kilometrus ėjo pas mirštantį brolių. Paskutinę naktį Juozas kalbėjo ir kalbėjo nesustodamas, trokšdamas išsakyti viską, kas ant širdies, kad nebeliktų nieko, kas svarbiausia, neišsakyta. Labai apsidžiaugė, kad caras nuverstas: „Caras prigėrė darbininkų kraujo, ir jis niekuomet nebeviešpataus.“ Prisiminė ir kalėjimą Petropavlovsko tvirtovėje: „Kai išleido iš kalėjimo, negalėjome paeiti, nusilpę, išpurte nuo drėgmės.“ Kalbėjo ir apie Lietuvos ateitį. Prašė pasveikinti mamą ir tėtį, brolių ir seses. Ir perdavė priesaiką: „Aš nepagysiu, tu likusi dirbti ne tiek už save, bet ir už mane tėvynės, liaudies gerovei.“ Šis priesakas Marcelei buvo šventas – sąžiningai jo laikysis visą gyvenimą.

Ona Levandavičiūtė prie stogastulpio
Marcelės Kubiliūtės tėviškėje.

Taip bekalbėdamas užgeso. Jau tekėjo saulė. Užgriuvo laidotuvių rūpesčiai. Pirmiausia bėgo išsiverkti pas kunigą Juožą Tumą. Paskui brolių apvilko, uždėjo kryželį, apavė kojas. Išruošė paskutinėn kelionėn ir kartu su keliais pažįstamais kitądien nulydėjo į Vyborgo kapines. J. Tumas atlaikė pamaldas kapinių koplyčioje. Marcelė neteko ištikimiausio draugo ir globėjo, patarėjo, tarsi ištūmusio ją į patį kovos lauko vidurį dėl aukščiausių patriotinių idealų. Svetima žemė užbėrė jam akis. Liko tik kauburėlis ir medinis kryželis.

Marcelė rašo: „Kiekvieną sekmadienį važiuodavau į kapines ir sėdėdavau visą dieną, rodėsi, aš drauge palaidojau viso gyvenimo savo džiaugsmą.“ Ir tai trečioji netektis per vienerius metus – lemtis iš jos tartum pavogė tris brangiausius žmones: J. Janonis iš gyvenimo išėjo savo noru, M. Michailovą nušovė, džiova atėmė brolių.

Nors ir kaip buvo sunku, gyvenimas tęsėsi. Kaip brolis prisakė, Marcelė toliau mokėsi, aktyviai dalyvavo lietuvių bendruomenės gyvenime, kuris po revoliucijos Rusijoje tiesiog kunkuliavo: visi svarstė, kas laukia Lietuvos. Vykstant istorinėms permainoms, Lietuvai atsirado galimybė tapti laisva šalimi. „Juk mūsų brolių daug žuvo Sibiro kalėjimuose nuo bado,

šalčio už raštą, knygas, savo kalbą.“ Tad lietuviai sujudę, kviečia į susirinkimus. Ypač įsimintinas vienas – į jį susirinko net 300 žmonių: kairieji, pažangiečiai, liaudininkai, krikščionys demokratai. Prasidėjo nesutarimai, lietuviai sukilo: vieni buvo už laisvą Lietuvą, kiti – už federaciją su Rusija. J. Tumas kalbėjo ir verkė: „Saujelė lietuvių negali sutarti.“ Visa siela Marcelė buvo už nepriklausomą lietuvių valstybę. Visiems Lietuvos likimas buvo gyvybiškai svarbus.

Ir štai lemtingoji diena – 1918-ųjų vasario 16-oji: Lietuvos Taryba paskelbė Lietuvos Nepriklausomybę. Tai padaryti be suverenios valdžios, be sienų, be kariuomenės – revoliucinis žygis, didvyriškas aktas. Kad ryžtųsi tokiam žingsniui, reikėjo savo didvyrių. Tokie buvo lietuviai signatarai. O petrapiliečiai lietuviai džiūgavo, visiems širdys plyšo iš laimės. Tuoj susirinko, sakė kalbas. Niekas jau nebegalėjo užgesinti nušvitusios vilties. O Marcelė pasižada: „Dirbsiu, kiek jėgų turėsiu, savo krašto gerovei.“

Ir štai paskelbiama: pabėgėliai gali grįžti namo. Marcelė užsirašo pirmoji – toks didelis noras dirbti dėl savo tėvynės. Be to, jau buvo baigusi ir gimnaziją, ir buhalterijų kursus. Spalį ešelonas pajuda. Oras gražus, nuotaika puiki, skamba dainos – visi keliauja pas savuosius, pas tėvus, brolius, seseris, kaimynus. Taigi džiaugsmas begalinis – kad ir varguos, bet savam krašte, savo tėvynėj. Dainavo ne tik lūpos, bet ir širdys – visas dainuojantis ešelonas.

Visi linksmi važiavo. Tik dar nežinojo, ką ras. O ras košmariškus vaizdus: nusiaubtą, apiplėštą Vilnių, išmaltas tuščias gatves, atmatų krūvose besirausiančius išbadėjusius vilniečius, pagalvėmis užkamšytus langus, po kojomis šmirinėjančias žiurkes. Kraupi nykuma, tartum prasiautus uraganui. Ne ką geriau ir Vilniaus krašte: apkasų duobės, sudegintos trobos, ištuštėję sodžiai, dizenterijos išmarinti gyventojai. Tvartuose nerasi nei avytės, nei kiaulytės, nei karvytės – viską suvalgė vokiečiai. Kiekvienas žingsnis liudijo – čia degė pragaras. Čia siautėjo už žvėris baisesnį grobuonys.

Reikės čia kurti gyvenimą ir liudyti laisvę.

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

MARCELĖ KUBILIŪTĖ KGB AKIRATYJE*

Buvusiame KGB archyve išliko žinių apie Nepriklausomos Lietuvos palikimo naikinimą ir tą palikimą saugojusių žmonių persekiojimą. Viena tokių KGB persekiotų žmonių buvo Marcelė Kubiliūtė – Lietuvos karo žvalgybos legenda. Į sovietinio saugumo akiratį ji pateko dar 1941 m., kai dirbo Socialinio aprūpinimo liaudies komisariate. NKGB ją numatė suimti, bet apie tai ją išpėjo tuometinis socialinio aprūpinimo liaudies komisaras Jurgis Glušauskas. NKGB kapitono Šuliako teigimu, iš J. Glušausko M. Kubiliūtė gaudavo įvairių žinių apie valstybės saugumo darbą ir viską pranešdavo Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) nariams¹. M. Kubiliūtė tuo metu su jais jau palaikė ryšius ir Vilniuje organizavo savotišką „Raudonąją kryžį“, kuris turėjo padėti sužeistiems sukilėliams.

Po sukilimo dirbdama Vilniaus lietuvių komiteto kanceliarijoje, ji stengėsi padėti pačių įvairiausių pažiūrų persekiojamiems žmonėms. Bet tai legaliai daryti buvo įmanoma tik kurį laiką. Vokiečiams sustiprinus savo kolonizacinę politiką, 1942 m. rugpjūčio mėn. ji užmezgė ryšius su Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (toliau – LLKS). LLKS nario Mato Mastausko paskatinta, 1943 m. sausio mėn. įsteigė pagrindinį moterų komitetą ir platino nelegalią antivokišką spaudą². Dėl savo antinacinės veiklos ir ikikarinės biografijos 1944 m. rugpjūčio mėn. pateko į NKGB akiratį. Buvo sudaryta agentūrinė byla „Koalicija“, kurioje kaupti duomenys apie antinacinės pagrindinės Lietuvių fronto organizacijos tikrus ir tariamus narius³: laikraščio „Nepriklausoma Lietuva“ bendradarbius žurnalistą Vincą Žilėną, Joną Latvį, gydytoją Izidorių Rudaitį, Vilniaus lietuvių komiteto vadovą Stasį Žakevičių, buvusį pasiuntinį Maskvoje Vladą Natkevičių, architektą Vytautą Žemkalnį-Landsbergį ir kitus.

Šaulių sąjungos Moterų šaulių taryba. Pirmoje eilėje pirmą iš kairės – Marcelė Kubiliūtė. 1940 m. Autorius nežinomas. LCVA.

* Parengta pagal knygoje „Dek, širdie, ant amžinojo aukuro...“ (Vilnius, Žara, 1999) paskelbtą straipsnį.

¹ NKGB kpt. Šuliako pažyma // Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 45, b. 393, l. 19.

² Ten pat.

³ NKGB 2 sk. 3 posk. virš. pav. v/s vyr. ltn. Bloko pažyma // Ten pat, l. 20–24.

1944 m. rugpjūčio 15 d. M. Kubiliūtė gatvėje sutiko NKGB agentą Pakalnį. Pastarasis, sužinojęs, kad ji dirba Mokslų akademijos bibliotekoje, nedelsdamas pranešė kpt. Šuliakui. Ir rugpjūčio 17 d. M. Kubiliūtė jau buvo šio saugumiečio rankose. Pirmasis tardymas truko visą parą. Per 24 valandas buvo užduoti dvidešimt keturi klausimai. Nors ji nenorėjo pasakoti apie savo darbą Lietuvos karo žvalgyboje ir dalyvavimą antinacinėje veikloje, tačiau po ištisus valandas užtrukusių „spustelėjimų“, kurie gali būti pavadinti ir „aktyviais metodais“, ji kpt. Šuliakui labai neišsamiai papasakojo apie savo veiklą¹. O tardymo skyriaus 2 posk. viršininkas v/s vyr. lt. Filimonovas, 1944 m. rugpjūčio 21 d. vienuolika valandų tardęs M. Kubiliūtę, dar pagrasino: „Veltui jūs užsispyrėte. Tardymui žinoma apie Jūsų praktinį priešišką antisovietinį darbą ir vėliau Jūs būsite demaskuota meluojant.“² Po šio tardymo rugpjūčio 22 d. M. Kubiliūtė buvo oficialiai suimta³. Tačiau pasitelkiami liudininkai nieko tenkinančio saugumą nekalbėjo. Buvusio Lietuvos karo atašė Maskvoje Povilo Meškausko žmona M. Meškauskienė, pas kurią M. Kubiliūtė gyveno beveik visą vokiečių okupacijos laikotarpį, papasakojo apie išgelbėtą žydaite.

Kai buvęs Lietuvos kariuomenės kapitonas Juozas Strimaitis 1944 m. sausio mėn. atsi-
vežė iš Kauno geto pabėgusią Ireną Veis (literatūrologę, teatrologę profesorę Ireną Veisaitę) ir paprašė M. Meškauskienės pagalbos, pastaroji kreipėsi į M. Kubiliūtę. M. Kubiliūtė pati nuvedė I. Veis pas gydytoją I. Rudaitį (vokiečių okupacijos metais jis buvo Vilniaus vaikų namų vedėjas). Jis buvo senas liaudininkas, vaikų namuose įrengęs laikraščio „Nepriklausoma Lietuva“ spaustuvę. I. Rudaitis greitai gavo dokumentus Irenos Treigytes vardu ir slepiamą žydaite įdarbino vaikų namuose, o apgyvendino Trakų g. 11-8, pas Rusijoje sušaudyto generolo Kazimiero Ladygos žmoną Stefaniją Ladygienę⁴. Pats I. Rudaitis ir S. Ladygienė prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai buvo sekami dėl ryšių su antinacinės rezistencijos dalyviais.

¹ M. Kubiliūtės 1944 m. rugpjūčio 17 d. tardymo protokolas // *Ten pat*, l. 131–135.

² M. Kubiliūtės 1944 m. rugpjūčio 21 d. tardymo protokolas // *Ten pat*, l. 143.

³ M. Kubiliūtės 1945 m. balandžio 30 d. kaltinamoji išvada // *Ten pat*, l. 52.

⁴ M. Meškauskienės 1944 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas // *Ten pat*, l. 35–36; Pažyma apie agentūrinę bylą Nr. 2 „Koalicija“ // *Ten pat*, l. 23.

Lietuvos užsienio reikalų ministerijos personalas. Antroje eilėje ketvirta iš dešinės – Marcelė Kubiliūtė. Kaunas, 1929 m. Autorius nežinomas. LCVA.

Kitas liudininkas, sovietinio saugumo suimtas Vilniaus lietuvių saugumo policijos apygardos vyr. tardytojas Pranas Garnevičius, paliudijo, kad M. Kubiliūtė prašė išlaisvinti buvusį sovietinį darbuotoją Savicką¹. Net agentės Markovos liudijimu M. Kubiliūtė 1941–1944 m., turėdama daug pažįstamų vokiečių administracijoje, ištraukė iš pavojaus ne vieną lietuvį. Pavyzdžiui, ji išgelbėjo gyvybę Liudo Giros sūnui, visą laiką juo rūpinosi². Taip pat nuo sušaudymo išgelbėjo Meilės Lukšienės-Matjošaitytės vyrą profesorių Kazimierą Lukšą³.

1944 m. rugsėjo 5 d. M. Kubiliūtei pateikus kaltinimą antisovietine veikla, ji atsisakė prisipažinti buvusi LLKS nare. Ji pripažino, kad sukurto moterų komiteto tikslas buvo „savo indeliu realiai padėti kuriant nepriklausomą Lietuvos valstybę“⁴ ir komitetas „buvo prieš tai, kad lietuvių tauta tarnautų visose kitose armijose, taip pat ir Raudonojoje armijoje“⁵. Vargu ar tardytojui Filimonovui galėjo patikti M. Kubiliūtės žodžiai, kad ji asmeniškai buvo suinteresuota „mobilizuoti visą lietuvių tautą kovai už nepriklausomos Lietuvos valstybės sukūrimą“⁶. NKGB liaudies komisarui Aleksandrui Guzevičiui 1945 m. balandžio 30 d. patvirtinus M. Kubiliūtės kaltinimą ir pasiūlius įkalinti dešimčiai metų už antisovietinę veiklą (M. Kubiliūtė nepripažino kaltinimų antisovietine veikla), byla nusiūsta SSRS NKVD Ypatingajam pasitarimui. 1945 m. liepos 7 d. Vyties kryžiaus ir Gedimino bei Vytauto ordinų kavalierė M. Kubiliūtė „už išdavikišką elgesį vokiečių okupuotoje teritorijoje“ Ypatingojo pasitarimo buvo ištremta penkeriems metams į Tiumenės sritį⁷. Tačiau tremtyje ji pateko į Kazachijos Akmolinsko srities Atbasarsko rajoną. Iš ten 1949 m. rugpjūčio 22 d. ir buvo paleista į Lietuvą⁸.

Sugrįžusią į gimtąjį Tindžiulių kaimą Rokiškio rajone buvusią tremtinę M. Kubiliūtę jau sekė MGB 1 skyrius – kaip buvusią „buržuazinės Lietuvos URM atsakingą darbuotoją ir lietuvių buržuazinės žvalgybos rezidentę“. MGB 1 sk. virš. pav. mjr. Zalipajevas paprašė Šiaulių srities Rokiškio rajono sk. viršininko pplk. Syčiovo pasiūsti pas Kubiliūtę patikrintą ir patyrusį agentą, kuris nustatytų jos gyvenimo būdą, elgesį bei ryšius⁹. 1950 m. gruodžio 1 d. gautas pirmasis pranešimas apie M. Kubiliūtę. Agentas Petrovas, kuris su M. Kubiliūte susipažino 1940 m., kai Liaudies vyriausybė jį paskyrė Užsienio reikalų ministerijos departamento direktoriumi, pplk. Kariakinui pranešė, kad buvusią savo bendradarbę vėl matė Vilniuje¹⁰. Ne visi agentai žinojo, kad M. Kubiliūtė jau buvo penkerius metus įkalinta ir ištremta.

1952 m. balandžio 9 d. MGB 2 skyriaus agentė Markova (vardas ir pavardė autoriui žinomi) pradėjo teikti žinias apie M. Kubiliūtę. Agentė Markova buvo tikrai patyrusi MGB ir KGB slaptoji bendradarbė ir specializavosi sekdamą prieškarį Lietuvos inteligentiją. Iš jos pranešimų matyti, kad M. Kubiliūtę ji pažinojo nuo trečiojo dešimtmečio. Savo šeimininkams agentė teigė, esą daugelis M. Kubiliūtės pažįstamų dirbo Užsienio reikalų ministerijoje ir sužinoję, kad ji tebegyvena Lietuvoje, gali atsisiųsti savo žmonių ir vėl įtraukti ją į pagrindinę veiklą¹¹.

MGB 2 skyriaus viršininkas 1952 m. birželio 24 d. patvirtino užduotį agentei Markovai. Tauragėje ji turėjo susirasti M. Kubiliūtę ir išsiaiškinti jos nuotaikas, su kuo palaiko ryšius Vilniuje, kokie pažįstami yra užsienyje ir svarbiausia – ar palaiko ryšius su profesoriumi Ignu Jonynu¹². Tuo metu M. Kubiliūtė buvo sekama būtent kaip prof. I. Jonyno pažįstama. Bet ir ja pačia vėl neoficialiai pradėjo domėtis jos buvę tardytojai. Filimonovas, iškilęs iki MGB 1 skyriaus viršininko ir gavęs pulkininko laipsnį, 1952 m. spalio 31 d. patvirtino nutarimą pradėti M. Kubiliūtės pirminio operatyvinio patikrinimo bylą.

1953 m. vasario 12 d. MGB ministro pavaduotojas plk. Počkaj patvirtino nutarimą dėl M. Kubiliūtės, kaip „vokiečių šnipės“, pradėti atskirą sekimo bylą, vadinamąją „bylą-formuliarą“ Nr. 592. 1954 m. KGB 4 valdybos 3 skyriaus viršininkas kpt. Kličius Tauragės KGB sk. viršininkui vyr. ltn. Dargiui dar siūlė nustatyti jos veiklą „tarp antisovietinio elemento ir ypač tarp kunigų“ ir „vėliau asmeniškai su ja susipažinti ir nustatyti tinkamumą

¹ M. Kubiliūtės 1944 m. rugsėjo 5 d. tardymo protokolas // Ten pat, l. 37.

² Agentės Markovos 1951 m. balandžio 9 d. agentūrinis pranešimas // Ten pat, l. 23.

³ Agentės Markovos 1956 m. lapkričio 17 d. agentūrinis pranešimas // Ten pat, l. 192.

⁴ Ten pat, l. 39.

⁵ P. Garnevičiaus 1944 m. gruodžio 19 d. tardymo protokolas // Ten pat, l. 51.

⁶ Ten pat, l. 52–53.

⁷ 1945 m. liepos 7 d. išrašas iš SSRS NKVD Ypatingojo pasitarimo protokolo Nr. 25 // Ten pat, l. 54.

⁸ Akmolinsko sr. MGB valdybos virš. plk. Gončarovo raštas SSRS MGB „A“ sk. virš. pav. pplk. Zaslavskiui // Ten pat, l. 165.

⁹ 1951 m. vasario mėn. mjr. Zalipajevų raštas // Ten pat, l. 273.

¹⁰ Agento Petrovo 1950 m. gruodžio 11 d. agentūrinis pranešimas // Ten pat, l. 55.

¹¹ Agentės Markovos 1952 m. balandžio 9 d. agentūrinis pranešimas // Ten pat, l. 93–94.

¹² 1952 m. birželio 24 d. užduotis agentei Markovai // Ten pat, l. 95.

verbavimui¹. Buvęs KGB agentas Sirotka, kuris Kubiliūtę pažinojo nuo 1916 m., kai kartu mokėsi gimnazijoje ir gyveno Petrograde, pasiūlė M. Kubiliūtę panaudoti KGB slaptam darbui, nes esą iki 1917 m. ji priklausė „Juliaus Janonio marksistų rateliui“ ir dabar iš jos negirdėti „jokių neigiamų pasisakymų prieš sovietų valdžią“². Tauragėje tuo metu M. Kubiliūtė dirbo invalidų artelės „Tiesa“ kasininke. Tauragės KGB skyriaus viršininkas Dargis norėjo užverbuoti Kubiliūtę sekti kunigą Beinorį ir buvusį Lietuvos kariuomenės pulkininką gydytoją Norkų, bet tai nebuvo sankcionuota. Teko intensyviai sekti pačią M. Kubiliūtę. Savo rašytoje autobiografijoje, kuri atsidūrė KGB rankose, M. Kubiliūtė nė žodžio neužsiminė apie darbą Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje šifruotoja (teigė dirbusi Socialinio aprūpinimo skyriuje), pagalbą lietuvių karo žvalgybai, savo areštą ir tremtį 1944–1949 metais. Kalinimo laiką Lukiškių kalėjime ji pavadino „nervų–sąnarių uždegimu“³, kurį gydėsi ilgesnį laiką. Tai buvo tiesiog pasityčiojimas iš KGB.

Iki 1956 m. balandžio mėn. M. Kubiliūtę sekė Tauragės KGB skyrius, o nuo 1956 m. rudens – KGB 2 skyrius, kadangi M. Kubiliūtė vėl apsigyveno savo jaunystės mieste Vilniuje. Vyr. lt. Stasys Paulauskas (tai buvusio kandidato į prezidentus Artūro Paulausko tėvas, tada dar tik KGB 2 posk. vyr. oper. įgaliotinis) 1956 m. lapkričio 1 d. nusprendė, neva sekant M. Kubiliūtę negauta žinių apie jos ryšius su vokiečių žvalgyba. Bet, sužinojęs, kad ji yra pažįstama su „anglų žvalgybos agentu“ S. Žakevičiumi, KGB karininkas S. Paulauskas nusprendė sekimo bylos atspalvį – „vokiečių šnipinėjimas“ – pakeisti į „anglų šnipinėjimas“⁴. Paversti M. Kubiliūtę „anglų šnipe“ paskatino ir agentės Markovos pranešimai S. Paulausko viršininkui mjr. Ganelinui. Pas savo pažįstamą Girienę Žvėryne, Maloniosios g. 13-1, apsigyvenusią M. Kubiliūtę agentė Markova lankė nuo 1956 m. rudens labai dažnai. Pati M. Kubiliūtė, dirbdama Vytauto g. 15 esančioje vaikų ligoninėje, vargu ar galėjo kelti didesnę įtarimą, jeigu ne jos ryšiai senuosiuose inteligentijos sluoksniuose⁵. Ypač tai, kad ji iki karo dešimt metų gyveno pas Žakevičius⁶, palaikė ryšius su iš Vladimiro grįžusiu Juozu Urbšiu⁷ ir vėl pradėjo bendrauti su savo senais pažįstamais.

1956 m. gruodžio 13 d. vyr. lt. S. Paulauskas sudarė agentūrinių operatyvinių priemonių planą M. Kubiliūtei sekti. Numatyta toliau naudotis agentės Markovos paslaugomis, KGB 7 skyrių įpareigoti sekti M. Kubiliūtę, parinkti kandidatą verbavimui, toliau peržiūrėti jos laiškus. KGB domino visi jos ryšiai su buvusiais politiniais ir visuomenės veikėjais: Kaune gyvenusiu Leonu Bistru, Klaipėdoje įsikūrusia antinacinės rezistencijos dalyve Marija Kučinskaite, generolo K. Ladygos našle S. Ladygiene, buvusiu „Vilniaus žodžio“ redaktoriumi V. Žilėnu, daktaru I. Rudaičiu, diplomatais V. Natkevičiumi ir Viktoru Gyliu bei Vladu Žilinsku, kpt. J. Strimaičiu ir kt. Bet KGB nesisekė. Numatyta užverbuoti rašytoją Aldona Liobytė-Paškevičienė (apie ją kalbėta, kad už pjėsės gautus pinigus ir premiją išleidžianti nuo sovietinio režimo nukentėjusiems žmonėms remti) pripažinta netinkama verbavimui, o M. Lukšienė-Matjošaitytė – atsisakė⁸.

M. Kubiliūtę ilgiausiai sekusios agentės Markovos pranešimas buvo perduotas 1957 m. rugpjūčio 2 d., kai M. Kubiliūtė jau buvo susirgusi kaulų tuberkulioze⁹. 1957 m. rugsėjo 3 d. KGB 2 skyriaus 2 posk. vyr. oper. įgaliotinis kpt. Selianikovas nustatė, kad „sekant Kubiliūtę duomenų apie šnipinėjimą negauta. Be to ji serga kaulų tuberkulioze“¹⁰. Dėl šių priežasčių M. Kubiliūtės agentūrinis sekimas nutrauktas ir byla perduota į archyvą.

KGB taip ir nepavyko nustatyti jos didžiulės pagalbos kitiems ribų. Parama grįžusiems iš Sibiro ir ten tebegyvenantiems tremtiniais tilpo tik keliuose KGB ataskaitos žodžiuose: „namo grįžta vėlai, kartais visai negrįžta“. Jos pasiaukojamą veiklą atspindi KGB perimtas 1956 m. gruodžio 13 d. M. Kubiliūtei parašytas laiškas (jis buvo parašytas 1952 m. MGB likviduotos Šilutės jaunimo organizacijos „Laisvos Lietuvos jaunimo tautinio susivienijimo“ vadovo¹¹, 25 metams nuteisto Vlado Pupšio): „Nuoširdžiai ačiū už Jūsų laiškutį ir „Dramas“. /.../ Pastarąją supakavau ir ryt ji iškelsiu į Krasnojarską, pas vieną mano

¹ 1954 m. birželio 8 d. kpt. Kličiaus raštas vyr. lt. Dargiui // *Ten pat*, l. 297.

² 1954 m. rugpjūčio 12 d. vyr. lt. Dargio raštas kpt. Kličiui // *Ten pat*, l. 299–301.

³ M. Kubiliūtės autobiografija (rašyta ne anksčiau kaip 1953 m. liepos mėn.) // *Ten pat*, l. 215–216.

⁴ 1956 m. lapkričio 1 d. KGB 2 sk. 2 posk. vyr. lt. S. Paulausko nutarimas // *Ten pat*, l. 9–10.

⁵ Agentės Markovos 1956 m. rugsėjo 29 d. pranešimas // *Ten pat*, l. 187.

⁶ Agentės Markovos 1956 m. spalio 6 d. pranešimas // *Ten pat*, l. 188.

⁷ Agentės Markovos 1956 m. lapkričio 5 d. pranešimas // *Ten pat*, l. 191.

⁸ *Ten pat*, l. 13 (ranka parašyta „Tiriama verbavimui „P“ – netinka. Lukšienė atsisakė“).

⁹ Agentės Markovos 1957 m. rugpjūčio 2 d. pranešimas // *Ten pat*, l. 208.

¹⁰ 1957 m. rugsėjo 3 d. nutarimas apie agentūrinio sekimo nutraukimą ir bylos formulio atidavimą į archyvą // *Ten pat*, l. 16–17.

¹¹ Pažyma apie agentūrinę bylą Nr. 2617 // *Ten pat*, l. 197–198.

pažįstamą mergaitę. Be galo džiaugiuosi tokia Jūsų dovana ir neabejoju, kad ji tokio pat džiaugsmo suteiks lietuviško žodžio ištroškusiame mūsų jaunimui Sibire /.../. Nors ir labai kuklūs, bet yra vaisiai mūsų darbo. Jie ruošiasi Šv. Kalėdas sutikti prie bendros eglutės, prie kurios bus sakomi eilėraščiai, giedamos kalėdinės giesmelės. Vaikai, sako, su meile ir dideliu noru mokosi eilėraščius iš mano nusiųsto Maironio dvitomio /.../. Visa tai uždega mane dar labiau remti lietuvišku žodžiu ir lietuviška knyga tuos žmones, kuriuos likimas išplėšė iš Tėvynės bei ligi šiol nedavė galimybės grįžti.“¹

Marcelės Kubiliūtės kapas Rasų kapinėse. Nuotrauka iš asmeninio Reginos Rasikienės archyvo.

¹ 1956 m. gruodžio 13 d.
laiškas // Ten pat,
l. 217.

FAKTAI IR ĮŽVALGOS

VILMA BUKAITĖ

Lietuvos nacionalinis muziejus

PIRMOJO PASAULINIO KARO PRADŽIOS SUKRĖTIMAI IR LŪKESČIAI LIETUVIŲ DIENORAŠČIUOSE BEI PUBLICISTIKOJE

1914 m. birželio 21–29 d.¹ Lietuvių mokslo draugija Vilniuje surengė lietuviškos spaudos atgavimo dešimtmečiui skirtą parodą. Jos lankytojai Lietuvių dailės draugijos patalpose, Pylimo g. 2 esančioje salėje, išvydo didžiulį per šį laikotarpį paskelbtų leidinių rinkinį. Net keliose salėse ant sienų kabojo plakatai, afišos, spaudos klišės, atvirukai, o ant stalų gulėjo žurnalai, laikraščiai, knygos gimtąja kalba. Pirmojo lietuviško kultūros žurnalo „Aušra“ sumanytojas ir redaktorius, vienas iš parodos autorių Lietuvių mokslo draugijos pirmininkas Jonas Basanavičius keletą kartų užsuko pabendrauti su lankytojais. Ypač daug jų atėjo birželio 24–26 d., vykstant kasmetiniam šios draugijos visuotiniam susirinkimui. Tada dar neatrodė, kad neseniai prasidėjusi vasara bus kuo nors ypatinga. Tiesa, po poros mėnesių, rugpjūčio 21 d., laukta saulės užtemimo ir prisiminta, kad šis paslaptingas gamtos reiškinys įvyko vilčių ir sukrėtimų metais – 1905 m. liepos pabaigoje.

Po susirinkimo Vilniaus lietuviai inteligentai ėmė ruošti kasmetinėms atostogoms. J. Basanavičius išvyko į Berlyną, kur kolegos vokiečių gydytojai jam atliko operaciją. „Lietuvos žinių“ redakcijoje dirbusi rašytoja Gabrielė Petkevičaitė-Bitė rengėsi į gimtąjį Puziniškio dvarą. Eidama Šv. Jurgio prospektu, ji išgirdo spaudos pardavėjus šūkaujant: „Austrijos įpėdinis nužudytas! Ekstra telegrama!“²

Pirmosios naujienos apie Austrijos-Vengrijos sosto įpėdinio Pranciškaus Ferdinando žūtį Lietuvos spaudoje pasirodė birželio 30 d. „Lietuvos žinios“ paskelbė: „Ant ercercogo ir jo žmonos gyvasties padaryta du pasikėsinimu. Ryta ercercogas su savo žmona važiavo automobiliu į miesto ratušą. Į automobilių buvo mesta bomba; ercercogas numetė ją tolyn ir sprogdus bomba sužeidė apie 20 žmonių iš jo apsaugos ir iš publikos, nepalietusi paties ercercogo ir jo žmonos. /.../ iš ratušos sosto įpėdinis su savo žmona važiavo toliau. Tuomet padaryta antras pasikėsinimas. Aštuntos klasės gimnazistas G. Principas vienu šūviu pataikė gercogui į veidą, antrą gi jo žmonai į pilvą. Abu sužeistuoju tuojau pasimirė. G. Principas areštuotas.“³

Toliau besirutuliojantys birželio 28 d. Sarajevo įvykiai iš paskutinių lietuviškų laikraščių puslapių palengva skynėsi kelią į pirmąjį: buvo pranešama apie laidotuves, užuojautas, protestus, ultimatumus. Lietuvos visuomenė gyvai svarstė iš didžiųjų Europos sostinių gaunamas naujienas, bet ne visi nerimavo. G. Petkevičaitė-Bitė liudijo tada netikėjusi pesimistinėmis kaimynų prielaidomis: „Buvo ir Austrijos ciesoriaus žmona nužudyta, o karo nematėm... /.../ Redakcijos darbas ir vasaros saulė išdžiovino redaktoriaus smegenis, nėra apie ką rašyti... Nužudė Austrijos įpėdinį, ir reikia dabar iš tos adatos priskaldyti vežimas... /.../ Karo technikai taip išstobulėjus, net juokinga būtų apie kokį Europos karą manyti.“⁴ Vis dėlto rugpjūčio 4 d., trečiadienį, „Vilties“ numeris prasidėjo nedviprasmiškomis antraštėmis: „Rusijos karas su Vokietija“, „Lietuva ir karas“⁵; „Lietuvos žinių“ – paryškintu šriftu

¹ Datos leidinyje pateikiamos Grigaliaus kalendoriumi. Norint gauti Julijaus kalendoriaus datas, iš nurodytųjų reiktų atimti 13 dienų.

² Petkevičaitė-Bitė G. Karo meto dienoraštis. I tomas. Panevėžys, E. Vaičekausko knygyno leidykla, 2010, p. 21.

³ Sarajevo // Lietuvos žinios, 1914 m. birželio 30 d., nr. 131.

⁴ Petkevičaitė-Bitė G. Karo meto dienoraštis, p. 27–28.

⁵ Viltis, 1918 m. rugpjūčio 4 d., nr. 161.

glaustai surašytomis pagrindinėmis naujienomis, pirmoji pranešė: „Vokietija paskelbė rusams karą.“¹

Vakarų tyrinėtojus labiau domina drastiški Pirmojo pasaulinio karo mūšiai Vakarų fronte. Vis dėlto akivaizdu, kad didžiuliai socialiniai, ekonominiai, vėliau – politiniai virsmai paveikė ir Europos rytinę dalį, ypač Rusijos imperijos vakarines žemes. Jose dalis gyventojų pasitraukė į valstybės gilumą, šaukiamąjo amžiaus vyrai buvo mobilizuoti į kariuomenę, didelės teritorijas pavyko užimti prieš kariams. Galų gale viena iš didžiausių tuometinių imperijų visiškai subyrėjo. Visi šie virsmai palietė ir Lietuvos visuomenės gyvenimą leisdami įgyvendinti politinės Nepriklausomybės siekį.

Istoriko Samuelio Hynio (Samuel Hynes) nuomone, Pirmasis pasaulinis karas tapo „didingu vaizduotės įvykiu, kuris pakeitė vyrų ir moterų mąstymo būdus ne tik apie karą, bet ir apie pasaulį, kultūrą ir jos raišką“². Tępdamas vieną karo savaitę, lietuvių publicistai jį ėmė vadinti naujos, kitokios eros pradžia. Jie taikliai pažymėjo, kad šią žmonių likimus ir kraštovaizdį drastiškai paveikiančią, visa pakeliui naikinančią, griauinančią priešininkų akistatą „reikės vadinti didžiuoju pasaulio karu“³. Ypatingo vyksmo nuojauta lydėjo ir tuometinių Lietuvoje rašytų dienoraščių autorius, daugelis jų pradėti būtent 1914–1915 metais: „Žmogus esi liudininku daugybės atsitikimų, kurie reikia būtinai žymėti, kad nepranyktų istorijai.“⁴

Kelis dienoraščius rastume bet kurioje didesnėje Lietuvos bibliotekoje. Net triskart buvo publikuotas G. Petkevičaitės-Bitės „Karo meto dienoraštis“. Jau 1921–1925 m. Kaune pasirodė Pranciškaus Žadeikio „Didžiojo karo užrašai“. 1936 m. Vilniuje buvo išleista J. Basanavičiaus „Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija“, jo parengta sukonspetavus užrašų knygeles. Tais pačiais metais Kaune paskelbtas karininko Vinco Jonuškos dienoraštis. 1988 m. išėivijoje pasirodė Petro Klimo dienoraštis ir dalis Pelikso Bugailišio užrašų, o neseniai – kun. Prano Bieliausko „Vilniaus dienoraštis“. Visi jie apima bent trejetą Pirmojo pasaulinio karo metų, dalis užbaigiama net 1919 metais. Publikuota ir dalis Mykolo Riomerio dienoraščio.

Kiekviena didesnė rankraščių saugykla Vilniuje turi bent po kelis dar nepublikuotus Pirmojo pasaulinio karo dienoraščius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (toliau – LNMMB) – Jurgio ir Veronikos Bukėnų, Ignoto Saudargo, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas (toliau – LLTI) – Juozo Gvildžio, taip pat P. Bugailišio „Iš Pirmojo pasaulinio karo užrašų: 1915–1916 m. vokiečių okupacijos kronika“, J. Basanavičiaus užrašų knygeles, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (toliau – LMAVB) – Jackaus Sondeckio, Vilniaus universiteto biblioteka (toliau – VUB) – Tado Daugirdo, Lietuvos nacionalinis muziejus (toliau – LNM) – Jurgio Šaulio. Autorė čia išvardijo tik tuos autorius, kurie įamžino Pirmojo pasaulinio karo laikotarpį Lietuvoje. Apkeliauvus šalies muziejus ir archyvus, privačias kolekcijas, o juolab dar ir patyrinėjus užsienio lituanistinius rinkinius, šis sąrašas neabejotinai pailgėtų. Be to, greičiausiai dalis užrašų negrįžtamai žuvo grėsmingų politinių virsmų metais.

Šių dienoraščių autoriai – skirtingų socialinių sluoksnių, politinių srovių, nevienodo išsilavinimo žmonės, gyvenę Vilniuje, Kaune, mažesniuose miestuose ir kaimuose: dvarininkai, dvasininkai, medikai, lietuvių politikai. Dalies dienoraščių išliko tik keli fragmentai, o T. Daugirdo vien pirmųjų karo metų dienoraštį sudaro apie 340 lapų rankraščio, G. Petkevičaitės-Bitės didžiulį tritomį turbūt galima pavadinti rašytojos *opus magnum*. Jų geografija gana ribota: po keletą šaltinių iš Vilniaus, Kauno, Žemaitijos, dabartinių Panevėžio ir Kupiškio rajonų. Unikalus I. Saudargo dienoraštis, kuriame šiaurės žemaičių tarme, neretai savamoksliska poezija, aprašytos kario jausenos. Žinoma, kitakalbių, įvairiuose Lietuvos regionuose rašytų dienoraščių analizė išplėstų išvalgų lauką, patikslintų esamąsias. Gaila, ne visais atvejais, kai dienoraštis nutrūksta, aišku, ar jis užbaigtas, ar tai tik dar didesnės apimties teksto prieinama dalis.

¹ Lietuvos žinios, 1918 m. rugpjūčio 4 d., nr. 161.

² Griffante A. *We and Homeland: German Occupation, Lithuanian Discourse and War Experience in Ober Ost // Other Fronts, Other Wars? – First World War Studies on the Eve of Centennial*. Leiden, Brill, 2014, p. 237.

³ Begalinio svarbumo valandos... // Viltis, 1914 m. rugpjūčio 19 d., nr. 174.

⁴ Jurgio Šaulio dienoraštis // LNM, R-18652, l. 1.

Straipsnyje panagrinėsime pirmųjų karo metų atspindžius lietuvių publicistikoje ir memuaristikoje. Analizuosime autorių jausenas karui prasidėjus, įsivaizdavimus apie kovų baigtį ir įtaką Lietuvos visuomenei, galimus politinius pokyčius.

Pirmosios akistatos su karu: asmeninės istorijos

Po operacijos Berlyno sanatorijoje gulėjęs J. Basanavičius įdėmiai sekė naujienas. Vokietijos sostinėje prasidėjo demonstracijos, kuriose skambėjo grasinimai Rusijai. Liepos 29 d. Nikolajus II paskelbė dalinę karių mobilizaciją. Po poros dienų pasiryžęs grįžti į Vilnių, J. Basanavičius turėjo pasiskolinti markių netgi gydytojų honorarui ir kelionei, nes nebegalėjo išsikeisti rusiškų rublių. Dėl keleivių gausos po operacijos sveikstantis garbaus amžiaus žmogus traukinyje į Karaliaučių dalį laiko stovėjo, Kybartuose rugpjūčio 1 d. turėjo sulaukti paskutiniu reisui atgabentų lagaminų. Jau kitą rytą, Vokietijos imperatoriui Vilhelmui II paskelbus karą Rusijai, pasienio postas buvo padegtas, traukinys į Vilnių nebevažiavo. J. Basanavičiui rugpjūčio 2–17 d. teko paviešėti Vilkaviškyje ir gimtuosiuose Ožkabaliuose¹. Ko gero, jis buvo vienas iš pirmųjų Vilniaus lietuvių inteligentų, mačiusių ir vokiečių karo lėktuvą, ir karo gaisrų pašvaistes, girdėjusių patrankų šūvius ir net netoliese įvykusį karių susišaudymą.

Anot netoli Žemaičių Kalvarijos atostogavusio tuometinio Peterburgo universiteto studento J. Sondeckio, jau kariuomenės mobilizacija jo gimtinėje reiškė karo pradžią: „Skačiau, kad mobilizacija Kauno gubernijoje labai pasisekusi, girdi, vyrai patriotizmo kupini ėjo su didžiausiu džiaugsmu, visi linksmi. Kategoriškai tvirtinu, kad tai tikriausias melas. Kalbėjau su jais, klausinėjau ir tegirdėjau vien keikimą tų, kurie karą iššaukė. O ašarų ašarų! /.../ Pati pradžia baisi buvo! Mobilizacija, gyvulių rekvizicija, laukimas vokiečių padarė baisų išpūdį: verkia atsarginių žmonos, motinos, verkia moters, kad reikia karves varyti. Prie to viso reikia pridėti įsitikinimą, kad va tuoj vokiečiai užpuls; tarytum mirties laukė. Nustojo dirbė savo darbus.“² Istoriko Vytauto Leščiaus teigimu, į armiją buvo pašaukta daugiau nei 64 tūkst. 21–43 metų lietuvių vyrų³. Būta ir savanoriškai į kariuomenę stojusių lietuvių, tarp jų – ir būsimieji generolai Stasys Raštikis, Kazys Tallat-Kelpša⁴. Vilniuje buvo įkurtas Rusijos Šiaurės vakarų fronto kariuomenės Pirmosios armijos štabas, jos kariai dislokuoti Kauno tvirtovėje, Alytaus, Merkinės, Varėnos ir Druskininkų apylinkėse.

¹ Basanavičius J. *Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija*. Vilnius, Baltos lankos, 1997, p. 268–269.

² Sondeckis J. *Europos karo istorijai medžiagos žiupsnelis*. 1914 m. // LMAVB, f. 255, b. 375, l. 15, 29.

³ Lesčius V. *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*. Vilnius, Leidybos centras, 1998, p. 19.

⁴ Safronovas V., Jokušauskas V., Vareikis V., Vitkus H. *Didysis karas visuomenėje ir kultūroje: Lietuva ir Rytų Prūsija*. Klaipėda, Klaipėdos universiteto leidykla, 2018, p. 31.

Vilniaus Didžiają gatvę gabenami sužeistieji. Atvirukas. Alfredo Kuhlevindto nuotrauka. 1915 m. Lietuvos nacionalinis muziejus.

Kitoje, pasienio Kalvarijoje, gydytoju dirbusiam Kazimierui Jokantui labiausiai įsiminė mobilizacijos chaotiškumas: „Beveik ištisą savaitę niekas negalėjo užmigti iš nerimo, kurį kėlė didžiulis žmonių judėjimas, arklių žvangimas, visuotina maišasis dienomis ir naktimis. /.../ Visi rimti, veidai išblyškę ir susirūpinę. Visus slėgė didelė netvarka su arklių mobilizacija. Kaimiečiai laukė, nieko nesulaukdami, po keletą dienų. /.../ Vis niekas nežinojo, kas toliau bus ir ką reikia daryti: ar laukti toliau kaip policijos įsakyta, ar tiesiog, visa metus, sprukti namo. /.../ Atsarginius mobilizuojant, /.../ sunkus išpūdis: kiekvienas skundžiasi esąs nesveikas, aimanuoja, bruka pinigų, ieško protekcijų, lenda pro užpakalines duris... Niekas nenori eiti į karą.“¹

Per Lietuvą žygiavusi Rusijos kariuomenė stebėtojams paliko prieštaringų išpūdžių: „Kai kuriems kareiviškieji rūbai visai nepritiko, buvo platūs, kelnės nusmukusios. /.../ Bereikalingas arklių mušimas ir mantos nesaugojimas krito į akis.“² Pirmuosiuose susirėmimuose Rusijos ir Vokietijos pasienio, taip pat ir Mažosios Lietuvos žemėse kovėsi daugybė lietuvių. Karininko ir diplomato Povilo Žadeikio vyresnysis brolis Jonas, tarnavęs 111-ajame Dono pėstininkų pulke, kartu su kitais kariais pėsčiomis iš Kauno nužygiavo į Vokietiją. Per ankštus, iki žaizdų pratrūkusius kojas batus teko pakeliui sukeisti su ūkininku į didelius sunkius žieminius. Karštomis dienomis ne visur pavykdavo atsigerti. Netoli pasienio kariai pamatė pirmųjų mūšių padarinius. Per pirmuosius mūšius pasienio miesteliai, tokie kaip Naumiestis, Vištytis, Kalvarija, Virbalis, keletą kartų patyrė mūšius, buvo trumpam užimti vokiečių.

J. Žadeikis ypač įtaigiai ir išsamiai pasakoja apie dalyvavimą Gumbinės mūšyje rugpjūčio 20 d.: „Kai tik pradėjome eiti, tuojau šrapneliai užniko trūkti zalpais virš mūsų galvų, ir skeveldros zvembdamos laktė aplink mus. Visa mūsų pagalba buvo kristi prie žemės ir laukti, kolei nutrauks koją arba ranką. Nemaža kareivių visai nebeatsikels. Betgi didžioji dalis likdavo nesužeista ir turėjo žygiuoti toliau. Taipėjome po tokia ugnimi apie pusantro versto. /.../ Besižvalgant, kas daryti, kadgi nepaleis vokiečiai iš šautuvų į mus pyškinti – kaip žolė krinta nuo dalgio, taip virto kareivių eilės. Kas tik nesuskubo prikristi prie žemės arba parkritęs pakėlė galvą, tam nebreikėjo besikelti. Begulint ant žemės, kulkos sukapojo šinelius ir terbas nuo nugaros nudraskė. Pasidarė tarpe kareivių nesvietiškas klyksmas. Daugel kas, gavę pamišimą arba nebegalėdami iškęsti kulku zvembimo, šoko bėgti, bet tie visi krito negyvi.“³

Vokiečiams atsitraukus, kariai, likę be maisto ir jokios pagalbos, šturpdami nuo aplinkinių vaizdų, laukė saviškių. Pirmąją dieną po mūšio įvyko saulės užtemimas, priminę greičiau ne dėsningą gamtos reiškinių, o dramatišką aukštybių ženklą. Rugpjūčio 23 d. per krūvas sulūžusių šautuvų ir šovinių, jų „išartą“, žuvusiais nuklotą žemę kariai buvo išvežti į geležinkelio stotį. Netrukus, rugpjūčio 26–30 d., įvyko žymiausias Tanenbergo mūšis, kuriame kovėsi beveik 400 tūkstančių karių ir Rusijos kariuomenės sutriuškintas užkirto kelią jos tolesniam veržimuisi į Vokietiją. Tarp daugybės žuvusių, sužeistųjų ir paimtųjų į nelaisvę buvo ir nemažai lietuvių.

Daugiaveidė tikrovė įtraukė stebėtojus, kartu su suprantama baime keldama ir susidomėjimą: studentas V. Jonuška atsisakė minties išvykti į Peterburgą tęsti studijų, „nes įdomu vietoje patirti dalykų stovį“, „įdomu pagyventi karo atmosferoje“⁴. Kare nedalyvavę dienoraščių autoriai detalios aprašė pirmuosius girdėtus ir matytus sprogimus. Iš pasakojimų matyti, kad po jų karo griuvėsius plūdo apžiūrėti būriai žmonių: „Man ir visiems žiūrėjusiems pasidarė ne tiek baisu, bet net gražu, malonu, žingeidu, nes kaip gi? Tai neregėtas reginys!“⁵ Dabar sunku suprasti, ar tik bandydami save drąsinti, ar įsitikinti teisumu, pirmosiomis savaitėmis dalis autorių pabrėžė: „Nesitiki, kad vokiečiai galės paimti Kauną.“⁶

Fronte buvusių lietuvių karių jausenos greičiausiai gerokai skyrėsi nuo civilių. I. Saudargo dienoraštis persmelktas vienatvės, siaubo, beviltiškumo liudijimų, ypač didžiųjų švenčių

¹ Jokantas K. *Suvalkų Kalvarijoje vokiečių okupacijos metu*. Kaunas, 1937, p. 15.

² Žadeikis P. *Didžiojo karo užrašai*. Vilnius, Bonus animus, 2013, p. 26–27.

³ *Ten pat*, p. 37. Verstas (varstas) – apie 1067 metrai.

⁴ Vinco Jonuškos dienoraštis. Kaunas, 1936, p. 11, 12.

⁵ Gvildys J. *Užrašai // LLTI, f. 10, b. 5, s. 4, l. 10.*

⁶ *Ten pat*, s. 1, l. 1.

Eilės prie virtuvių Vokietijos okupuotame Vilniuje. 1916 m. Autorius nežinomas. LCVA.

dienomis: „Nebėr nadėjės gyvam belikti / Rodos, kad jau reikia smertį visiems sutikti“, „Pakyrėjo ir pagriso mums tuos vargu nešti / Smūtnu, ilgu, nemalonu svečioj šaly būti / Sulaukėm, broliai, šventų Velykų / Mes gyvendami ant laukų dykų / Liūdnos ot liūdnos mūsų Velykos / O Dievas žino, kokios bus kitos / Ant šių Velykų broliai ein ant štikų / Mažai iš anų gyvų beliko / Tokių Velykų neduok Tu Dievi / Liūdnumas didis visame svietai.“¹

„Tautų kristalizacijos valanda“²: karo ir pokarinių pokyčių vaizdiniai lietuvių spaudoje

Iki 1915 m. spalio būtent spauda plačiausiai paskleisdavo Lietuvoje ir naujienas, ir politines idėjas. Netgi tikrinami cenzūros, apriboti suvaržymų, veikiami propagandos, lietuvių publicistų straipsniai prisidėjo prie visuomenės nuostatų formavimo. Lyginant asmeninius užrašus ir viešuosius tekstus, išryškėja oficialaus karo vaizdavimo ir privataus jo įvykių suvokimo persipynimai, bet daug dažniau – jų prieštaros. Akivaizdu, kad lietuviškai spaudai tokiu įtemptu metu trūko lėšų, bet ne naujienų. Kaip ir rusų spauda, ji daug vietos skirdavo žinioms iš fronto, tačiau publicistikoje stengėsi įvardyti lietuvių politinius uždavinius.

Pirmųjų karo savaitių suirutė sutrikdė dalies jaunos lietuviškos spaudos leidybą. Ap-sunkinus pašto susisiekimą, vėluodavo ir skaitytojų gaunama spauda, ir iš kitų miestų redakcijoms siunčiamos publikacijos. „Lietuvos žinios“ savaitę ėjo nereguliariai, paskui porai mėnesių sustojo, vėliau pasirodydavo nebe šešis, o tris kartus per savaitę. Dalis bendradarbių po vasaros nebegrižo į redakcijas, nes buvo mobilizuoti į kariuomenę. Į ją buvo pašauktas ir spaustuvininkas Martynas Kukta. Kai kurie liko provincijoje, kaip ir G. Petkevičaitė-Bitė Puziniškyje.

Rugpjūčio 20 d. pasirodžiusio dvisavaitinio žurnalo „Vairas“ 13 numeryje redakcija atvirai pripažino: „Nesant tikram, ką atneš rytojūs, bankas ir kredito įstaigos paskolų visai nebeduoda, o jose padėtų pinigų beduoda tik tam kartui. O ką besakyti apie privatinus skolininkus. Spaustuvė, pasilikusi be vedėjo ir be kredito, nebegali veikti. Šį numerį vos

¹ Saudargas I. [Dienoraštis] // LNMMB, f. 130, b. 2301, l. 16. Kalba šiek tiek adaptuota.

² Rūsti karo valanda... // Lietuvos žinios, 1914 m. rugsėjo 21 d., nr. 163.

begalime išleisti sumažinę ir žymiai susivėlinę. Kaip bus su kitu numeriu, jau pasakyti negalime. Prasideda nebe Austrijos su Serbija, bet viso pasaulio karas.¹ Iki Naujųjų metų pasirodė tik dar keturi laikraščio numeriai, tiesa, iki 1915 m. rugpjūčio vidurio pavyko išleisti dar dvidešimt du.

To meto spaudoje galime nesunkiai įžvelgti ne tik skausmo, nesaugumo, nežinios jausenas, bet ir permainų galimybes, lūkesčių leitmotyvą. Jau pirmaisiais karo mėnesiais vedamųjų straipsnių autoriai įžvalgiai prognozavo, jog „per amžius negirdėtam karui“ pasibaigus, keisis ir valstybių sienos: „Lemta mums pergyventi momentas, kurio vertė istorijoje jau ir dabar bus neišdildoma, o kuris galbūt padės pamatus naujai gadynei Europoje ir perkeis galbūt kone visos Europos, ir ne tik Europos, valstybių žemėlapi.“² Lietuvių inteligentija jau 1914 m. rugpjūtį–rugsėį ėmė kelti prielaidas, neva Pirmojo pasaulinio karo baigtis gali atverti naujų galimybių ir mūsų kraštui. Tiesa, tikrąjį būsimų permainų mastą tuo metu vargu ar buvo galima nuspėti. Kol Rusijos kariuomenė kovėsi Vokietijos teritorijoje, buvo galima tikėtis, kad pergalės atveju nuo Vilhelmo II valdomos valstybės bus atplėšta bent dalis paribio teritorijų, tarp jų – ir Mažosios Lietuvos žemės. 1914 m. rugpjūčio 17 d. Vilniaus lietuvių draugijų ir spaudos atstovų susirinkimo dalyviai priėmė J. Basanavičiaus, Stasio Šilingo ir Donato Malinausko parengtą vadinamąją Gintarinę deklaraciją. Kaip ir daugelis to meto tautų tiek Rusijoje, tiek Austrijoje–Vengrijoje, lietuviai pabrėžė tautos lojalumą imperijai. Kartu jie pažymėjo tikintys, kad, Rusijai laimėjus karą, Mažoji Lietuva bus prijungta prie Didžiosios suteikiant šiam kraštui autonomiją. Prielaidų, kad po karo krašte padaugės laisvių, savarankiškumo, keldavo ir kaimo žmonės.

Rugsėjo 13 d. „Vilties“ vedamojo straipsnio autorius plačiai argumentavo lietuviškai kalbančių teritorijų sujungimą: „Visos nešančios ant savo pečių to karo sunkumus tautos turėtų pradėti tą naująją gyvenimą, kuris užtekės joms tarp kovos griausmų, iš liepsnų ir dūmų, – nebeatskirtos daugiau kelių valstybių sienomis, nebesuplėšytos į šmotus, bet sujungtos į vieną kūną, čielos savo etnografinėse ribose. Tautų čielybė – tai vyriausias tekančios nūn ateities pagrindas ir didžiausias ramaus jų sugyvenimo laidas. Tuo žvilgsniu Rusų laimėjimai rytų Prūsiose neša Mažosios Lietuvos mūsų broliams išganymą nuo tautinės mirties germanizmo vilnyse, mums gi – naujas jėgas ir sustiprėjimą.“³ Ir Antanas Smetona „Vaire“ pabrėžė: „Ir mes, lietuviai, jaučiamės esą tauta, ir mes pageidaujame, kad mažoji Prūsų Lietuva būtų įjungta į Didžiąją.“⁴ Lapkričio mėnesį, kai į pietvakarines Suvalkijos žemes jau buvo spėjusi bent trumpam įžengti vokiečių kariuomenė, jis argumentavo šią būtinybę krašto patirta žala: „Po Lenkijos Lietuva bus daugiausia nukentėjusi, daugiausia paaukojusi karo reikalams, /.../ tad ar neverta atpildos ir Lietuva.“⁵

Karui prasidėjus, lietuvių publicistikoje kartojosi raginimai puoselėti šiandienos bendrystę – kartu darniai imtis darbų, tartis įgyvendinant užsibrėžtus kultūrinius ir politinius uždavinius: „Visų rimtas, net rūstus ūpas, norime būti nepartiniais, speisties krūvon, iš teorijų nusileidome praktikon, stengiamės nutverti gyvenimo pulsą ir jį pagreitinėti. Vienybės obalsis ima viršų. Ir gerai: tai, vadinasi, tikrai pradedame rimtėti“, „Užvis raginame visus prie vienybės, /.../ idant tas karas, taip daug žadą visiems ateityje, ir mus tuščiomis rankomis nepalikyt.“⁶ Šio kartais iliuzinio vienybės jausmo Pirmojo pasaulinio karo metais Vilniaus lietuvių politikai, tarkim, A. Smetona, P. Klimas pasigesdavo Lietuvos Respublikoje. Pasigilinę į Lietuvių konferencijos arba Lietuvos Tarybos veiklos aplinkybes, pastebėsime ir karštų ginčų, ir akivaizdžios sąmoningos savidisciplinos siekiant kartu įgyvendinti užsibrėžtus uždavinius.

Katalikiškas žurnalas „Šaltinis“ nuo pat karo pradžios davė skaitytojams daug naudingų praktiškų patarimų, visų pirma – nebijoti ir nenusiminti: „Savo kareivijos nėra ko bijoties, svetima taipogi nekariauja su beginkliais žmonėmis, tik su kareivija. Jeigu kareivis be ginklo – priešas nešauja, tik ima nelaisvėn, tai juo labiau ramaus gyventojų. /.../ vieno ko reikia

¹ Nuo redakcijos // *Vairas*, 1914, nr. 13, p. 16.

² *Karas pasidarė... // Šaltinis*, 1914 m. rugpjūčio 4 d., nr. 31; *Begalinio svarbumo valandos... // Viltis*, 1914 m. rugpjūčio 19 d., nr. 174; analogiškai žr.: *Kad Europos karas... // Viltis*, 1914 m. rugsėjo 13 d., nr. 195; *Rūsti karo valanda... // Lietuvos žinios*, 1914 m. rugsėjo 21 d., nr. 163.

³ *Kad Europos karas... // Viltis*, 1914 m. rugsėjo 13 d., nr. 195.

⁴ A. Sm. [Smetona A.] *Karo ženkle gyvenant // Vairas*, 1914, nr. 14.

⁵ A. Sm. [Smetona A.] *Kas daryti? // Vairas*, 1914, nr. 15.

⁶ *Ten pat; Rūsti karo valanda... // Lietuvos žinios*, 1914 m. rugsėjo 21 d., nr. 163; *taip pat: Nenusiminkime ir kitus raminkime // Lietuvos žinios*, 1914 m. rugpjūčio 7 d.; *Tarp kūjo ir priekalo // Viltis*, 1914 m. rugsėjo 16 d., nr. 197; D. [Dovydaitis P.] *Tik daugiau drąsos bei ištvermės! // Viltis*, 1914 m. rugsėjo 27 d., nr. 206.

saugoties ir bijoties – tai išnaudotojų ir vagių.¹ Po kelių savaitių žurnale buvo paskelbtas bene išsamiausių praktinių patarimų rinkinys: kuo reiktų apsirūpinti, kaip tvarkyti pinigus, namų ūkį ir turtą, kaip laikytis kilus susišaudymui, kaip saugotis užkrečiamų ligų, apie ką nereiktų klausinėti arba ko pasakoti, kaip elgtis rekvizicijų metu. Duodama ir sielovados patarimų, „Šaltinio“ redakcija kartu ragino rūpintis be globėjų likusiomis, neturtingomis kaimynų ir artimųjų šeimomis.

Daug vietos spaudoje buvo skiriama karo naujienoms ne tik Rusijos ir Vokietijos Rytų, bet ir Vakarų fronte, kitose priešininkų akistatos vietose. Lietuviai publicistai interpretuodavo turimus faktus, svarstydavo karo pasekmes visuomenei. Metams nuo jo pradžios praėjus, šiai liūdnei sukakčiai skirtų apžvalgų autoriai ironizavo anksčiau vyravusius įsitikinimus, neva „ugnis greitai perdegės“². Teko pripažinti ir tolesnių perspektyvų neaiškumą, juolab didelių mūsų vieta tapus Lietuvai. Publicistai atsargiai svarstė, jog karas gali užtrukti ir dar metus ar net ilgiau, vengė skaitytojams žadėti nepamatuotų dalykų, tačiau skatino tautiečius neprarasti drąsos, kantrybės, dvasios stiprybės.

Nuo 1914 m. rudens Vilniuje pradėjo veikti liberalius ir katalikų politikus telkusi Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti. 1915 m. gegužę kairiesiems pavyko įkurti Lietuvių draugiją nukentėjusiems dėl karo gyventojams agronomijos ir teisių pagalbai teikti. 1915 m. vasarį puolimą vėl pradėjusi Vokietija dar kartą įžygiavo į lietuviškas Rusijos imperijos žemes ir ėmė skverbtis vis gilyn. Vokiečiams artėjant, netoli pafrontės esančių Rusijos gubernijų vadovai gavo nurodymus iškeldinti valstybės įstaigas, gamyklas, ligonines ir mokyklas, o kartu ir tenykščius gyventojus. Kadangi daugelis pabėgėlių traukėsi į Rusijos gilumą traukiniais arba vieškeliais pro Vilnių, abi lietuviškos labdaros draugijos nuolat rūpinosi iš pradžių šimtais, o vėliau jau tūkstančiais tautiečių. Spauda ypač pasitarnavo visuomenei skelbdama informaciją apie abiejų labdaros draugijų veiklą, praktinius patarimus besiruošiantiems išvykti ir liekantiems.

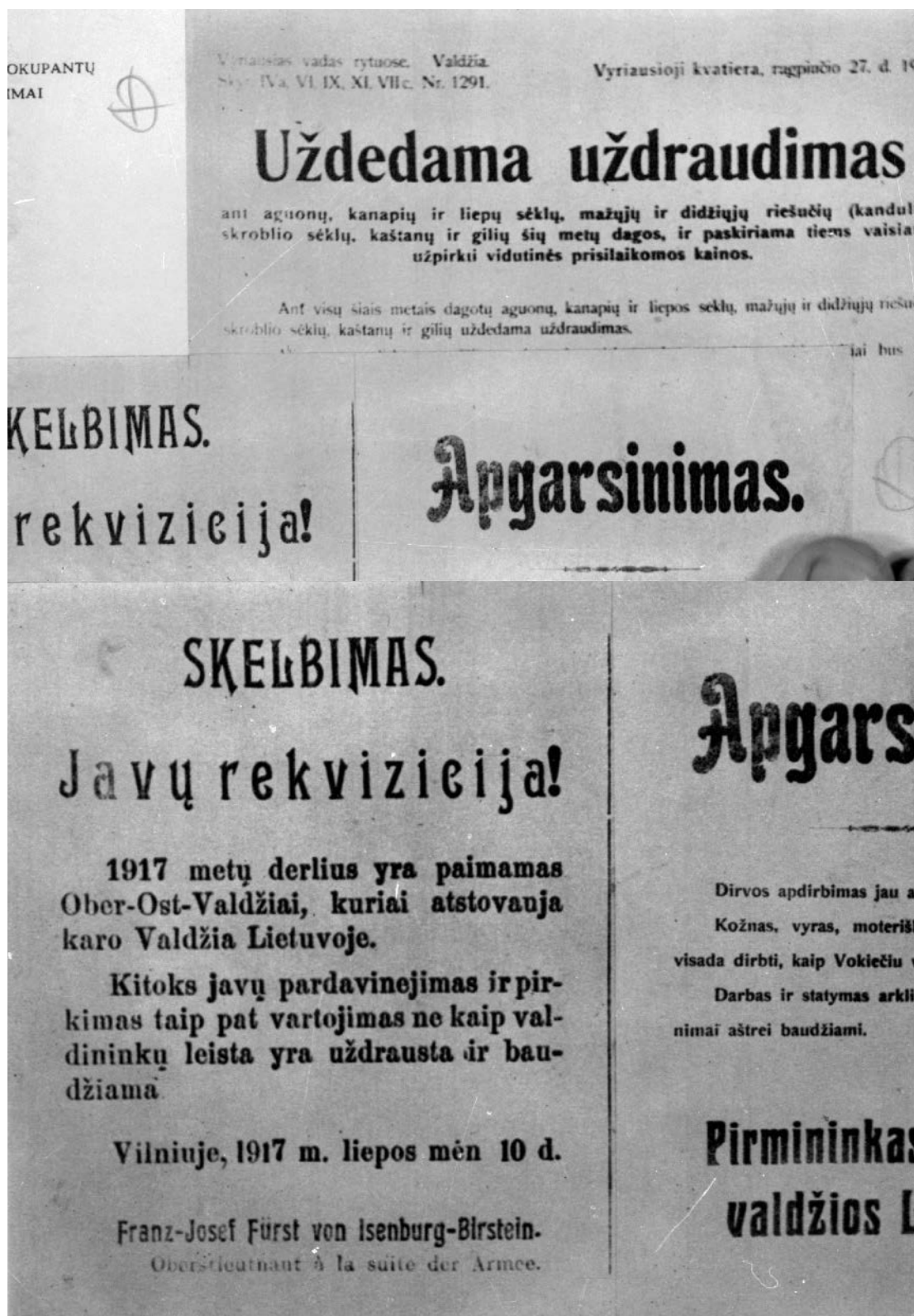

Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti Centro komitetas. Vilnius, 1915 m. Aleksandro Jurašaičio nuotrauka. Lietuvos nacionalinis muziejus.

¹ Karas pasidarė... // Šaltinis, 1914 m. rugpjūčio 4 d., nr. 31.

² D. [Dovydaitis P.] Liepos 19-oji diena // Viltis, 1915 m. rugpjūčio 1 d., nr. 160.

1915 m. rugpjūčio pradžioje vokiečiai užėmė Šiaulius ir Panevėžį, o mėnesio pabaigoje – ir neįveikiama laikytą Kauno tvirtovę. Rusams traukiantis, laikraščiams ėmė trūkti popieriaus, kilo kliūčių jų išplatitimui. Tuo metu laikraščiai sumažėjo iki dviejų puslapių, ir karo bei labdaringos veiklos naujienos išstūmė publicistiką.

Vokiečių okupacinės valdžios skelbimai Pirmojo pasaulinio karo metais.
LCVA.

Nagrinėjant iki 1915 m. vidurio leistą lietuvišką spaudą, akivaizdžios redakcijų pastangos joje jungti ir karo naujienas, ir publicistinius svarstymus apie galimą tolesnę karo eigą ir įtaką Lietuvai, ir praktinius patarimus. Šiuo laikotarpiu karo tema dominavo lietuviškuose laikraščiuose ir žurnaluose – jis lėmė daugybę sukrėtimų, tačiau sutelkė inteligentiją, kuri, grįžus taikos metui, tikėjosi permainų. Natūralu, kad lietuvių spauda dažniausiai demonstravo lojalumą Rusijos imperijai, tačiau stengėsi daug kalbėti būtent apie savo tautos poreikius. Galbūt, cenzoriams išvykus, viena tema akivaizdžiai pradėta nagrinėti priešingai oficialiajai konjunktūrai – tai Lietuvos gyventojų pasitraukimo klausimas.

Nesaugios kasdienybės metas: pasilikti ar išvykti?

Privačiuose lietuvių inteligentijos susibūrimuose jau anksčiau, o patikimų žmonių rate ir karo pradžioje pasitaikydavo svarstymų, neva vokiečiai galėtų tapti pavyzdžiu Rusijos žmonėms. Atėjo metas, kai į akistatą su jais stojo ne tik per Vokietiją keliaujantys lietuviai studentai arba inteligentai. Mobilizuotus į kariuomenę lietuvius žemdirbius ir darbininkus karas ištraukė ne tik iš įprastos namų erdvės, bet netgi kartais iš savo valstybės priverdamas pamatyti kitų šalių gyvenimo skirtumus.

Sužeistieji kariai grįžę noriai dalijosi su tautiečiais išraiškingais pasakojimais apie vokiečių buitį: „Žemė puikliausiai išdirbta, triobesia gražūs. /.../ To krašto gražumėlis durte dūrė į akis, ypač pastebėjau sodnelių puošnų aptaisymą. Kilo man mintis: jeigu tie žmonės taip mokėjo savo kraštą tvarkyti, tai mokės jį ir apginti – mums čia ne vieta“, „Kaip gražiai gyvena vokiečiai, kokie jų gražūs namai su partapijonais ir švariausiomis grindimis, kokie lygūs jų šosėjai, matyti, cementu išlieti“, „Vokiečiuose minkštai gavę gulėti, torielką ir kitų rakandų gavę lig valiai /.../, keliai ten puikūs, lig Virbalio ėję šosiejais, bet nuo Virbalio ligi Kauno turėję bristi purvynu ligi kelių“, „Kambariai švarūs. Daug rasdavo stiklainių medaus, uogienių, vyno.“¹ Karių pasakojimai išryškino karo meto propagandos ir tikrovės prieštaras: „Netiesą laikraščiai rašo, būk vokiečiai badauja, o mūsiškiai sotūs. Mes kelios dienos duonos negaunam, o jų maišeliuose atrandi ir sausos duonos, ir sūrio, ir dešros.“²

Lietuvių inteligentams Rytų Prūsija neretai skambėjo kaip Mažosios Lietuvos sinonimas, taigi akistata su mažlietuviais karo lauke prilygo brolžudiškam karui. Tokių svarstymų būta, tačiau juos dažniau užrašydavo buvusieji toli nuo fronto linijos: „Visą dieną ir naktį man vis stovi mislyje, kaip labai kenčia Lietuva, kaip Didžioji, taip Mažoji.“³ Susitikę tautiečius iš Vokietijos, lietuviai pirmiausia konstatuodavo, esą šie svetimi, nesuprantami, kartais net pavojingi: kalbantys keistai, netgi komiškai skambančia lietuvių kalba, suvokietėję ir lojalūs savo valstybei. Mūšio lauke tokie priešininkai kartais gaudino, tarkime, mirštantis Vokietijos kareivis tautiečiams Seredžiuje teptarė „Tai laikai! Bralis bralį turime žudyti.“⁴ Kartais šios akistatos sukeldavo pasipiktinimą: J. Žadeikis nedviprasmiška intonacija papasakojo, kaip prie jo po Gumbinės mūšio „pristojo vokiečys /.../ bemokąs bjaurybė ir lietuviškai“⁵ ir, grasindamas revolveriu, bandė iškvosti susirėmimuose dalyvavusių Rusijos karių skaičių. Toliau nuo Suvalkijos gyvenę kaimo išminčiai vokiečiais nepasitikėjo: „Ten, girdi, blogai nepaūkininkausi, nes tuoj žemę atims“, „baisiai gūdžiai jie moka vokietinti.“⁶

Jau pirmieji svetimos kariuomenės įsiveržimai sklaidė optimistines iliuzijas apie okupantus. Pavyzdžiui, K. Jokantas atsiminimuose išsamiai liudijo, kad 1914 m. rudenį vokiečiai žemino Kalvarijos žmones, smurtavo, gadino, naikino arba plėšė vietos žmonių turtą⁷. Sklisdami po Lietuvą, pasakojimai apie jų savivalę dar apaugdavo niūriais gandais sustiprindami spaudoje skelbtus propagandinius tekstus apie priešo žvėriškumą. Žinoma, tenka konstatuoti, jog panašiai Vokietijoje elgėsi Rusijos kariuomenės kariai, taip pat ir kai kurie lietuviai. Fronto paribuose ėmė gerai sektis tik verteivoms, grobusiems ir pardavinėjusiems staiga ištuštėjusių ūkių gyvulius, javus ir kitą turtą. Prasidėjus rekvizicijoms ir netekus dalies arklių, karvių, sukauptų atsargų, turėjusieji santaupų neretai išgydavo iš

¹ Žadeikis P. Didžiojo karo užrašai, p. 31, 32; Gvildys J. Užrašai // LLTI, f. 10, b. 5, sqs. 1, l. 4, sqs. 3, l. 15; Vinco Jonuškos dienoraštis, p. 20.

² Gvildys J. Užrašai // LLTI, f. 10, b. 5, sqs. 3, l. 16v.

³ Ten pat, sqs. 1, l. 2.

⁴ Ten pat, sqs. 1, l. 7.

⁵ Žadeikis P. Didžiojo karo užrašai, p. 41.

⁶ Sondeckis J. Europos karo istorijai medžiagos žiupsnelis // LMAVB, f. 255, b. 375, l. 38; Bukėnas J. Dienoraštis // LNMMB, f. 123, b. 65, l. 29.

⁷ Jokantas K. Suvalkų Kalvarijoje vokiečių okupacijos metu, p. 20–23.

Vokietijos atgabentų dalykų. Vokiškos karvės pasiekė net Kupiškį, Pašušvį¹. Prisimindamas tą laikotarpį, kunigas Juozas Tumas-Vaižgantas net pernelyg plačiai apibendrindamas konstatavo: „Kas prieš karą galėjo bent pamintyti, jog teisingi, pertekę, moralūs mūsų ūkininkai vyrai per vieną netvarkos valandą pavirs vagimis, plėšikais, svetimo turto grobikais, net pogromščikais?“²

Lietuvos žmonių kasdienybė priklausė nuo Rusijos kariuomenės rekvizicijų, pergalių arba pralaimėjimų. Jos nesėkmės ir atsitraukimai grėsė didžiule žala kraštui ir jo okupacija. Vokietijos karių veržimasis gilyn į Rusijos teritoriją 1915 m. kėlė daug nerimo ir valstybės pareigūnams, valdininkams, ir vietos gyventojams. Nuo gegužės iki liepos pabaigos rusai griebėsi „išdegintos žemės“ strategijos: gubernatorius Nikolajus Griazevas įsakė į valstybės gilumą trauktis Kauno gubernijos 17–50 metų gyventojams vyrams, iškeliaujant sunaikinti javus, o spėjus nukulti, daugumą grūdų perduoti kariuomenei. Rusų kariai ir valdininkai gąsdino visuomenę vokiečių kerštu už Rusijos kariuomenės padarytas skriaudas.

Dienoraščiuose minima, kad tiesmukas atsisakymas trauktis arba naikinti savo turtą keldavo rusų valdininkų pasipiktinimą, grėsė represijomis. Taigi dažniausiai nutarusieji pasilikti lietuviai apsiribodavo nekonkrečiais pažadais, imituodami sunkumus vykdant įsakymą. Rusams skubotai traukiantis, neretai nebeatsirasdavo kontroliuojančiųjų įsakymų vykdymą ir galinčiųjų nubausti už jų nesilaikymą.

Priverstiems arba savarankiškai nusprendusiems išvykti, kaip tada vadinta, karo tremtiniams, teko užvėrus savo namų duris leisti į nežinią ir joje gyventi net keletą metų. Neretai žmonės su savimi pasiimdavo tik tai, kas tilpo į vežimą arba į nešulius. 550 tūkstančių Lietuvos gyventojų pasitraukė į Rusijos gilumą³. Jau pats rusų išvykimas dalį visuomenės skatino sekti įtakingesniųjų pavyzdžiu: „Kadangi bėgo valdžia, visus apėmė kažkokia panika – viską mesti ir bėgti. Pasidarė tat žmonių mintyse sumišimas, sunku buvo rasti tikrąjį kelią.“⁴ Iš pradžių įsikūrę arčiau rytinio Kauno ir Vilniaus gubernijų pakraščio, o vėliau ir visai kitose Rusijos vietose, jie jautėsi ten svetimi, o prasidėjus imperijos suirutei, patyrė didžiulių pavojų, kol 1917–1921 m. grįžo į Lietuvą.

Ko gero, ne tik G. Petkevičaitė-Bitė nerimavo, jog Lietuvos žmonės raginami trauktis iš gimtinės, kad joje nebeliktų vadinamųjų „inorodcų“. Nepasitikėdami Rusijos valdžia, jie baiminosi, kad, sudarydami kliūtis išvykusiems grįžti, kraštą gali kolonizuoti rusai⁵.

Lietuvos pabėgėliai pasiekia geležinkelio stotį. Atvirukas. 1917 m. Lietuvos nacionalinis muziejus.

¹ Vinco Jonuškos dienoraštis, p. 18; Žadeikis P. Didžiojo karo užrašai, p. 44.

² Tumas J. Iš lietuvių karo meto psichikos // Raštai. 11 tomas. Vilnius, LLTI, 1999, p. 454.

³ Balkelis T. Lietuvos vyriausybė ir Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių repatriacija į Lietuvą 1918–1924 m. // Oikos, 2006, nr. 2, p. 55.

⁴ Žadeikis P. Didžiojo karo užrašai, p. 63.

⁵ Petkevičaitė-Bitė G. Raštai. 2 tomas. Karo metų dienoraštis. Vilnius, Vaga, 1966, p. 126, 311.

Lietuviška spauda dar 1914 m. pradėjo rašyti, jog teisingiausia likti savo Tėvynėje, o 1915 m. pirmojoje pusėje šią mintį kartojo kiek atsargiau. Liepos pabaigoje, kai rusų įstaigoms traukiantis susilpnėjo cenzūra, laikraščiuose ypač padaugėjo žinučių apie pabėgėlių sunkumus: vargsta Samaros gubernijoje įsikūręs Martynas Jankus, dalis tautiečių iš laikino prieglobsčio Vologdos gubernijoje perkelti į Sibirą, Daugpilyje jie miega parko paviljonuose, palapinėse ar net lauke. Spauda pabrėžė jų saugumui ir sveikatai kilusius pavojus: „Gyvenimas pabėgėlių labai nenormalinėse sąlygose, paprastai po dangaus pastoge, miškuose, be šilto viralo, dažnai ir visai be valgio. Taigi nenuostabu, kad jų sveikatos stovis stačiai baisus.“¹ Lietuvių spauda ėmė akivaizdžiai skatinti tautiečius likti gimtajame krašte: „Nieko daugiau nepasakysime, nieko nepatarsime, kaip tik tai laikyties savo krašto, tėvų krauju aplaistytos žemės, savo prakaitu ir sunkiu darbu sutaisytų ūkių. Tegu baisus karo viesulas net paverčia mūsų ūkius ir trobas griuvėsiais, likimės ant tų griuvėsių ir ginkime jų likučius. /.../ Pasitraukti iš savo vietų tik tiems, kam liepiama pasitraukti. Pasitraukus nenuėiti per toli, kad greitai būtų galima sugrįžti“, „Namie, savo gimtinėje, kad ir vargu, o vis dėlto galima, mums rodosi, šikiu ar tokiu būdu lengviau pagalbą rasti, nekaip nežinomame krašte tarp svetimųjų.“²

„Ilgų, smūnu, širdį skauda / Prūsai per dienas šauda / Nėra gala ir pabaigos / Tos baisios dienos“³

Istorikas Andrea Griffantė (Andrea Griffante), nagrinėdamas lietuviškus 1914–1918 m. dienoraščius, įžvelgė, kad karas išstūmė jų autorius iš jų įprastos erdvės ir laiko pasmerkdamas nuolatiniam nesaugumui⁴. Nesaugumas, netgi savuose namuose, kasdienybės neįprastumas, nuolat kintanti tikrovė lydėjo Lietuvos, taip pat ir kitų fronto bei pafrontės kraštų žmones.

Dienoraščiuose randame ir rašytinės fronto judėjimo istorijos: pradedant mobilizacija, mūšiais Vokietijoje, iki veržimosi į Aukštaitiją ir Žemaitiją, Kauną. Visuose okupacijos dienų užrašuose su smalsumu ir nerimu aprašoma pirmoji akistata su vokiečių kariuomene. Žmonės stebino ir pirmieji atvykusiųjų galios demonstravimai, plėšikavimai, ir demokratiškas karių bei karininkų tarpusavio bendravimas, spartus rusų paliktos žalos taisymas. Rugsėjo 18 d. Vokietijos kariuomenė įžengė į Vilnių. Nors anksčiau buvo svarstymų, esą karo pabėgėliai traukiasi kelioms mėnesiams, bet vokiečiai liko Lietuvoje iki pat karo pabaigos, netgi vėliau dalis nesiskubino namo.

Pirmieji karo metai sugriovė iliuzijas, kad rusams greit pavyks įveikti priešininką. Jau vėlyvą 1914 m. rudenį pirmųjų mūšių ir vokiečių įsiveržimų į Suvalkiją liudininkai, kalbėdamiesi su patikimais žmonėmis, palankiau vertino ne Vokietijos, o Rusijos karinę galią. Abiejų valstybių akistata baigėsi keistai, nė viena netapo laimėtoja, tačiau 1915 m. vokiečiai pradėjo karą priešininko teritorijoje. Lietuvos visuomenės laukė nauji išbandymai. Paradoksali gera okupacijos pradžios naujiena buvo rusų valdininkijos ir kolonistų pasitraukimas iš krašto. Nors dalis lietuvių, ypač kaimuose, vokiečių okupacijos metais laukė „senosios tvarkos“ sugrąžinimo, tai tapo nebeįmanoma ne tik dėl Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo, bet ir dėl pačios Rusijos imperijos griūties.

1915 m. rudenį išvykusieji inteligentai Rusijoje ėmė telkti tautiečius ir daug nuveikė Tėvynės politinės minties raidos, kultūros ir švietimo srityje. Likusieji Lietuvoje ėmė dar labiau vienytis: „Reikia dar, naudojantis proga, pasistengti ištraukti iš esamosios valandos visą galimą naudą: sutvirtėti dvasiškai /.../ ir pasirūpinti sudaryti tokias sau tolesnio mūsų gyvenimo valandas, kad mes galėtume išlikę ne tik nuostolius sau atlyginti, bet dar pasidaryti būsimąjį savo gyvenimą ir šviesesnį, ir laimingesnį.“⁵ Į Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti Centro komitetą buvo priimta ir kairiųjų politikų. Vilniaus lietuviai inteligentai, nepaisydami skirtingų pažiūrų, ėmėsi kartu dirbti labdaros darbą ir rengti politinius dokumentus.

¹ *Karo aukų globojimas // Lietuvos žinios, 1915 m. rugsėjo 18 d., nr. 90.*

² *Laikykimės savo gyvenamųjų vietų // Šaltinis, 1915 m. rugpjūčio 13 d., nr. 33; J. Bk. [Šaulys J.] Ar bėgti ar likti? // Lietuvos žinios, 1915 m. rugpjūčio 4 d., nr. 81.*

³ *Saudargas I. [Dienoraštis] // LNMMB, f. 130, b. 2301, l. 13.*

⁴ *Griffante A. We and Homeland..., p. 237–255.*

⁵ *J. Bekampis. [Šaulys J.] Gyvenamoji valanda ir visuomenės priedermė // Lietuvos žinios, 1915 m. rugpjūčio 22 d., nr. 89.*

Pirmaisiais karo metais, iki Vokietijos okupacijos, lietuvių visuomenę informavo jau prieš keletą metų pradėti leisti, gerbiami ir įdėmiai skaitomi jų tautiečių leidžiami laikraščiai. Inteligentija ne tik skelbė oficialias karo naujienas, bet ir dalijosi svarstymais apie galimą pokarinę Lietuvą, patardavo, stengėsi tapti moraliniu kelrodžiu skaitytojams. 1915 m. rugsėjo 19 d. išėjo paskutiniai lietuvių leisti laikraščių numeriai – ne mažiau kaip dvejiems metams vokiečiai sustabdė ankstesnių redakcijų darbą, dalis leidinių nebuvo atkurta ir vėliau.

Daugumoje karo metų dienoraščių matome, kaip karas įsibrovė į įprastą žmonių kasdienybę ir neretai tapo centriniu tuometinių užrašų personažu. Retam asmeninių užrašų autoriui pavykdavo išlaikyti J. Basanavičiui būdingą santūrumą ir uždarumą. Nedaugelis būdavo taip panirę į savirefleksiją kaip J. Gvildys, daugybę puslapių skyręs nelaimingos meilės istorijai. P. Žadeikio teigimu, karo tema dominavo ir pokalbiuose: „Jei tik karo metu sueidavo du vyru ir net dvi moteri, tai kitos kalbos jų tarpe nebūdavo, kaip tik apie karą.“¹

Pirmojo pasaulinio karo metais sugriautų Šiaulių vaizdas. Atvirukas. Autorius nežinomas. LCVA.

¹ Žadeikis P. Didžiojo karo užrašai, p. 196.

JUOZAS BANIONIS

LIETUVOS LAISVINIMO SĄJŪDIS VAKARUOSE 1940–1990 M.: VILNIAUS KLAUSIMO POLITIKOS ATSPINDŽIAI

Šiame straipsnyje aptariama pagrindinių lietuvių išeivijos politinių organizacijų – Amerikos lietuvių tarybos, Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto, Lietuvos laisvės komiteto ir Pasaulio lietuvių bendruomenės – veikla, nukreipta į Vilniaus bei jo krašto priklausomybės Lietuvos valstybei politikos tvirtinimą. Jame taip pat atskleidžiamos Vilniaus arkivyskupijos priklausomybės Lietuvos bažnytinei provincijai sprendimo peripetijos. Bene didžiausius nuopelnus liudijant Vilniaus istorinę priklausomybę būtina priskirti Vilniaus krašto lietuvių sąjungai, įsitraukusiai į VLIK'o sudėtį ir tapusiai reikšmingu Rytų Lietuvos rezistenciniu sąjūdžiu.

Įvadas

Vakaruose 1940 m., t. y. jau pirmaisiais sovietų okupacijos metais, į Lietuvos laisvinimo akciją nedelsdami įsijungė senosios išeivijos katalikai, socialistai ir tautininkai. Visi jie buvo įsikūrę Jungtinėse Amerikos Valstijose ir ten vienijosi sudarydami politinių srovių darinį, ilgainiui tapusį Amerikos lietuvių taryba (toliau – ir ALT).

Kiek vėliau, penktojo dešimtmečio viduryje, į Lietuvos laisvinimą įsitraukė Vakarų Vokietijoje atsikūręs Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – ir VLIK'as). Kaip žinia, jo veiklos ištakos siekė dar nacių užimtą Lietuvą. Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, ši antinacinė organizacija virto antisovietine. Atgaivinusi veiklą, ji vienijo tiek seiminėje Lietuvoje (t. y. iki 1926 m.) veikusias politines partijas, tiek okupacijos laikotarpiu iškilusias rezistencines grupes. Taigi galima teigti, kad VLIK'as pagrįstai reiškė pavergtos lietuvių tautos politinę valią. Jis plėtėsi ir jo sudėtį papildė dvi organizacijos, sukurtos teritorinės priklausomybės (Mažosios Lietuvos ir Rytų Lietuvos) pagrindu. Viena jų – Vilniaus krašto lietuvių sąjunga (toliau – ir VKLS), įsitraukusi į VLIK'o sudėtį ir pavadinta Rytų Lietuvos rezistenciniu sąjūdžiu (toliau – ir RLRS). Šeštojo dešimtmečio pradžioje prie paminėtų dviejų darinių – ALT, VLIK'o – jungėsi dar vienas – JAV įkurtas ir profesionaliais pagrindais veikiantis Lietuvos laisvės komitetas (toliau – ir LLK), kurio nariai buvo tik Lietuvos Respublikos pilietybę turintys asmenys.

Pirmąkart visos šios egzilio organizacijos į lietuvių politinę konferenciją (pasitarimą) rinkosi 1952 m. balandžio 5 d. Niujorke ir apsvarstė savo pagrindinės veiklos – Tėvynės vadavimo bei jo koordinavimo – problemas ir numatė laisvinimo darbuotės gaires. Tuo jos paliudijo Vakaruose esant Lietuvos laisvinimo sąjūdį, kurio dalyviai buvo trys politinę veiklą plėtojančios egzilio lietuvių organizacijos – ALT, VLIK'as, LLK.

Baigiantis šeštajam dešimtmečiui, Lietuvos laisvinimo sąjūdžio Vakaruose gretas papildė ketvirtoji organizacija – Pasaulio lietuvių bendruomenė (toliau – ir PLB), sukurta vadovaujantis 1949 m. VLIK'o paskelbtos lietuvių chartos principais. Naujasis darinys, jungiantis lietuvius tautiniu ir demokratiniu pagrindais, pirmiausia puoselėjo lietuviškumą, tačiau jokių būdu nenorėjo likti Tėvynės vadavimo darbuotės nuošalyje. Taip Vakaruose iškilęs Lietuvos laisvinimo sąjūdis, skelbdamas Lietuvos išlaisvinimo ir nepriklausomos valstybės atkūrimo reikalą, plėtėsi ir tvirtėjo nuosekliai laikydamasis užsibrėžtų ir nekintamų

siekių. Be to, šioje veikloje visada vienareikšmiškai remtasi Vasario 16-osios Aktu – tuo amžinu lietuviams priesaku, kuriame įrašyta ir nuostata dėl Vilniaus kaip Lietuvos valstybės sostinės.

Šiuo straipsniu sugrįžtama prie lietuvių istoriografijoje mažai gvildentos temos – Vilniaus krašto priklausomybės politikos, išryškėjusios Lietuvos laisvinimo sąjūdyje Vakaruose. Vakarai čia suprantami kaip demokratiniai kraštai ir visų pirma JAV, kur buvo sulaukta Lietuvos laisvės bylos rėmimo. Pažymėtina, kad straipsnis parašytas atliekant bendresnius Lietuvos laisvinimo proceso tyrinėjimus. Todėl ir bandoma Vilniaus krašto problemą aptarti per Lietuvos laisvinimo sąjūdžio ir paminėtų lietuvių politinių organizacijų veiklą. Straipsnis jokių būdu nepretenduoja į galutinį žodį ar juolab išsamią studiją. Veikiau tebūnie tai paskata nepamiršti ir gilintis į Vilniaus krašto priklausomybės reikalus lietuvių išeivijoje.

Paminėtina, kad ši problema yra atspindėta kai kuriuose lietuvių išeivijos darbuose. Visų pirma pažymėtina Algirdo Martyno Budreckio knyga „Vilniečių veikla išeivijoje“ (Vilnius–Trakai, 1995, 191 p.), kur autorius, remdamasis memuarais, organizacijos ir asmeniniais archyvais, atskleidė Vilniaus krašto lietuvių sąjungos raidą. Tačiau knygoje pateiktas tik šios įvardytos organizacijos, nesiejant jos su kitomis, veiklos vaizdas. Parodant vienos iš pagrindinių Lietuvos laisvinimo organizacijų aptariamos krypties veiklą, labai pasitarnavo Leonardo Šimučio išsamus veikalas „Amerikos lietuvių taryba 1940–1970“ (Čikaga, 1971, 499 p.), kuriame chronologiškai iki septintojo dešimtmečio pabaigos aprašomas ir VKLS rūpestis dėl Lietuvos rytinių sienų įtvirtinimo.

Tačiau tiesioginė ir didžiausia paspirtis rašant straipsnį glūdėjo neskelbtuose šaltiniuose, būtent, Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau – ir LDT) fonduose, kurie, atkūrus mūsų Nepriklausomybę, dabar saugomi Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA). Naujų štrichų plėtojamai LLK veiklai suteikia prelato Mykolo Krupavičiaus fondas, saugomas Lietuvos istorijos instituto bibliotekos rankraščių skyriuje (toliau – LIIB RS).

Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto ir Amerikos lietuvių tarybos narių susitikimas. Niujorkas, 1965 m. Roberto Kisieliaus nuotrauka. LCVA.

Analizuojant, lyginant ir interpretuojant prieinamą ir sukaupią užsibrėžtos temos medžiagą, buvo keliamas tikslas – atskleisti pagrindinių Lietuvos laisvinime dalyvaujančių organizacijų (VLIK'o, ALT, LLK, PLB) veiksmus dėl Vilniaus krašto istorinės priklausomybės Lietuvai (įskaitant Vilniaus arkivyskupijos problemą) įtvirtinimo ir parodyti jų pasiektus rezultatus. Be to, siekta aptarti Vilniaus krašto lietuvių sąjungos, įsitraukusios į VLIK'o sudėtį ir tapusios Rytų Lietuvos rezistenciniu sąjūdžiu, reikšmingus pasiekimus liudijant Vilniaus istorinę priklausomybę Lietuvos valstybei.

VKLS iškilimas ir ryšiai su ALT

Jau paminėtoje 1952 m. Niujorke įvykusioje konferencijoje derinant labai aktualias politinės veiklos pozicijas, buvo apsvaistyti ir specialieji Lietuvos sienų ir santykių su kaimyninėmis tautomis klausimai. Bene svarbiausias dalykas – rytinės sienos ribas numatyta spręsti tiesiogiai tariantis su lenkų ir baltarusių (gudų) išeivija¹. Kaip žinia, Vilniaus ir jo krašto klausimas buvęs „ašiniu“ ne tik derybose su lenkais, bet ir tariantis su gudais. Mūsų kaimynai išeiviai vis savinasi Vilnių įvairiausiomis progomis pabrėždami šio miesto priklausomybę vienai ar kitai tautai. Pavyzdžiui, baigiantis 1950 m. (t. y. lapkričio 17–18 d.), Vašingtone sušauktame Amerikos lenkų kongrese buvo deklaruota apie išlaisvintą Lenkiją, nurodytos jos dabartinės vakarinės sienos (palei Oderį ir Neisę) ir įvardytos rytinės, kurios apimtų vadinamuosius „rytinius kresus“, dar kitaip – „lenkiškas sritis“ su Vilniaus ir Lvovo miestais². Dar po metų (1951 m.) kiti kaimynai – JAV gudai – paskelbė savo atkuriamos valstybės, pavadintos „Bialorus“, žemėlapi, kuriame jų vakarinės sienos driekėsi už Vilniaus. Tuo pat metu dar buvęs gudų išeivijos pasiūlymas Vilniaus priklausomybę spręsti remiantis *condominum* idėja, pagal kurią miestas „net galėtų būti padalytas į dvi dalis: lietuvišką ir gudišką“³.

Tokie kaimynų ekspansiniai kėsni pasitraukusius į Vakarus vilniečius aktyvino ir skatino juos susiburti į Vilniaus krašto lietuvių sąjungą. 1950 m. lapkričio 18 d. Čikagoje buvo paskelbta apie naujai susikūrusią organizaciją, jungiančią Vilniaus krašto lietuvius ir siekiančią „organizuotai dalyvauti lietuvių pastangose išlaisvinti pavergtą tėvynę ir atkurti Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi“⁴. VKLS siekė reikšmingo tikslo ir tiek lietuviams, tiek svetimtaučiams teikė žinių apie Vilniaus krašto gyventojų tautinius, kultūrinius santykius bei jų politines aspiracijas. Todėl pagrindiniu šios sąjungos rūpesčiu tapo Vilniaus ir jo krašto tematikos leidinių rengimas bei platinimas. Netrukus, 1953 m., pasirodė visuomenės veikėjo vilniškio Jeronimo Cicėno knyga „Vilnius tarp audrų“, nušviečianti šio krašto padėtį 1920–1939 m., valdant lenkams. Po metų buvo išspausdinta istoriko Adolfo Šapokos studija „Vilnius Lietuvos gyvenime“, kuri 1962 m. buvo išversta ir į anglų kalbą. 1963 m. pasirodė to paties autoriaus knyga „Senasis Vilnius“. Knygų leidyba Vilniaus krašto tematika nesustojo ir vėlesniais dešimtmečiais: 1973 m. išleisti kito vilniškio – Petro Česnulio – memuarai „Nužmogintieji“, kurie atskleidžia lietuvių golgotą, besitęsusią beveik ketverius (1936–1939) metus, kalint Lenkijos pietryčių Švento Kryžiaus kalėjime. Beje, 1980 m. šie atsiminimai taip pat buvo išversti į anglų kalbą. Dviem kalbomis buvo išspausdintas ir visuomenės veikėjo dr. A. M. Budreckio veikalas „Rytų Lietuva“ (1980 m. lietuviškai, o 1985 m. angliškai). 1957 m. spalio 22 d. VKLS Centro valdyba, tikėdamasi dar plačiau paskleisti žinias apie Vilniaus kraštą, rengėsi pradėti leisti almanachą „Vilniaus metraštis“. Į redakcinę kolegiją buvo pakviesti Jeronimas Cicėnas (jį 1959 m. turėjo keisti Faustas Kirša), Vytautas Alseika ir Salomėja Norkeliūnaitė. Tačiau dėl lėšų stygiaus ir organizatorių tarpusavio nesutarimų leidinio idėja taip ir paliko užfiksuota tik planuose⁵.

Nepaisant tokios nesėkmės, vis dėlto vilniečių organizacijos globos dėka pasirodžiusiose knygose tiek tautiečiai, tiek svetimtaučiai neabejotinai galėjo rasti įdomių istorinių žinių apie Vilnių, todėl miesto reikšmė Lietuvos gyvenime didėjo, tvirtėjo ir nekintamos lietuvių

¹ VLIK'o, ALT, PLG 1952 04 05 pasitarimas // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 50.

² Budreckis A. Vilniečių veikla išeivijoje. Vilnius–Trakai, 1995, p. 9.

³ Diplomato P. Žadeikio laiškas kolegai J. Budriui, 1951 02 07 // LIIB RS, f. 54, b. 16, l. 61.

⁴ Budreckis A. Vilniečių veikla išeivijoje, p. 11.

⁵ Ten pat, p. 70–71.

nuostatos dėl istorinės Lietuvos sostinės priklausomybės. Tuo pačiu pastebėtina, kad platesniam ir svaresniam Vilniaus krašto istorijos propagavimui demokratiniuose kraštuose vien informacinės veiklos nepakako, tam buvo būtinos visų egzilio lietuvių sutelktos pajėgos ir numatyta vieninga strategija. Todėl neatsitiktinai pasitelkti Vakarų pasaulyje žinomi ir pripažinimo ten sulaukę išeivijos politiniai ir visuomeniniai dariniai.

Pirmučiausia, vos tik iškilus VKLS, mezgėsi jos glaudūs santykiai su Amerikos lietuvių taryba, spėjusia JAV oficialiuose sluoksniuose įgyti autoritetą. Kaip žinia, ši organizacija savo veiklą grindė svarbia tarptautine prielaida, pagal kurią, įgyvendinant Atlanto chartijos principus, privaloma juos taikyti Lietuvai ir atkurti nepriklausomą valstybę su istoriškai etnografinėmis sienomis. Antra vertus, pažymėtina, kad Amerikos lietuvių katalikų federacija 1939 m., t. y. dar prieš ALT susikūrimą, kai Vilniaus kraštas grįžo Lietuvos Respublikai, rinko „krašto atstatymui ir jo gyventojų šalpai“ skirtas aukas. Tada Amerikoje sukauptos lėšos per Lietuvos pasiuntinybę buvo išsiųstos į Vilnių¹.

VKLS, palaikydama nuolatinį ryšius, siūsdavo savo stebėtojus į kasmet šaukiamus ALT suvažiavimus ir kas penkeri metai rengiamus Amerikos lietuvių kongresus. Buvo ir kitapusis ryšys: ALT savo ruožtu dalyvaudavo VKLS renginiuose. Be to „vilniečių“ kaupiamą medžiagą apie Vilnių ir jo kraštą bei fiksuojamas kaimyninių tautų pretenzijas į Lietuvos istorinę sostinę ALT panaudodavo grįsdama savo atsišaukimų, memorandumų ar spaudos komentarų teiginius. Pavyzdžiui, 1951 m. gudams pradėjus platinti jau minėtą žemėlapi „Bialorus“, ALT, atsiliepdamą į tokią akciją, įteikė JAV Kongresui istorijos faktais argumentuotą memorandumą. Nesiliaujant kaimyninių tautų išeivijos svarstymams dėl Vilniaus krašto priklausomybės, šis klausimas ne be ALT pritarimo atsirado Niujorke 1954 m. gegužės 18–19 d. surengtos lietuvių politinių organizacijų konferencijos dienotvarkėje. Todėl sprendimui formuluoti ir rekomendacijoms rengti buvo įsteigta Lietuvos rytinių sienų nustatymo komisija, į kurią įėjo dar tarpukario Lietuvoje šia problematika domėjęsi ir ją tyrinęję prof. Kazys Pakštas ir dr. Antanas Trimakas. Šios komisijos darbo programoje akcentuojamas tikslas surinkti ir saugoti faktinę bei dokumentinę medžiagą, kuri pagrįstų siektinas „Lietuvos rytų ribas ten, kur jos dar nebuvo tarptautinėmis sutartimis išvestos“².

VLIK'as, Vilniaus kraštas ir VKLS

Plukdant Vilniaus krašto lietuvių sąjungos veiklą į plačiuosius – tarptautinius – vandenis, reikšmingu faktu laikytinas 1954 m. gegužės 1 d. paskelbtas kreipimasis į VLIK'ą. Šiuo dokumentu organizacija pagrįstai prašo būti priimama į VLIK'o gretas ir deklaruoja: „Nė viena Lietuvos politinių partijų negalėjo veikti ir tikrai neveikė Vilniaus krašte lenkų okupacijos metu. Taip pat išlaisvinus Vilniaus kraštą trumpam laikui Lietuvos politinės partijos nebuvo pradėjusios ten veikti, nes tuo metu visoj Lietuvoj jų veikla buvo suspenduota. Tuo būdu Vilniaus krašto lietuviai niekuomet neturėjo progos įsijungti Lietuvos politinių partijų veiklon ir būti tų partijų atstovaujami.“³

VLIK'as, nuolatos, net savo ištakose, siekdamas okupuotos tautos politinės atstovybės solidaus vardo, stebėjo ir vertino besiklostančią padėtį visoje Lietuvoje, atkreipdamas ypatingą dėmesį į tvyrojusią situaciją Vilniuje ir jo krašte. Pavyzdžiui, VLIK'o 1943 m. pabaigos rašte, adresuotame Lietuvos diplomatinei tarnybai, reiškiamas susirūpinimas „dėl lenkų partizanų ir lenkų tarnaujančių Wehrmachte“ vykdomų provokacijų prieš lietuvius Vilniaus mieste ir krašte⁴. Vėliau, 1945 m. liepos 3 d. Viurcburge paskelbtame protokole, kuriuo VLIK'as fiksavo atkurtos nepriklausomos Lietuvos santvarką, paremtą demokratiniiais pagrindais, pareikšta, kad, kol bus išrinktas Seimas, Lietuvos valstybė vadovausis laikinąja Konstitucija, atitinkančia 1922 m. Konstituciją. Tuo metu vis dar tikėta įvyksiant Taikos konferenciją. Todėl VLIK'as sudarė plačią Lietuvos valstybės propagandos programą ir numatė spausdinti istorinio pobūdžio leidinius apie Lietuvą Antrojo pasaulinio karo

¹ Amerikos lietuvių taryba. Informacinis biuletenis. Čikaga, 1952, p. 2; Šimutis L. Amerikos lietuvių taryba: 30 metų Lietuvos laisvės kovoje 1940–1970. Čikaga, 1971, p. 52.

² Lietuvos rytų komisija. Darbo programa // LIIB RS, f. 54, b. 16, l. 327–328; Budreckis A. Vilniečių veikla išeivijoje, p. 13, 27.

³ Ten pat, p. 28.

⁴ VLIK'o informacija LDT. [Be datos, gauta 1944 07 03 Londone], LCVA, f. 648, ap. 2, b. 308, l. 4–7.

metais, enciklopedines knygas apie Nepriklausomybės laikotarpį. Dera pažymėti, kad programoje buvo planuojama skelbti memorandumus Lietuvos sienų klausimais. Dėstant santykius su kaimyninėmis tautomis, pabrėžtas ne tik būtinas bendradarbiavimas su estais bei latviais, bet ir iškeltas glaudesnių ryšių su lenkų vyriausybe egzilyje plėtojimas. Nors galutinių nuostatų dėl Lietuvos sienų savo veiklos pradžioje VLIK'as dar nebuvo suformulavęs, bet jau egzistavo tam tikra orientacija dėl jų kontūrų. Rytinė siena buvo numatyta pagal 1920 m. sutartį su Sovietų Rusija, o vakarinė siena turėjo apimti ir Mažąją Lietuvą¹.

Taigi VLIK'as, tvirtindamas Lietuvos laisvinimo akciją, teigė, kad būtina rūpintis tuo, „kokia vieta ir koks vaidmuo laisvai Lietuvai teks būsimoje laisvoje Rytų Europoje“². Dėl to tapo labai aktualu peržiūrėti lietuvių santykius su kaimyninėmis tautomis, o tam reikėjo tartis su jų egzilio politikais. Antra vertus, nors ne kartą pripažinta, kad galutinį sprendimą šiuose reikaluose priims išsivadavusi tauta, tačiau buvo numatyta, jog būtinas parengiamasis darbas. Pagal VLIK'ą laisvos Lietuvos pagrindinis uždavinys turėsiantis būti visų lietuviškųjų žemių (aišku, ir Vilniaus krašto) apjungimas. Neatsitiktinai 1946 m. šiuo klausimu VLIK'as tarėsi su Lietuvos diplomatine tarnyba Berne jų pirmajame susitikime. Ten buvo akcentuota, jog VLIK'as neatidėliotinu politikos uždaviniu laiko santykių su lenkais normalizavimą. Tam esą susiklosčiusi palanki prielaida – t. y. „Lietuvos ir Lenkijos likimo ir intereso bendrumas, siekiant laisvę atgauti“. Todėl Berno susitikime pritarta VLIK'o ir LDT pastangoms siekti lietuvių ir lenkų tarpusavio susitarimo. Jame pabrėžta būtinybė atspindėti bendrus abiejų tautų siekius – išsilaisvinti iš Sovietų Sąjungos, *modus vivendi* pereinamuoju laikotarpiu, ginčytinų klausimų sprendimas taikiu būdu ir ateities bendradarbiavimo gairės³.

Praslinkus metams, Londone VLIK'o atstovas Vaclovas Sidzikauskas užmezgė tiesioginį dialogą su lenkų vyriausybe egzilyje, konkrečiai – su jos atstovu, užsienio reikalų ministru Adamu Tarnovskiu. VLIK'as tada išreiškė savo poziciją dėl glaudesnio bendradarbiavimo su lenkais. Žvelgta į ateitį, kai, Lietuvai ir Lenkijai tapus laisvomis valstybėmis, tai bus modeliuojama ir jų derybos priklausys „nuo Lietuvą patenkinančio su lenkais susitarimo sienų klausimu, laikant jau dabar tas derybas pradėtinąs“⁴. Susitikimo metu buvo pabrėžta, jog sprendimas „ginčytinų klausimų, kurie gali kilti tarp abiejų valstybių, turi būti atliekamas tik taikiu būdu“⁵. Be to, nutarta atnaujinti Lietuvos ir Lenkijos diplomatinis santykius ir suderintai veikti abiejų kraštų laisvinimo procese. Pastarasis susitarimas liudijo VLIK'o, atstovaujančio lietuvių tautos lūkesčiams, jungimąsi į sovietų okupuotų Rytų ir Vidurio Europos tautų išeivijos bloką, tuo pačiu tai padėjo formuoti palankų lenkų požiūrį dėl Vilniaus priklausomybės Lietuvai.

Mezgėsi ryšiai ir su kitais kaimynais – baltarusiais (gudais), kurie taip pat turėjo pretenzijų į Vilnių. Jau 1948 m. rugpjūčio 8 d. Tiubingene susitikę V. Sidzikauskas, kaip tuometinis VLIK'o Vykdomosios tarybos pirmininkas, ir inž. Mikola Abramčikas, Gudijos (tiksliau – Baltarusijos Liaudies Respublikos, rus. *Belaruskaja Narodnaja Respublika*, BNR – J. B.) Centrinės rados (tarybos) politinės komisijos pirmininkas, „sutarė palaikyti kontaktą“⁶. Kitas susitikimas su baltarusių išeivijos atstovais atrodo buvęs dar rezultatyvesnis. 1949 m. gruodžio 4 d. Miunchene VLIK'o nariai susitiko su Gudijos (BNR) ministru pirmininku ir užsienio reikalų ministru egzilyje Adamu Kochanovskiu ir minėtos Rados nariu Vladzimiru Bortniku. Nors svarstant abiejų tautų politinius santykius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės modelis pripažintas „kaip lietuvių ir gudų sugyvenimo forma“ ir buvo eliminuotas, federacijos ar konfederacijos idėja palikta perspektyvai. Todėl padaryta prielaida, kad tiek Lietuva, tiek Baltarusija ateityje išsilaisvinusios galėtų sudaryti „subbloką“. Tačiau aštrios diskusijos išplėskė svarstant sienų klausimą. Baltarusių atstovai laikėsi nuomonės, esą reikia „atkurti 1918 m. proklamuotą Tautinę Gudijos Respubliką etnografinėse jos sienose“. Vadinasi, tokia šalis apimtų visas jų žemes iki buvusios Lietuvos

¹ VLIK'o raštas Nr. 95, 1945 05 30 // *Ten pat*, l. 187.

² Iš veiksmų veiklos // *ELTOS informacijos*, 1952, Nr. 17, p. 23.

³ VLIK'o ir LDT išeivijoje konferencijos rezoliucijos, 1946 // *LCVA*, f. 648, ap. 2, b. 59, l. 79.

⁴ VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai. Sud. A. Petraitytė. Vilnius, Versus aureus, 2004, p. 332.

⁵ VLIK'o raštas apie susitikimą su Lenkijos vyriausybe Londone, 1947 03 14 // *LCVA*, f. 648, ap. 2, b. 310, l. 52.

⁶ VLIK'o raštas Nr. 223, 1948 08 09 // *Ten pat*, l. 79.

ir Lenkijos demarkacinės linijos. Be to, baltarusiai, kaip nukentėję nuo nacių okupacijos, pretendavo į išėjimą prie Baltijos jūros per Karaliaučių Rytų Prūsijoje. Kaip šį reikalą patiprinantį argumentą jie paminėjo faktą, esą dabar SSRS valdomoje Kaliningrado srityje jau įsikūrę apie šimtas tūkstančių baltarusių tautybės žmonių¹. Lietuvių pusė (konkrečiai – V. Sidzikauskas), primindama Mažosios Lietuvos priklausomybę Didžiajai Lietuvai, pritarė baltarusių pretenzijoms turėti išėjimą į jūrą. Suprantama, pastarieji reikalavimai buvę ūkinio-ekonominio pobūdžio ir jokių būdu nesusietini su teritorinėmis pretenzijomis, nes tuo laiku dar turėta vilties, kad Karaliaučius galėtų tapti laisvuju tarptautiniu uostu. Toliau neįsitraukiant į gilesnes diskusijas dėl teritorinių ginčų, VLIK'o atstovai vienareikšmiškai konstatavo, kad „Vilnius yra Lietuvos valstybės sostinė“, ir tai yra neginčytina. Kitoms abiejų tautų problemoms gvildinti sutarta sudaryti permanentinę lietuvių ir baltarusių komisiją egzilyje. 1951 m. vasario 10 d. Niujorke įvyko dar vienas susitikimas su baltarusiais. V. Sidzikauskas, susitikęs su A. Kochanovskiu, išgirdo apie kiek atnaujintus gudų teritorinius patvarkymus. Pagal juos 1939 m. prie Lietuvos prijungta teritorija laikytina neutralia tol, kol „bus išspręstas Lietuvos ir Baltarusijos klausimas“. Lietuviai laikytų savo administracine siena tuometinę Lietuvos SSR sieną, o baltarusiai – buvusią prieš Antrąją pasaulinį karą Lietuvos sieną. Kitaip tariant, V. Sidzikausko žodžiais, „mes laikysimės Paleckio, o jie Želigovskio linijos“. Suprantama, tokie siūlomi baltarusių sienų stumdymai netenkino lietuvių ir buvo išsiskirstyta nepasirašius jokio bendro susitarimo².

Vis dažniau kaimyninių tautų išeivijai kvestionuojant Lietuvos sienų (ypač rytinių) klausimą, Amerikos lietuvių taryba, pasitarusi su VLIK'u, 1957 m. ėmėsi konkrečių žygių formuojant tarptautinę nuomonę dėl šios problemos palankaus sprendimo. Tuo tikslu buvo sudaryta įvairių sričių specialistų komisija: ekonomistas Gediminas Galva, istorikas dr. Zenonas Ivinskis, kalbininkas dr. Petras Jonikas, tarptautinės teisės žinovas dr. Domas Krivickas, geografas prof. Kazys Pakštas, archeologas dr. Jonas Puzinas³.

Išeivijos laisvės akcija Vienoje prasidedant Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai 1986 m. lapkričio 3–5 d. Autorius nežinomas. LCVA.

¹ VLIK'as. *Pro Memoria*, 1948 12 09 // *Ten pat*, l. 94.

² V. Sidzikauskas. *Pro Memoria*. Niujorkas, 1951 02 13 // LIIB RS, f. 54, b. 16, l. 60; Sidzikauskas V. *Lietuvos diplomatinės paraštės*. Vilnius, Vaga, 1994, p. 294.

³ Šimutis L. *Amerikos lietuvių taryba: 30 metų Lietuvos laisvės kovoje 1940–1970*, p. 147.

Komisija užsibrėžė svarbius siekius: studijuoti Lietuvos sienų klausimą, kaupti medžiagą šia tema ir rengti Lietuvos žemėlapi.

LLK politika Vilniaus klausimu

JAV administracijai remiant, 1951 m. birželio 14 d. buvo įsteigta „grynai egzilinė“ lietuvių organizacija, kuri, kitaip nei ankstesnės, pasižymėjo profesionalia politine veikla. Pradžioje ji vadinosi Patariamąja lietuvių grupe, o vėliau – Lietuvos laisvės komitetu. Tuo metu analogiškas organizacijas buvo sukūrusios ir kitos Rytų Europos tautos, siekiančios išsivaduoti iš sovietų pavergimo. Naujoji lietuvių institucija, plėtodama bendradarbiavimą su kaimyninių tautų išeivija, aktyviai ėmėsi ir Lietuvos sienų pagrindimo politikos. Neatsitiktinai minėtoji Lietuvos sienų komisija perėjo LLK priklausomybėn ir todėl ši problematika ryškiai atsispindėjo institucijos veikloje. Pavyzdžiui, jau minėtose 1951 m. vasario 10 d. Niujorko derybose, kur buvo susitikta su Gudijos ministru pirmininku egzilyje A. Kochanovskiu, svarstyta Lietuvos ir Baltarusijos sienos klausimas. V. Sidzikauskas, atstovavęs ir LLK, akcentavo, esą gudų tebesiūloma pozicija dėl abi tautas skiriančios sienos su neutralia teritorija laikytina nepriimtina¹. Taigi įsitvirtinusi gudų ir lietuvių sienų svarstymų takoskyra tik išaldė kaimynų tarpusavio santykius.

Kiek kitaip tęsėsi dialogas su lenkais. 1954 m. sausio 18 d. įvyksta Lietuvos laisvės komiteto pasitarimas su Lenkijos politine taryba (*Polska Rada Polityczna*, PRP). Joje iš lietuvių pusės be LLK narių – V. Sidzikausko, Kipro Bielinio, Juozo Audėno, A. Trimako – dalyvavo ir prof. Juozas Kaminskas (Steponas Kairys), o iš lenkų pusės – PRP užsienio reikalų tvarkytojas Adamas Ciolkošas bei nariai: dr. Otonas Pehras, Stefanas Korbonskis, Boleslavas Laševskis ir kiti. Kaip matyti, tai buvo gausiai abiejų tautų organizacijų atstovaujamas susitikimas. Todėl jo dienotvarkė aprėpė platų problemų ratą: nuo tarptautinių įvykių bei modeliujamos išsilaisvinimo perspektyvos iki sovietų vidaus ir užsienio politikos vertinimo bei rezistencijos padėties. Svarbu tai, kad abiejų tautų atstovai sutarė tęsti bendradarbiavimą².

1956 m. įvyksta dar vienas susitikimas su lenkais. Tada, besikeičiant tarptautinėms aplinkybėms, buvo aptartos ilgalaikio laisvinimo proceso gairės, akcentuotas pereinamojo laikotarpio būtinumas ir pradėtos diskusijos dėl abiejų tautų santykių modeliavimo joms tapus laisvomis. V. Sidzikauskas reikšmingai pažymėjo, kad lenkų pusė dar nevengia „svaichiojimų apie Vilnių“³.

Lietuvos laisvės komitetas, mėgindamas tvirtinti ryšius su baltarusiais, 1954 m. kovo 20 d. vėl suorganizavo susitikimą su Gudijos Centrinės rados (tarybos) atstovais, vadovaujamais jos pirmininko Jurajaus Sobolevskio. Tada pokalbyje vyraususi aktuali tema – JAV Kongreso Kersteno komiteto (vadovaujamo Atstovų rūmų nario Čarlzo J. Kersteno) vykdyti tyrimai dėl sovietų agresijos Baltijos kraštuose. Todėl gudai išreiškė pageidavimą, esą jei tie tyrimai būtų plečiami į rytus, rastųsi galimybė glaudžiau bendradarbiauti. Tuo pačiu lietuvių pusė, gindama Vilniaus kaip Lietuvos sostinės statusą, priminė, kad „Vilniaus klausimas nėra diskusijų objektas“⁴. Baigiantis 1954 metams, tai išlaikydamas atmintyje, LLK parengė Kersteno komitetui raportą, kur surašyti reikšmingi Lietuvos valstybės istoriniai ir teisiniai klausimai. Tarp jų buvo argumentuotai išdėstyta ir Vilniaus priklausomybė Lietuvai⁵. Apibendrinamas susiklosčiusią padėtį, LLK akcentavo, kad „Lietuvos laisvinimo žygiai turėtų būti daromi bendrai su visomis kitomis Centrinės ir Rytų Europos sovietų pavergtomis valstybėmis“, ir pripažino, jog tik Lietuvai aktualius klausimus, tokius kaip Mažosios Lietuvos problema, baltarusių (gudų) pretenzijos į Vilnių, Lietuvos ir Vokietijos sienos, išeivijos lietuviai turėsia spręsti savo pajėgomis⁶.

Apskritai, Lietuvos laisvės komitetas, pritardamas VLIK'o požiūriui dėl Lietuvos sienų, suformavo tokias orientacines nuostatas. Išlaisvintos Lietuvos valstybės sienos turėtų būti

¹ LLK. *Pro Memoria*, 1951 02 12 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 320, l. 10.

² LLK. *Pro Memoria*, 1954 01 18 // *Ten pat*, b. 321, l. 11.

³ LLK. *Pro Memoria*, 1956 12 20 // *Ten pat*, b. 323, l. 139.

⁴ LLK. *Pro Memoria*, 1954 03 22 // *Ten pat*, b. 321, l. 40.

⁵ LLK. *Pro Memoria*, 1954 12 31 // *Ten pat*, l. 196.

⁶ LLK. *Pro Memoria*, 1954 04 18 // *Ten pat*, l. 35.

apibrėžiamos pagal tarptautines sutartis: 1920 m. liepos 12 d. sutartimi su Sovietų Rusija, prof. J. Simpsono sprendimu dėl sienos su Latvija ir 1928 m. sausio 29 d. (įsigaliojo tų metų gegužės 4 d.) sutartimi su Vokietija. Atviras klausimas paliktas dėl sienos su Lenkija, nes nepripažįstama vadinamoji Kerzono linija. Be to, pritarta VLIK'o memorandumui, kur išreikštas požiūris dėl Suvalkų trikampio ir Tilžės bei Karaliaučiaus krašto priklausomybės¹. Suprantama, tai buvusi maksimumo programa. Pradedant įtvirtinti tokias nuostatas, LLK siūlė išleisti dokumentinę studiją, apibūdinančią Rytų Lietuvos sienų raidą, jos ūkinius sąsaitus su likusia krašto dalimi ir gravitacija į Baltijos jūrą².

RLRS, VLIK'as ir Vilniaus problema

Pirmiau paminėtas Vilniaus krašto lietuvių sąjungos priėmimas į VLIK'o gretas užsitęsė, nes darinys buvo sukurtas ne politinės, o teritorinės priklausomybės pagrindu ir tai atskiriems VLIK'o nariams kėlė dvejonų. Pagaliau 1955 m. antroje pusėje VLIK'o pirmininkas prelatas M. Krupavičius pranešė „vilniečiams“ apie teigiamus poslinkius sprendžiant jų priėmimo klausimą. 1956 m. birželio 23 d. ši procedūra buvo galutinai baigta ir VKLS, įvardyta kaip Rytų Lietuvos rezistencijos sąjūdis, tapo VLIK'o visateisiu nariu. Taip egzilio vilniečiai, budėdami „Vilniaus krašto sargyboje“ ir atremdami „lenkų ir gudų užmačias vėl Vilniaus kraštą atskirti nuo Lietuvos“, įsijungė į bendrą Lietuvos laisvinimo sąjūdį Vakaruose ir įgijo svaresnių galimybių stiprinti savo veiklą. RLRS gretose aktyviai reikšėsi Antanas Juknevičius, Kazys Vaikutis, Valerijonas Šimkus, A. M. Budreckis, Kęstutis Miklas. Dabar jų žodis ir pastangos atsispindėdavo VLIK'o politinės veiklos gairėse. Tačiau aštresnės „vilniečių“ deklaracijos VLIK'o dažnai būdavo gludinamos. Pavyzdžiui, deklaruoju bendrą lenkų ir lietuvių nuostatą, VKLS siūlė vadovautis teze: „Lietuvos suverenumo teisės į jos sostinę Vilnių niekad nebus ginčo objektu“. Na, o VLIK'as ir Lenkų vienybės taryba (*Polska Rada Jedności*) susitarime pažymėjo apie išsilaisvinusių Lietuvos ir Lenkijos saugumą „laisvos ir apjungtos Europos rėmuose“³.

Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto ir Pasaulinės pabaltiečių santalkos delegacija Europos Parlamento posėdyje Strasbūre, kur buvo priimta rezoliucija dėl Lietuvos, Latvijos ir Estijos dekolonizavimo. 1983 m. sausio 13 d. Autorius nežinomas. LCVA.

¹ LLK. Pro Memoria, 1954 01 18 // Ten pat, l. 11.

² Lietuvos rytų komisija. Sudėtis, numatyti darbai, rengiamai studijai, 1955 05 19 // LIIB RS, f. 54, b. 16, l. 303.

³ Budreckis A. Vilniečių veikla išėvijoje, p. 79, 81, 82.

Septintajame dešimtmetyje lietuvių išeivija toliau nepalaužiamai laikėsi nuostatos kelti Lietuvos laisvės bylą. Tuo pačiu būtina paliudyti, kad buvo išsaugotas ir įtvirtintas nusištatymas dėl Vilniaus priklausomybės Lietuvai. Toks paliudijimas aiškiai atsispindi „Lietuvos nepriklausomybės atstatymo penkiasdešimtmečio manifeste“, paskelbtame neeilinių 1968 m. (Vasario 16-osios Akto penkiasdešimtmečio), kurie egzilyje buvo įvardyti Laisvės kovų metais, išvakarėse. Dokumentą pasirašė svarbiausieji laisvosios lietuviškosios – egzilio lietuvių politinių organizacijų – atstovai: Stasys Lozoraitis (LDT), dr. Juozas K. Valiūnas (VLIK'as), V. Sidzikauskas (LLK), Juozas Bačiūnas (PLB), Antanas Rudis (ALT), Bronius Nainys (JAV LB) ir Antanas Trinkūnas (Kanados LB). Viso pasaulio tautoms adresuotame manifeste aiškiai pareikšta, kad lietuvių tauta „niekada nesutiks su Lietuvos pavergimu, kad Vasario 16-osios Aktas yra šventas ir galutinis apsisprendimas laisvam ir nepriklausomam gyvenimui ir kad valstybinė nepriklausomybė yra tautinės kultūros ugdymo ir tautos išlikimo sąlyga“¹. Taigi egzilio lietuviai, reikšdami okupuotos tautos lūkesčius, nors ir netiesiogiai, bet apeliuodami į Vasario 16-osios Aktą, išdėstė aiškią nuostatą dėl Vilniaus priklausomybės Lietuvai.

Reikšminga RLRS veiklos išdava aktyvinant Vilniaus problemą buvo 1966 m. VLIK'o įsteigtas Lietuvos tyrimo institutas (toliau – LTI), kuris perėmė Lietuvos sienų komisijos darbą. Naująją instituciją sudarė pirmininkas dr. J. Puzinas, vicepirmininkas J. Audėnas, Martynas Gelžinis, sekretorius Zigmąs Raulinaitis, išdininkas dr. A. M. Budreckis². Be nuodugnaus Lietuvos sienų tyrimo, kreipiamo trimis aspektais – valstybiniu, etnografiniu ir istoriniu, šis institutas pasižymėjo ir leidybinėje veikloje. Ryškus tokios veiklos pavyzdys yra Lietuvos etnografinių sienų – lietuvių apgyvendintų žemių – žemėlapis, išleistas aštuntajame dešimtmetyje, pasibaigus ilgoms LTI deryboms su VLIK'u.

Suprantama, tokia darbuotė ne tik neleido net trumpam pamiršti gyvybiškai svarbaus Lietuvai Vilniaus klausimo – jis buvo kantriai propaguojamas Vakarų visuomenei ir, remiantis tarptautine praktika, argumentuotai liudijo pasauliui apie tikrąją lietuvių istorinės sostinės priklausomybę.

Svarbiausiųjų Lietuvos laisvinimo sąjūdžio organizacijų Vakaruose – ALT, VLIK, LLK, PLB – nenutrūkstama ir tvirta pozicija neabejotinai pasitarnavo išsaugant visuotinės lietuvių politikos Vilniaus krašto atžvilgiu nuoseklumą. Todėl neatsitiktinai dešimtajame dešimtmetyje, kai Lenkiją užliejo „Solidarumo“ (*Solidarność*) banga, LDT (tiksliau – Lietuvos atstovybė prie Šventojo Sosto) sulaukė viltingos žinios. Lankydamasis Romoje, neįvardytas „Solidarumo“ atstovas susitiko su Stasiu Lozoraičiu (jaunesniuolu) ir įteikė diplomatiui leidinį, skirtą lenkų visuomenei ir nušviečiantį sovietų okupaciją Lietuvoje. Tada priminus Vilniaus ginčą, lenkų atstovas paliudijo, kad šis klausimas „išspręstas Lietuvos naudai ir gal tik vienas kitas senesnių lenkų arba užsienio organizacijų vis dar laikosi senų pažiūrų“³.

Vėlesniais, jau Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio gyvavimo metais, toks lenkų nusistatymas buvo išgirstas tiesiogiai.

PLB ir Vilniaus arkivyskupijos priklausomybės peripetijos

Septintojo dešimtmečio pradžioje pradėta kelti ir Vilniaus arkivyskupijos priklausomybės Lietuvai problema⁴. 1964 m. gegužės 30–31 d. Detroite vykęs Vilniaus krašto lietuvių sąjungos suvažiavimas nutarė kreiptis į Romos popiežių Paulių VI. Rašte, adresuotame į Vatikaną, Šventojo Tėvo prašyta „užbaigti šią nelemtą padėtį, kuri tęsiasi ketvirtį šimtmečio, ir tą Vilniaus arkivyskupijos dalį, kuri jau dvidešimt penki metai yra Lietuvos administracinio vieneto ribose, priskirti prie Lietuvos bažnytinės provincijos“. Panašų kreipimąsi VKLS pakartojo 1981 m. ir adresavo jį Popiežiui Jonui Pauliui II⁵. Būtina pažymėti, kad ši problema išeivijoje buvo priimta nevienareikšmiškai, ją lydėjo lietuvių organizacijų nesutarimai, kilę dėl politinių interpretacijų.

¹ Lietuvos nepriklausomybės atstatymo penkiasdešimt metų sukakties konferencija // *Pasaulio lietuvis*, 1967, Nr. 31, p. 518.

² Budreckis A. Vilniečių veikla išeivijoje, p. 103.

³ LDT. Pro Memoria. Roma, 1985 03 15 // LCVA, f. 648, ap. 2, b. 223, l. 291.

⁴ Budreckis A. Vilniečių veikla išeivijoje, p. 51, 149.

⁵ Veiksnių nutarimai dėl Vilniaus arkivyskupijos // *Pasaulio lietuvis*, 1987, Nr. 6/7, p. 3.

Baltijos kraštų laisvės manifestacija Niujorke, 1965 m. lapkričio 13 d. Jono Garlos nuotrauka. LCVA.

Prisimintina, kad dar 1965 m. sausio 31 d. VLIK'o tarybos posėdyje Vilniaus arkivyskupijos klausimas buvo keltas, bet konkrečių žygių pradėta nebuvo. Pirmoji šią VKLS idėją palaikė Pasaulio lietuvių bendruomenė, tiek penktajame (1978 m.), tiek ir šeštajame (1983 m.) seimuose pasisakiusi už išeivijos lietuvių kreipimąsi į Popiežių prašant Vilniaus arkivyskupiją priskirti Lietuvos bažnytinei provincijai. 1986 m. PLB, toliau remdama šią iniciatyvą, kreipėsi į visų kraštų lietuvių bendruomenes ir kvietė jas prašyti Šventąjį Tėvą padėti išspręsti problemą, t. y. „išlaikant Lietuvos sovietinės okupacijos ir aneksijos nepripažinimą“¹. Tokiam raginimui pritarė ir Lietuvos atstovas prie Šventojo Sosto S. Lozoraitis. Be to, šiuo reikalu jau buvo kreipęsi ir Lietuvos vyskupai. Vienos pirmųjų į akciją dėl Vilniaus arkivyskupijos įsijungė JAV, Australijos, Šveicarijos lietuvių bendruomenės. Iš pradžių iniciatyvą (1984 m. ir 1985 m. savo seimuose) parėmė ir VLIK'as, bet jau Lietuvos krikščionybės 600 metų jubiliejaus išvakarėse buvo užimta visai kitokia pozicija. Pasikeitusios nuostatos deklaruotos 1987 m. gegužės 1 d. VLIK'o pareiškimu, jame teigiama: „Maskva aiškiai siekia Vilniaus arkivyskupijos klausimo išsprendimo savo naudai. Tai patvirtina Vatikano pareigūnai ir tai rodo faktas, kad Maskva tam tikslui panaudoja kai kuriuos Lietuvos katalikų Bažnyčios vadovus, kurie neabejotinai Maskvos spaudžiami, pritaria šiam Maskvos siekiui ir viešai spaudoje pasisako už Lietuvos pasiuntinybės panaikinimą, tuo būdu ir Lietuvos sovietų aneksijos įteisinimą.“ Taigi VLIK'as, įvertindamas susiklosčiusią padėtį, t. y. kad Vilniaus arkivyskupijos dalis priskirta Kremliaus valdomai Lietuvos teritorijai ir jos apaštalinis administratorius priklauso Lietuvos vyskupų konferencijai, buvo įsitikinęs, kad Vatikanas tokiu atveju „turėtų tartis su Maskva ir tuo būdu pripažinti jos suverenumą Lietuvoje bei Lietuvos aneksiją“. Vadinas, vadovaujantis sovietų okupuotų teritorijų nepripažinimo politikos pozicija, minėtieji klausimai galutinai galės būti sprendžiami tik Lietuvai tapus laisvai.

Išvados

1940–1990 m. Lietuvos laisvinimo sąjūdyje Vakaruose besireiškiančios pagrindinės politinės organizacijos – Amerikos lietuvių taryba, Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas, Lietuvos laisvės komitetas, Pasaulio lietuvių bendruomenė – nenukrypstamai siekė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir vadovavosi šventu ir nekintamu Vasario 16-osios Aktu. Kaip žinia, jame skelbiama nepriklausoma, demokratiniais pamatais sutvarkyta Lietuvos valstybė su sostine Vilniumi. Todėl šios organizacijos, remiamos Lietuvos diplomatinės tarnybos, aiškiai pasisakydavo už vientisą valstybę su jos istorine sostine. Tokia pozicija buvo reiškiamą susitikimuose su kaimyninių tautų – lenkų, baltarusių (gudų) – išeivijos atstovais. Nors kildavusių diskusijų dėl Lietuvos rytinių sienų metu ir nebuvo pasiekta palankaus sutarimo, tačiau tai liudijo nekintamus lietuvių siekius dėl istorinės sostinės Vilniaus priklausomybės.

Greta įvardytų Lietuvos laisvinimo organizacijų išeivijoje reiškėsi Vilniaus krašto lietuvių sąjunga, kuri savo darbuote tvirtino Vilniaus krašto priklausomybę Lietuvai. Pažymėtina jos propagandinė, ypač – leidybinė, veikla istorinės Lietuvos sostinės tema liudijant jos dvasinę ir politinę reikšmę lietuvių tautai.

Tokie veiksmai dėl Vilniaus istorinės priklausomybės Lietuvai buvo vainikuoti sėkme. Lietuvos Atgimimo priešaušryje, dešimtojo dešimtmečio antroje pusėje, egzilio lietuvių pasiekė palankūs signalai iš lenkų pusės dėl požiūrio į Vilnių ir jo kraštą.

Nagrinėjamo laikotarpio antroje pusėje lietuvių išeivijoje bandyta kelti dar vieną klausimą, susijusį su Vilniaus kraštu, t. y. Vilniaus arkivyskupijos priskyrimą Lietuvos bažnytinei provincijai. Dėl šio klausimo sprendimo sovietų okupacijos laikotarpiu egzilio lietuvių nuomonės susipriešino. Tačiau VLIK'ui iškėlus tvirtą politinę motyvaciją, sprendimas buvo atidėtas iki laikotarpio, kai Lietuvoje įsisiūbavo valstybingumo atkūrimo judėjimas, konkrečiai – iki 1989 metų.

¹ Pareiškimas Vilniaus arkivyskupijos klausimu // *Eltos informacijos*, 1987, Nr. 6, p. 1–2.

DOKUMENTAI

VINCO KRĖVĖS PASIKALBĖJIMAS MASKVOJE SU MOLOTOVU

ISTORIKO KOMENTARAS APIE VINCO KRĖVĖS POLITINIUOSE ATSIMINIMUOSE APRAŠYTĄ JO POKALBĮ SU VIAČESLAVU MOLOTOVU

Lietuvių literatūros klasikas Vincas Krėvė SSRS okupuotoje Lietuvoje 1940 m. vasarą prosovietinėje Liaudies vyriausybėje ėjo ministro pirmininko Justo Paleckio pavaduotojo ir užsienio reikalų ministro pareigas. Taigi jis iš arti ne tik matė, kaip Lietuva buvo okupuojama ir aneksuojama, bet ir jam pačiam teko dalyvauti Lietuvos sovietizacijos procese. Apie tai V. Krėvė išdėstė savo atsiminimuose, rašytuose nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu ir pokariu, priverstinai pasitraukęs iš Lietuvos ir apsigyvenęs Jungtinėse Amerikos Valstijose.

V. Krėvės atsiminimai apie jo pokalbį su V. Molotovu buvo parašyti išeivijoje ir pirmą kartą paskelbti JAV lietuvių periodiniame leidinyje „Aidai“ (1953 m., nr. 3). Iš pirmo žvilgsnio buvusio vieno iš Liaudies vyriausybės pagrindinių žmonių publikuojami memuarai – neįkainojamas šaltinis apie tragiškas Lietuvai dienas. Bent to tikėjosi Lietuvos pasiuntinys JAV Povilas Žadeikis, kuris, vos tik Krėvei atvykus į JAV, primygtinai ragino pastarąjį rašyti atsiminimus. Panašiai mąstė kiti už Atlanto gyvenantys lietuvių diplomatai. V. Krėvę skatino rašyti ir su juo artimai bendravę rašytojai, kiti jo aplinkos žmonės. Pats lemtingų įvykių liudininkas neskubėjo. Tačiau patyręs nuolatinį spaudimą, pamažu, bene per dvejus metus, juos parašė ir nusiuntė P. Žadeikiui. Tokiomis aplinkybėmis V. Krėvė parašė kelis straipsnius apie 1940 m. Lietuvos sovietizaciją, tarp jų ir apie pokalbį su V. Molotovu. Beje, prieš pat mirtį jis davė parodymus JAV įsikūrusiam Kersteno komitetui, tyrusiam Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių prievartinį įjungimą į SSRS 1940 m. vasarą.

Taip JAV visuomenė turėjo progos gerai susipažinti su V. Krėvės politiniais memuarais, o kilus dėl jų neaiškumams, apie tai paklausinėti paties autoriaus (Krėvė mirė 1954 m. vasarą). Beje, dar V. Krėvei esant gyvam, vos tik susipažinus su jo atsiminimais, pirmiausia P. Žadeikiui, paskui ir kitiems lietuvių diplomatams, pagaliau – Kersteno komiteto nariams iškilo abejonių dėl jų patikimumo. Kersteno komiteto nariai, pastebėję, kad kai kurie duodantys parodymus liudininkai kalba netiesą, sakydavo: kalba kaip Krėvė¹. Taigi tuo metu V. Krėvės kaip patikimo liudininko reputacijai buvo suduotas didelis smūgis. Todėl jo parodymų Kersteno komitetui nutarta nedėti į vėliau parengtą atskirą knygą². Vietoj to nuspręsta išspausdinti trumpą ištrauką apie V. Krėvės pokalbį su SSRS vyriausybės vadovu V. Molotovu 1940 m. birželio 30 d., praėjus dviem savaitėms nuo SSRS įvykdytos Lietuvos okupacijos. Kaip tik tas atsiminimų žiupsnelis ir spausdinamas šiame „Nepriklausomybės sąsiuvinį“ numeryje.

Keletas pastabų dėl šių atsiminimų. Kaip minėta, jie laikomi iki šiol kone patikimiausiais, palyginti su kitais V. Krėvės atsiminimais. Juose V. Krėvė labai detalai pasakoja apie SSRS pareigūnų vykdytą prievartą Lietuvoje, dirvos rengimą jos sovietizavimui ir pan. Bene pirmą kartą kalbama apie 1939 m. įvykdytą slaptą SSRS ir Vokietijos susitarimą, pagal kurį abi valstybės į įtakos sferas pasidalijo Baltijos šalis, apie tai, jog Lietuva netrukus bus įjungta į SSRS sudėtį. Atsiminimuose V. Krėvė save vaizduoja kaip didelį Lietuvos patriotą, kuris siekia V. Molotovą perkalbėti, kad SSRS atsisakytų realizuoti savo piktuosius planus. Paibaigoje konstatuojama, kad pokalbio metu jam nepavyko perkalbėti Molotovo, ir V. Krėvė,

¹ Tamošaitis M. *Vinco Krėvės-Mickevičiaus politinė biografija. Rašytojo tragedija politikoje*. Vilnius, *Gimtas žodis*, 2012, p. 262–284.

² *Baltijos valstybių užgrobimo byla*. Vilnius, *Du ka*, 1997, p. 330–333.

suvokęs, kas laukia Lietuvos, neva nusprendęs atsistatydinti. Taigi galima susidaryti labai gerą įspūdį apie V. Krėvę, kuris labai sudėtingomis sąlygomis buvo pasirengęs pagelbėti Lietuvai, pirmiausia siekdamas apsaugoti jos žmones nuo SSRS numatytos Lietuvos sovietizacijos bei aneksijos. Tačiau kaip išsamiai susipažinusiame su visa V. Krėvės politine veikla, ištyrusiam daugybę su juo susijusių šaltinių, šių eilučių autoriui kyla abejonių dėl kai kurių šiuose memuaruose išdėstytų pateiktų teiginių. Taip pat būtina atkreipti dėmesį į tai, jog jie buvo parašyti praėjus kone dešimčiai metų nuo lemtingų įvykių. Nereikia stebėtis, kad čia labai taikliai aprašyti SSRS, Vokietijos agresoriški planai Baltijos valstybių atžvilgiu, ypač SSRS sukurta diplomatija. Tačiau stebina tai, kaip tekste autorius atkuria menkiausias detales, dialogus ir pagal tai, iš šalies stebint, galima susidaryti įspūdį, jog jų pokalbis vyko vakar. Dar įdomiau, V. Krėvė apie tuos pačius įvykius pateikė net kelis variantus. Dėl to P. Žadeikis net pradėjo abejoti V. Krėve kaip politinių memuarų autoriumi. Už akių P. Žadeikis V. Krėvę vadino „dideliu pasakoriumi“. Tai reiškė, jog į jo atsiminimus reikia žiūrėti labai atsargiai.

Abejones dėl V. Krėvės politinės veiklos Liaudies vyriausybėje dar labiau sustiprino 2001 m. pabaigoje žurnale „Kultūros barai“ skelbti negausūs buvusio Liaudies vyriausybės finansų ministrų Ernesto Galvanausko išėivijoje parašyti atsiminimai apie darbą Liaudies vyriausybėje. Memuarų autorius paneigė V. Krėvės įvardytą Liaudies vyriausybėje buvusią „tautinę grupę“, kuriai priklausęs jis, V. Krėvė ir generolas Vincas Vitkauskas¹.

Grupė Lietuvių draugijos TSRS tautų kultūrai pažinti narių Baltarusijos geležinkelio stotyje. Trečias iš kairės – Vincas Krėvė-Mickevičius. Maskva, 1935 m. Autorius nežinomas. LCVA.

Įdomiausia tai, kad V. Krėvės atsiminimuose aprašyta jo veikla, kaip taikliai pastebėjo istorikas Liudas Truska, akivaizdžiai prasilenkė su Liaudies vyriausybės posėdžių protokoluose užfiksuota informacija. Iš jų matyti, kad V. Krėvė savo sprendimais nemažai prisidėjo prie Lietuvos sovietizacijos, naikino Lietuvos nepriklausomybės likučius. Beje, dar painesnė yra V. Krėvės pasitraukimo iš Liaudies vyriausybės istorija. Pagal jo versiją jis, sugrįžęs po susitikimo su V. Molotovu, atsistatydino. Nors tai jam nebuvo leista padaryti, tačiau jis išėjęs atostogų ir daugiau Liaudies vyriausybėje nedirbęs. Realybė kitokia – V. Krėvė dalyvavo

¹ *Nepriklausomybės paskutinių dienų agonija. Iš Ernesto Galvanausko atsiminimų. Parengė T. Reimeikis // Kultūros barai, 2001, nr. 10, p. 70–74, nr. 11, p. 70–76.*

visuose Liaudies vyriausybės posėdžiuose nuo 1940 m. birželio vidurio (vyriausybės darbo pradžios) iki liepos 23 d., o kaip vyriausybės vadovas juridinius aktus pasirašinėjo iki liepos 26 d. Tačiau tuo dar nesibaigė V. Krėvės politinė veikla. Nuo rugpjūčio 13 d. iki rugpjūčio 24 d. jis vėl dalyvavo Liaudies vyriausybės posėdžiuose, o kaip vyriausybės vadovas paskutinį kartą pasirašė juridinius aktus rugpjūčio 25 d.¹ Taigi V. Krėvės sugalvota versija apie tariamą jo greitą atsistatydinimą neatitiko tikrovės.

Negalima vertinti V. Krėvės memuarų nesusipažinus su jo veikla iki 1940 m. birželio. Išstudijavus daugybę šaltinių, galima drąsiai teigti, kad V. Krėvės įėjimas į J. Paleckio vyriausybę nebuvo joks netikėtumas, o veikiau – dėsningumas (tai V. Krėvė kategoriškai neigė), pirmiausia siejamas su rašytojo opozicija Antano Smetonos autoritariniam valdymui, taip pat jo artimais ryšiais su sovietų diplomatais. Žymus teisininkas ir vienas iš valstiečių liaudininkų lyderių Zigmas Toliušis V. Krėvės apsisprendimą aiškino šitaip: „Krėvė buržuaziniais (nepriklausomos Lietuvos – M. T.) laikais buvo vienu iš žymiausių TSRS tautų kultūrai pažinti Draugijos veikėjų. Kaip toksai, jis buvo kviečiamas į visus ruošiamus Tarybų Sąjungos atstovybėje priėmimus ir pobūvius. Krėvė nevengdavo kritikuoti ir pajuokti Smetoną ir jo vyriausybę. Todėl jis buvo laikomas anuometinio režimo Lietuvoje priešininku. Aplamai Krėvė buvo priskiriamas prie rusofiliško nusiteikimo žmonių. Manoma, kad dėl tos priežasties jis 1940 m. vasarą ir buvo pasirinktas Ministrų Tarybos Pirmininku.“² Buvusiam Liaudies vyriausybės finansų ministrui E. Galvanauskui susidarė įspūdis, kad V. Krėvė, „kaip rašytojas, buvo susižavėjęs rusų literatūra, ypač poezija, galbūt ir rusų filosofais. Iš viso jis turėjo rusų pasitikėjimą, nes jie žinojo jo būdą dar iš laikų, kai jie bendradarbiavo lietuvių–rusų draugijoje (turima omenyje Lietuvių draugija TSRS tautų kultūrai pažinti – M. T.). Jis ne tik nebuvo nusistatęs prieš rusus ar komunistus, ne tik buvo susižavėjęs rusų literatūra, bet ir nesirūpino dėl komunistinio režimo. Aišku, visa tai nesutrukdė jam turėti gerus santykius su rusais. Užtat jis ir buvo Paleckio pakviestas į vyriausybę – jis juk turėjęs autoritetą krašte, o literatūroje – gerą vardą. /.../ O Maskvai juk buvo svarbu turėti Lietuvos vyriausybėje žmogų, kuris turi ir Maskvos, ir Lietuvos visuomenės pasitikėjimą.“³ Belpriežiūriai pridurti, kad maždaug apie 1924 m. lietuvių visuomenėje V. Krėvė buvo vadinamas „rusofilu“, jis laikėsi nuomonės, esą Lietuvai nepriklausomybės nereikia, visiškai pakaktų, kad ji turėtų kultūrinę autonomiją įeidama į SSRS sudėtį. Anot prezidento A. Smetonos, okupacijos išvakarėse Lietuvos saugumas įtarė V. Krėvę esant sovietų agentą⁴.

Taigi skaitytoją kviečiu labai atsargiai vertinti atsiminimų autoriaus V. Krėvės aprašytą istoriją. Ją tiesiog būtina lyginti su kitais to meto istorijos šaltiniais, istorikų tyrimais ir tik tada bus įmanoma suvokti, kur autorius teisus, o kur šališkas. Tik taip bus galima susidaryti išsamesnį vaizdą apie 1940 m. vasarą įvykusią Lietuvos didžiąją nelaimę ir paties V. Krėvės – politiko – patirtą tragediją.

Mindaugas Tamošaitis

PASIKALBĖJIMAS MASKVOJE SU V. MOLOTOVU

Parašė VINCAS KRĖVĖ*

Lietuva ėmė riedėti tiesiog į anarchijos bedugnę. Visas Maskvos pareigūnų Lietuvoje elgesys Lietuvos valstybės atžvilgiu primygtinai rodė, kad tyčia stengiamasi sugriauti vidutinę santvarką, pakirsti ūkinius josios gerovės pagrindus ir privesti kraštą iki galutinės suirutės.

Kovoti buvo beveik neįmanoma, nes faktiškai susidarė, be ministerių Tarybos, dar keturios vyriausybės: a) komunistų partijos Lietuvoje centro komitetas, kuris grasinimais

¹ Truska L. Vincas Krėvė ir „Liaudies“ vyriausybė // *Literatūra ir menas*, 1992 m. lapkričio 28 d.

² Toliušis Z. Vincas Krėvė. Medžiaga biografijai. 1958 12 15. *Kaunas // Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 66–22, l. 65.

³ *Nepriklausomybės paskutinių dienų agonija. Iš Ernesto Galvanausko atsiminimų // Kultūros barai*, 2001, nr. 11, p. 74–75.

⁴ Tamošaitis M. Didysis apakimas. Lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ajame XX a. dešimtmetyje. Vilnius, Gimtasis kraštas, 2010.

* Tekstas neredaguotas, tik techniškai patvarkytas. Šaltinis: Aidai, 1953, nr. 3. Prieiga per internetą: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=5701:is&catid=344:3-kovas&Itemid=386.

terorizuodavo valstybės valdininkus, versdavo juos klausyti ne legalios valdžios potvarkių, bet jų reikalavimų, varė beatodairinę griovimo propagandą per spaudą, per radiją ir mitingus, vadovavo streikams ir organizuodavo padugnes, kurias išnaudodavo visokioms eisenoms, terorizuoti ramiems gyventojams ir valstybės valdininkams; b) okupacinės bolševikų kariuomenės vadovybė – ji ne tik statė reikalavimus, dažniausiai neįvykdomus, bet nuolat grasindavo imtis savo priemonių prieš asmenis, kurie sabotuos „teisėtus“ kariuomenės reikalavimus. Ji paėmė savo globon komunistinių padugnių eisenas ir pagrasino, kad toms eisenoms teiks ginkluotą apsaugą, jei Lietuvos vyriausybė išdrįs drausti „liaudžiai“ reikšti savo simpatijas Maskvai, kuri ją, „liaudį“, „išlaisvino“ iš fašistinio „kruvinojo“ smetoniško režimo. Ji pateikė reikalavimą tuojau likviduoti šaulių sąjungą ir prigrasino, kad ji tai padarys pati ginkluota pajėga, jei Lietuvos vyriausybė sumanys reikalą atidėlioti. Už galimus incidentus turės atsakyti vyriausybės nariai, kurie trukdytų ramiu būdu sąjungą likviduoti; c) Maskvos atstovybė Lietuvoje. Ji nebuvo tokia brutali kaip kariška bolševikų vadovybė, bet be galo įkyri. Ji tai reikalavo atleisti tuos ar kitus valdininkus, tai nurodydavo, kuriuos Ministerių Taryba turėtų priimti nutarimus, tai ką ir kaip kalbėtis su užsienio atstovais, tai kuriuos mūsų atstovus reikėtų atšaukti ir kokiais žmonėmis juos turėčiau pakeisti. Iš pradžių visus panašios rūšies reikalavimus perduodavo per Paleckį, kuris juos man teikė neva savo vardu, bet kai rusų atstovybė patyrė, kad! su reikalavimais, kurie ateina per Paleckį, nesiskaitoma, ėmė tiesiogiai kreiptis, suprantama, neva su patarimais.

Liaudies vyriausybės nariai. Antras iš kairės – Vincas Krėvė-Mickevičius. Kaunas, 1940 m. birželis. Autorius nežinomas. LCVA.

Grasinimų nesigriebė. O kai kelis kartus teko aštriai pasikalbėti su Dekanozovu, visuomet atstovas Pozdniakovas tuojau atvykdavo atsiprašyti. Dekanozovas, esą, yra kaukazietis, karšto kraujo žmogus, ne visuomet mokąs susivaldyti. Bet čia pat vėl patardavo, kad geriems santykiams su Maskvos vyriausybe palaikyti yra būtinas reikalas su Dekanozovo nuomone skaitytis, nes jis reiškė ne savo nusistatymą, tik Maskvos vyriausybės, kuri norėtų Lietuvos

vyriausybė pilnai pasitikėti ir negalvoti, kad ir dabartinė vyriausybė yra jos atžvilgiu nenuoširdi ir turi savo paslėptus siekimus, gal net nedraugiškus; d) „mūsų“ vidaus reikalų ministerija. Tautininkų valdymo laikais kovai su opozicija buvo išleista visa eilė potvarkių, suteikusių vidaus reikalų ministeriui labai plačias teises. Dabar vidaus reikalų ministerija tapo savaranki vyriausybė vyriausybėje. Ministeris galėjo visai nesiskaityti su Ministerių Taryba. Jis buvo greičiau prezidento nuožiūroje ir priežiūroje, o ne Ministerių Tarybos. Vidaus reikalų ministeris turėjo ne tik suimti kiekvieną, kuris jam atrodė pavojingas, bet ir ištremti iš Lietuvos, gavęs prezidento pritarimą. Jis vedė ar bent galėjo vesti savarankią politiką ir savaip tvarkyti valstybės vidaus gyvenimą, savo nuožiūra uždaryti kiekvieną organizaciją, kiekvieną partiją, net prekybos ir pramonės įstaigą. Jo rankose buvo radijas, kurį tvarkė susitaręs su krašto apsaugos ministerija. Vidaus reikalų ministeris M. Gedvilas, kuris pasirodė esąs senas komunistas, dabar ėmė plačiai naudotis savo teisėmis, gaudamas visuotinį pritarimą iš einančio prezidento pareigas J. Paleckio. Jis iš pagrindų pakeitė visą vidaus reikalų ministerijos aparatą. Atleido visus senus valdininkus, pradedant paprastu policininku, baigiant apskrities viršininkais ir ministerijos departamentų direktoriais, ir juos pakeitė komunistais arba komunistuojančiais. Pačioje ministerijoje nors aukštesnes vietas buvo užėmę Lietuvos piliečiai, daugiausia žydų kilmės, bet kiekvienam jų buvo paskirtas ar patarėjas ar padėjėjas rusas, atsiųstas iš Maskvos, kurių rankose ir buvo faktinioji valdžia. Jie vykdė Maskvos įsakymus ir vadovavosi vien savo vyriausybės instrukcijomis.

Lietuvoje gyventojai nesiorientuodavo padėtyje. Už visa, ką darė vidaus reikalų ministerija, jie kaltino Ministerių Tarybą. Toji gi Ministerių Taryba jau jokios galios nebeturėjo. Ir pati ji buvo susiskaldžiusi, nevieninga, nes josios komunistinė dalis irgi laikėsi Maskvos nurodymų, teikiamų jiems per komunistų partiją. Kiti gi, kaip Venclova, Miskis, nors nebuvo komunistai, bet dėjos su pastaraisiais, nes, kaip vėliau paaiškėjo, jiems rūpėjo jų karjera. Iš tikrųjų vieningai veikėme tik aš, Galvanauskas ir Vitkauskas, nors pastarasis tardavosi su mumis tik kariuomenės reikalais.

Tokiai padėčiai susidarius, maniau, kad man nėra kitos išeities, kaip tik atsistatydinti, ir apie tai pasakiau E. Galvanauskui, be kurio pritarimo paprastai nesiryžau imtis jokių rimtesnių žygių. Galvanauskas nesutiko su mano nuomone ir man nepritarė. Jis manė, kad reikia laikytis „iki paskutiniųjų“. Kadangi spyriausi su savo nuomone, jis patarė pakviesti į susirinkimą žymesnius senosios kartos veikėjus, dėl kurių pažiūrų ir nusistatymo galima buvo neabejoti, ir drauge su jais pasvarstyti visą dalyką ir pasitarti, kaip toliau elgtis. Su tuo turėjau sutikti, ir Galvanausko pastangomis tokis pasitarimas greitai įvyko.

Susirinkimo dalyviai po to, kai buvo jiems nuodugniai išaiškinta susidėjusi padėtis, palaikė Galvanausko nuomonę, kad pasitraukti neturime tiesos. Privalome laikytis, kol dar laikytis galima.

Čia pat buvo nutarta, kad aš turiu vykti į Maskvą pasimatyti su Molotovu ir, jei bus galima, net su Stalinu. Turiu supažindinti juos su esama padėtimi, pareikalauti, kad įsakytų savo atstovybei Kaune ir kariuomenės vadovybei nesikišti į vidaus reikalus, negriauti Lietuvos vyriausybės autoriteto ir atšaukti savo piliečius, kuriuos yra neteisėtai susodinę vidaus reikalų ministerijoje.

Mes buvome pirmoji bolševikų auka Europoje, nepažinojome nei jų taktikos, nei metodų, nei, pagaliau, siekimų. Todėl nenuostabu, jei manėme, kad daug to, kas čia dedasi, vyksta be Maskvos žinios ir pritarimo. Jei žymūs Vakarų Europos ir Amerikos diplomatai davėsi apgaunami todėl, kad nesiorientavo, tai mums apsigauti ir patsai Dievas leido. Kitą dieną pasiunčiau mūsų atstovui Maskvoje L. Natkevičiui šifruotą telegramą, kad išrūpintų man audienciją pas Molotovą ir tai padarytų kiek galima greičiau.

Iš Molotovo L. Natkevičius gavo neigiamą atsakymą, motyvuotą tuo, kad dabar Lietuvoje yra N. Dekanozovas, kuris Maskvos vyriausybės įgaliotas tartis su Lietuvos vyriausybė

visais klausimais. Netrukus mane aplankė patsai Dekanozovas ir pareiškė pretenziją, kodėl aš kreipiausi pas Molotovą ne per jį, jei jau turėjau būtino reikalo kalbėtis su užsienio reikalų komisaru. Jam visai nesuprantama, kodėl aš negaliu aptarti tų reikalų, dėl kurių manau kreiptis pas Molotovą, su juo, Dekanozovu, kuris tam ir pasiūstas čion.

Atsakiau, kad Lietuva dar turi savo atstovą Maskvoje, per kurį gali kreiptis į Maskvos vyriausybę, ir todėl nematau reikalo trukdyti Dekanozovo prašymu tarpininkauti. Tartis su juo būtų netikslu, nes visi tie reikalai buvo jau ne kartą aptarti, bet visi susitarimai liko bergždi ir nedavė teigiamų vaisių.

– Jūs, p. ministeri, šiandien blogai orientuojatės susidėjusiose sąlygose, kurios žymiai pakitėjo, negu buvo tada, kai mes čion atėjome, – pareiškė Dekanozovas. – Jūs geriau padarysite, jei mažiau klausysite, ką jums Galvanauskas kušta į ausį. Mes tai gerai žinome.

– Nesu mažas vaikas ir gerai suprantu, kas čia darosi, ir Galvanausko kuštėjimai, jei tokie tikrai būtų, manęs nepaveiktų. Noriu patsai sau išsiaiškinti padėtį, kad netektų dalyvauti Lietuvos nepriklausomybės laidotuversė. Jei manęs Molotovas nepanorės priimti, man ir be to bus viskas aišku, ir aš mokėsiu padaryti atitinkamas išvadas.

Tuo mūsų pasikalbėjimas ir pasibaigė. Tą pačią dieną pakartojau per mūsų atstovą Maskvoje reikalavimą, kad mane Molotovas asmeniškai priimtų, ir šį kartą gavau teigiamą atsakymą, kad užsienio reikalų komisaras V. Molotovs sutinka mane priimti birželio 30 dieną ketvirtą valandą vakare.

Pranešimą gavau birželio 29 dieną. Turėjau skubėti ir tą pačią dieną išvažiavau į Maskvą. Sutiko mane stotyje su įprastu iškilmingumu: užsienio reikalų komisariato vicekomisaras, kurio pavardės dabar negaliu prisiminti, Dekanozovas, kuris, kaip pasirodė, atskrido iš Kauno lėktuvu, Maskvos karo komendantas, dar keli valdininkai ir mūsų atstovybės pareigūnai su atstovu Natkevičium priešakyje.

Stotis buvo papuošta mūsų tautinėmis vėliavėlėmis.

Iš stoties nuvykau į mūsų atstovybę.

L. Natkevičius nebuvo gerai nusiteikęs.

– Nors jus sutiko, kaip geraisiais laikais sutikdavo mūsų aukštus pareigūnus, kai jie atvykdavo Maskvon, bet nemanau, kad Maskvos nusistatymas Pabaltijo valstybių atžvilgiu būtų pakitęs, – pareiškė atstovas, kai aš jam papasakojau, kokiais reikalais atvykau. – Jei ir pakitėjo kas, tai pakitėjo dar nepalankesne mums linkme.

Pietų metu, apie trečią valandą, paskambino į atstovybę iš užsienio reikalų komisariato, kad Molotovs priims mane ne ketvirtą valandą, kaip buvo žadėjęs, bet vienuoliktą nakties.

– Nesistebėkite, – pabrėžė šia proga L. Natkevičius. – Čia visi svarbesni reikalai atliekami naktimis. Pasimatymo paskyrimas vienuoliktą valandą nakties reiškia, kad jūsų laukia ilgas pasikalbėjimas. Duok, Dieve, kad jis turėtų gerų pasėkų, bet tenka abejoti.

Vienuoliktą valandą nuvykome su L. Natkevičium į užsienio reikalų komisariatą. Buvau nustebintas tuo, kiek daug kartų mus sulaikydavo ir vis tikrindavo dokumentus: į Kremlių įvažiuojant, prie įėjimo į komisariato rūmus, įžengiant į antrą aukštą ir net prie Molotovo kabineto durų.

Visur viešpatavo tylą, ir nesimatė jokio tarnautojo, bet ginkluotų sargybos kareivių buvo kiekvienam žingsnyje.

Pagaliau patekome į laukiamąjį kambarį. Laukti teko neilgai, vos kelias minutes, bet čia ištiko mane pirmas nemalonumas, kuris mane gerokai suerzino: mums čia pranešė, kad Molotovs nori kalbėtis tik su manim vienu, be atstovo.

Aš visai nesiorientavau, kaip tokiais atvejais reikia laikytis, kaip kalbėti su svetimos valstybės aukštu pareigūnu, ir tikėjausi, kad šiuo atveju mano mokytoju bus čia atstovas. Dabar buvau paliktas vienas sau ir todėl pasijutau nejaukiai.

Nors Natkevičius mane mokė, kad pasikalbėjimą reikia pradėti klausimu, kaip jaučiasi Josifas Visarionovičius, kaip jo sveikata, ir panašiais diplomatinio mandagumo posakiais, bet įžengęs pas Molotovą viską užmiršau ir, pasisveikinęs, pradėjau nepasitenkinimo pareiškimu, kad esu priverstas vienas, o ne mūsų atstovo lydimas lankytis pas jį, užsienio reikalų komisarą. Molotovas nusišypsojo, nerodydamas jokio nepasitenkinimo. Savo išvada ir laikysena jis mane paveikė teigiamai. Maniau, kad turėsiu reikalą su senos kartos rusų inteligentu.

– Labai atsiprašau tamstą, p. ministeri, ir jūsų atstovą. Panorėjęs priimti jus vieną, negalvojau tuo jus užgauti, nei pareikšti nepasitikėjimą jūsų atstovui, – kalbėjo komisaras, atsakydamas į mano pareiškimą. – Man pranešta, kad tamsta esi atviras žmogus, visuomet imi velnią už ragų (beriot vseгда čorta priamo za roga) ir savo nuomonės neslepiate už diplomatinio mandagumo šydo. Todėl norėjau su jumis kalbėti atvirai, kaip su žmogumi, kuris gali šių dienų mūsų padėti suprasti, o ne su diplomatu. Maniau, kad negalėsiu būti atviras, matydamas šalia jūsų patyrusi diplomata, kokių, be abejo, yra jūsų atstovas.

Nepatyręs diplomatinėse sukybėse, tuo metu patikėjau Molotovo žodžiais ir net buvau apsidžiaugęs. Maniau, kad nuoširdžiai ir atvirai besikalbėdamas, išaiškinsiu daugel nesusipratimų ir daugiau laimėsiu, negu galima buvo tikėtis. Nesuabejojau Molotovo pareiškimo nuoširdumu. Tik vėliau supratau, kad gudrus ir suktas diplomatas turėjo visai ką kita galvoje.

– Mes nuoširdžiai norėjome susitarti su anglų, prancūzų ir lenkų vyriausybėmis dėl bendro veikimo užkirsti kelią vokiečių ekspansijai ir išvengti karo grėsmės, bet mums nepasisekė susitarti ne dėl mūsų kaltės, – tęsė toliau Molotovas. – Iš mūsų buvo pareikalaujama garantuoti lenkų rytų sienas, nors dabartiniai sąjungininkai turėjo žinoti, kad tos sienos buvo mums primestos taikos sutartimi Rygoje. Mūsų padėtis tuomet buvo tokia, jog turėjome sutikti su visomis sąlygomis, kurios mums buvo padiktuotos. Iš mūsų reikalavo taipogi garantuoti Rumunijos rytų sienas, nors žinojo, kad mes nesame atsižadėję ir ateityje nemanėme atsižadėti Besarabijos. Be to, lenkų vyriausybė rodė didžiausią nepasitikėjimą mumis. Ji nesutiko praleisti mūsų ginkluotų pajėgų per savo kraštą net tuo atveju, jei vokiečių vyriausybė pradėtų karą, ir mes būtume priversti prisidėti prie Vakarų Europos kovos su vokiečių ekspansija.

– Kuris tokiomis aplinkybėmis galėjo būti susitarimas? – tęsė Molotovas. – Matydami, kad susitarimas nėra galimas, buvome priversti ieškoti kitur garantijų, kad, pasilikę vieni, nebūsime puolami. Tokia garantija buvo mums pasiūlyta vokiečių vyriausybės dar anksčiau, negu prasidėjo pasikalbėjimai su anglais, prancūzais ir lenkais, bet į ją mes nebuvome kreipę dėmesio. Dabar matydami, kad iš mūsų derybų su trimis sąjungininkais nieko neišeina ir išeiti negali, atnaujinome pasitarimus su vokiečių vyriausybe, kuri pasirodė mums labai palanki ir nuolaidi ir sutiko patenkinti visus mūsų pageidavimus. Nors pasiekėme susitarimo ir sudarėme su vokiečių vyriausybe nepuolimo sutartį, bet gerai supratome, kad vokiečiais negalima pasitikėti, todėl atsargos dėlei turėjome imtis kitų dar priemonių savo saugumui sustiprinti. Bendrų sienų tuomet su Vokietija neturėjome. Vadinasi, norėdama mus pulti, ji pasirinktą kelią per Lietuvą. Nuoširdžiai norėjome bendradarbiauti su Lietuvos vyriausybe, sustiprinti jūsų karšto pajėgumą.

– Mes visuomet turėdavom geriausių norų Lietuvos atžvilgiu, visuomet tarptautinėje plotmėje rėmėm jos reikalus, visur ir visais atvejais palaikėme ją, kaip tikri ir nuoširdūs draugai. Savo draugiškumą įrodėme, grąžindami jums Vilnių, seną Lietuvos sostinę, – kalbėjo Molotovas. – Kaipo viena iš priemonių buvo mūsų patarimas Lietuvos vyriausybei sudaryti glaudžią sąjungą su Pabaltijo valstybėmis, kad tuo būdu ji sustiprintų savo atsparumą galimai iš vokiečių pusės agresijai. Mes panaudojome savo įtaką, kad Latvijos ir Estijos vyriausybės tokiai sąjungai nesipriešintų. Bet mums teko greitai apsisivilti. Nors Smetona ne kvailas žmogus, bet prietarų samanomis apžėlęs, nesiorientavo susidėjusioje

padėtyje, nesusšvelnino savo režimo. Jis nesuprato net tokio prasto dalyko, kad negalima su mumis palaikyti draugiškumo ir tuo pačiu metu persekioti viską, kas atsiduoda rusų kultūra, persekioti visus tuos, kurie rodė mums nors mažiausio palankumo. Dar blogiau, mums teko greitai įsitikinti, kad sudarytas mūsų iniciatyva Pabaltijo valstybių blokas krypta į vokiečių pusę. Iš gerai informuotų šaltinių patyrėme, kad Pabaltijo valstybių delegatai, suvažiavę į Rygą, turėjo pasitarimus, kurių metu buvo nutarta griežtai laikytis prieš mus, kovoti su mūsų tuose kraštuose įtaka ir ieškoti glaudesnio bendradarbiavimo su vokiečiais. Jūsų atstovas Berlyne, Smetonos pavedamas, pradėjo derybas su vokiečių vyriausybe dėl susitarimo, nukreipto prieš mus.

– Vokiečiai parodė čia mums tikrą savo veidą, – sakė Molotovas, – palankiai priėmę Lietuvos vyriausybės pasiūlymą. Tik panorėjo, kad jūsų vyriausybė aiškiai tuo atveju apsispręstų, kaip vokiečių sąjungininkė. Todėl pareikalavo, kad lietuvių kariuomenė tuoju pultų lenkus ir užimtų Vilnių. Nenuslėpsiu nuo tamstos, kad tuo faktų mes buvome netikėtai užklupti ir labai susirūpinę. Jeigu Lietuva būtų paklausiusi vokiečių vyriausybės reikalavimų ir tuo pačiu pasisakiusi vokiečių sąjungininke, ji būtų tapusi toli į rytus iškištu vokiečių placdarmu, išėigos punktu karo atveju su mumis. O imtis prieš ją kurią nors priemonių nebūtume galėję, nerizikuodami karu su vokiečiais, ko mes nenorėjome ir nenorime. Lengviau atsidusome tik sužinoję, kad Lietuvos vyriausybė neišdrįso paklaustyti vokiečių, atsisakė ginkluota ranka užimti Vilnių ir tuo pačiu neteko vokiečių pasitikėjimo. Šio mums pavojingo fakto akivaizdoje turėjome griežtai pakeisti savo nusistatymą tiek vokiečių, tiek Pabaltijo valstybių atžvilgiu ir imtis žygių, kurių nei norėjome, nei buvome numatę. Mus privertė taip elgtis saugumo sumetimais. Neturėjome teisės leisti, kad panaši situacija galėtų vėl pasikartoti. Turėjome dabar daugeliu klausimų nusileisti vokiečiams už jų pasižadėjimą nesikėsinti įtraukti Pabaltijo valstybes į savo įtakos orbitą ir nesikišti į jų vidaus reikalus. Dar daugiau – jie sutiko su tuo, kad Pabaltijo valstybės, vadinasi, Lietuva, Latvija ir Estija, yra išimtinai mūsų įtakos zona, ir toje zonoje galime elgtis, kaip mes rasime reikalinga.

– Šie nauji susitarimai visgi neišskleidė mūsų nepasitikėjimo vokiečiais ir todėl turėjome sustiprinti šiose valstybėse savo ginkluotas pajėgas, – kalbėjo Molotovas. – Suprantu, kad šis mūsų žygis atrodo jums nemalonus, bet tikėkit man, kad jis daugiau naudingas jums, negu mums: mes jus apsaugojam nuo pavojaus iš vokiečių pusės, nuo jų pastangų įvelti jūsų mažutę valstybę į pasaulinį karą, kuris vis plačiau ima liepsnoti. Tiesa, buvome priversti likviduoti Pabaltijo valstybių sąjungą, bet ne todėl, kad ji buvo nukrypusi netinkama linkme. Ji šiandien jau nereikalinga, – Pabaltijo valstybių savistovumą mes pasiėmėm apsaugoti...

Klausydamas aš negalėjau nusivokti, kokį tikslą turi Molotovas, visa tai dėstydamas. Ar panorėjo paskaityti man Lietuvos ir kitų Pabaltijo valstybių apkaltinimo aktą, ar šiuo savo pasisakymu apdumti akis ir nukreipti dėmesį nuo klausimų, kurie galėjo būti jam nemalonūs? Ir tikrai, buvau ištrenktas iš vagos ir negalėjau ant greitųjų susigriebti, kokių būdu nukreipti pasikalbėjimą į man rūpimus klausimus, dėl kurių čion atvykau.

– Nesame atsakingi nei už vidaus, nei už užsienio Smetonos politiką, kuria beveik visi Lietuvos gyventojai nebuvo patenkinti, – pradėjau dabar aš kalbėti. – Tik aš asmeniškai imu bijoti, kad greitai laiku mūsų liaudis ims gailėtis tų laikų, kada Smetona valdė kraštą, jei dalykai Lietuvoje ir toliau riedės ta pačia linkme, kaip iki šiol...

– Mes žinome, kad tamsta esi populiarus liaudyje, – nutraukė mano pareiškimą Molotovas. – Turite stengtis, kad liaudis ir toliau jumis pasitiktų...

– Taip, iš dalies buvau populiarus, galėčiau tamstai pasakyti. Bet iš to populiarumo maža kas beliko, ir bijau, kad greitai laiku nieko nebeliks. Šiandien yra griauinama Lietuvos liaudies gerovė, griauinama santvarka, tiek ūkinė, tiek teisinė, į kurią gyventojai įprato ir kurią labai brangina. To griovimo mes sustabdyti negalim, neturim nei jėgų, nei priemonių, o visa

atsakomybė liaudies akyse krinta ant mūsų. Liaudis tiki dar Maskvos pareiškimu, kad niekas nesikėsins kištis į Lietuvos vidaus reikalus, ir nežino, kad vyriausybė šiandien yra bejėgė...

– Kas jums kliudo kovoti su tais, kurie griovimu nusikalsta? – vėl įsikišo Molotovas. – Bauskite juos.

– Turėtume tada bausti jūsų pareigūnus iš atstovybės, kurie be atodairos varo griovimo propagandą ir kelia krašte didžiausią nerimą, ypač ūkininkų tarpe. Turėtume bausti jūsų karininkus, kurie savo tiesioginiais reikalavimais ir grasinimais demoralizuoja mūsų įstaigas ir jose dirbančius pareigūnus...

– Mes tokio potvarkio nedavėm, – susiraukė Molotovas. – Nesinori tikėti, kad mūsų pareigūnai ar karininkai galėtų sauvaliauti.

Supratau, kad išsireiškiau per griežtai, ir ta linkme kalbėdamas nieko gero nepasieksiu, ir mano audiencija gali pasibaigti, galo nepasiekus.

– Todėl ir prašiau mane priimti, kad išaiškinčiau dabartinę padėtį. Aš nei vienos valandėlės neabejojau gerais SSSR vyriausybės norais. Juk suprantu, kad ne tik mūsų, bet ir jūsų reikalas, kad Lietuvos ūkio našumas nesumažėtų, atbulai, kad jis dar padidėtų ir kad Lietuva ir toliau galėtų atlikti, be didesnių sunkumų, savo pareigas jūsų įgulų maitinimo atžvilgiu, – ėmiau aiškintis. – Lietuvos gyventojų gerovė yra pasiekus aukšto lygio, ūkinis krašto gyvenimas buvo tvarkomas taip, kad būtų pašalinti tarpininkai tarp gamintojo ir vartotojo. Tuo buvo pasiekta aukštesnis atlyginimas gamintojui už jo darbą ir žymiai pigesnės kainos tų gaminių vartotojui, nes atkrito tarpininkų uždarbis. Eksportas buvo visuomet aktyvus ir žymiai viršijo importą. Visa tai davė galimybę išlaikyti tinkamoje aukštumoje Lietuvos valiutą, kuri per visą laiką ne tik nenukrito, bet nebuvo netgi pasvirusi...

Prieš mano išvažiavimą į Maskvą E. Galvanauskas buvo mane gerai supažindinęs su Lietuvos ūkine ir finansine padėtimi ir aprūpinęs visais reikalingais duomenimis apie mūsų ūkio našumą, apie mūsų eksportą ir importą, apie ūkinę struktūrą, Lietūkio, Pieno centro ir Maisto organizacijas.

Naudodamasis ta medžiaga, nes ją buvau čion atsinešęs su savim, dėsčiau visa tai Molotovui, kiek išgalėdamas nuodugniau.

Molotovas, matyti, susidomėjo ir klausėsi atidžiai.

– Mums jau buvo pranešta, kad jūsų ūkinės organizacijos veikia laikrodžio tikslumu, be sutrikimų (bez otказа). Mums tai buvo beveik netikėta, – pastebi Molotovas. – Mūsų kariškoji vadovybė tiesiog sužavėta jūsų ūkinių organizacijų veiklos tikslumu.

Jis negalys abejoti oficialiais daviniais, bet jį tiesiog stebina Lietuvos ūkio našumas, – kalbėjo toliau Molotovas. Ji pagamina ir eksportuoja daugiau negu didelė ir turtinga Ukraina. Ne jų išskaičiavimas griauti tokią tobulą ūkinę organizaciją. Atbulai, jie gyvai suinteresuoti josios palaikymu tinkamoje aukštumoje. Kištis į Lietuvos vidaus reikalus ir tuo kišimusi kenkti ūkinei krašto santvarkai jų pareigūnai nėra gavę nurodymų. Todėl Molotovas manęs, kad visi nesusipratimai kyla ten ne iš blogos valios, bet iš skirtingų ūkinių ir socialinių santvarkų Lietuvoje ir Tarybinių respublikų sąjungoje. Žmonės, visai to nesiekdami ir nenorėdami, nesusitaria ir kits kito negali suprasti dėl kylančių iš čia skirtingų psichologinių nusiteikimų. Dabartinė Lietuvos vyriausybė, kurios palankiu nuoširdumu Tarybinės Sąjungos atžvilgiu jis neabejojęs, turėtų pasistengti savo krašto žmones paruošti prie naujų sąlygų prisitaikyti...

– Mes tikim ir su mumis visa mūsų tauta tiki, kad dabartinė padėtis Lietuvoje yra tik laikino pobūdžio ir neužsitęs per ilgai, – atsakiau į Molotovo išvedžiojimus. – Norėčiau manyti, kad jums būtų tikslingiau pamėginti priversti savo įgulų vadus Lietuvoje labiau derintis su mūsų santvarka, su mūsų sąlygomis ir liaudies nusiteikimu bei tautos psichologija.

Molotovas kurį laiką nieko man neatsakė. Nuleidęs galvą braižė kažką ant lapo, kuris gulėjo po jo ranka.

– Tamsta, ponas ministeri, provokuoji mano atvirumą, – pakėlęs galvą ir pažvelgęs į mane, prabilo Molotovas. – Verčiame mane pasakyti, ko visai dabar nenorėjau sakyti. Taigi kalbėsime visai atvirai, be sentimentalumų, kurių jau visai užtenka. Turite pagaliau realiai pažvelgti tikrenybei į akis ir suprasti, kad atskiros mažos valstybės turės ateityje visos išnykti. Jūsų Lietuva, kaip ir kitos Pabaltijo valstybės, neišskiriant ir Suomijos, turės įsijungti į garbingą tarybinių respublikų šeimą. Turėtumėt todėl jau dabar paruošti Lietuvos liaudį tarybinei santvarkai, kuri ateityje bus visur, visoje Europoje įgyvendinta, vienur anksčiau, kaip Pabaltijo valstybėse, kitur vėliau.

Nors buvau L. Natkevičiaus iš anksto įspėtas, kad galėsiu panašius dalykus išgirsti, bet atviras Molotovo pasisakymas mane visai parbloškė. Gerklė išdžiūvo, burna apsismogojo, ir kurį laiką visai buvau žado netekęs.

Matyti, mano nuotaiką pastebėjo ir Molotovas. Jis paskambino ir liepė atnešti mums arbatos.

– Kai tik šie dalykai paaiškės, mūsų liaudyje kils didžiausias sumišimas, gal net ginkluotas pasipriešinimas, – ėmiau kalbėti, patsai nenusivokdamas, ką kalbu. – Vokiečių vyriausybė, be abejo, tuo pasinaudos, nes ji nepakęs, kad tarybinė santvarka įsigalėtų Vokietijos pasienyje.

– Vokiečiai prarijo Pabaltijo kraštų okupaciją nepasprinę, turės suvirškinti ir jų inkorporaciją, – atsikirto Molotovas. – Perdaug jie turi dabar sunkumų Vakaruose, kad dar panorėtų karo su galingąja Tarybinių respublikų sąjunga. Vėlgi nenuslėpsiu nuo tamstos, kad šiais reikalais jau esame su jais susitarę. Apie tai jau draugas Stalinas yra pasakęs ir jūsų buvusiam ministeriui pirmininkui ir užsienio reikalų ministeriui, kai jie buvo pas mus apsilankę dėl kilusių nesusipratimų su mūsų įgulų kareiviais.

– Jūs patys, p. komisare, esate pasakę, kad dabartine vokiečių vyriausybe neįmanoma pasitikėti, todėl negalite atspėti, kaip jie šiuo atveju pasielgtų. Iš savo pusės galiu tik įspėti jus, kad mūsų liaudis, kai paaiškės jūsų siekimai, ims žiūrėti į vokiečius, kaip į galimus sąjungininkus, kurie padės jiems išsilaisvinti iš jūsų prievartos. Lietuvos ūkininkai jau dabar, dar nežinodami, ką jiems likimas neša, nerimsta, bijodami ūkinės santvarkos pakitėjimo. Jie jau dabar yra įbauginti jūsų pareigūnų ir šalininkų agitacijos, baidosi kolektyvinės sistemos. Jie amžiais yra pripratę laikyti žemę savo asmeniška nuosavybe, brangina ją, kaip ir savo savarankumą. Kolektyvinio žemės valdymo sąvoka jiems yra svetima...

– Mes ir nemanom primesti (naviazat) kolektyvinės ūkių valdymo sistemos, – pastebėjo Molotovas. – Mes visai nelaikome, kad ši sistema yra geriausias žemės reformos būdas, bet Rusija yra dar labai neturtingas ir skurdus kraštas, kad galėtume leisti sau (pozvolit sebe) kitą žemės reformos būdą.

– Mūsų liaudis pasirodė, kaip dabar matau, akylesnė už mus, ir jūsų viešais pažadais nepatikėjo ir netikėdama nerimo, nors stengėmės ją raminti, – tęsiau savo giesmę negalvodamas, kad ji reikalui, kurį noriu apginti, ne tik nenaudinga, bet dargi greičiausia ir žalinga. – Mane ir žemės ūkio ministerį yra aplankiusios ištisos ūkininkų delegacijų eilės. Jos visos reikalavo iš mūsų ginti ne tik vidaus santvarką, bet ir krašto nepriklausomybę ir savarankumą. Kada liaudis sužinos Tarybinės vyriausybės tikslus, kils didžiausias nusiminimas ir suirutė, kuri sugriaus pagrindinius krašto pamatus, sunaikins šiandien dar pastovią gerovę ir net jos pagrindus, anuliuojant visas mūsų ūkiui naudingas sutartis su užsieniais. Liaudis, be abejo, ims žiūrėti į jūsų įgulas, kaip į okupantų kariuomenę, ir ginsis visais įmanomais būdais. Argi visa tai būtų naudinga Tarybinių respublikų sąjungai tokiu nepastoviu laiku?.. Kad viso šito galima būtų išvengti, siūlome sudaryti su mumis naujais pamatais draugiškumo sutartį. Tai sustiprintų ir mūsų padėtį, ir Tarybinės Sąjungos autoritetą Lietuvos liaudies akyse. Mes sutiktume ta sutartimi net apriboti mūsų teises

užsienio politikos klausimuose, įsipareigoti visuomet atsižvelgti į Tarybinės Sąjungos šioje srityje patarimus ir reikalus.

– Nepasakysiu, kad jūsų pasiūlymas nėra svarstytinas. Kitu metu jis būtų buvęs mums labai priimtinas, bet šiandien aplinkybės tiek pasikeitė, jog nei Tarybų respublikų sąjungai, nei Pabaltijo valstybėms tokia linkmė gal nebūtų naudinga. Esame tvirtai įsitikinę, ir šiandien labiau, negu kitu metu, kad genialusis draugas Leninas neklydo, tvirtindamas, jog antrasis pasaulinis karas padės mums įsigalėti visoje Europoje, kaip pirmasis padėjo įsigalėti Rusijoje. Mes šiandien remiam Vokietiją, bet tik tiek, kad ji neužtrokštų anksčiau, negu kare nuskurdintos kovojančių valstybių minios nusivils ir sukils prieš savo valdovus. Tuomet vokiečių buržuazija tuojau susitaikins su savo priešais, alijantų buržuazija, kad bendromis jėgomis sutriuškintų sukilusį proletariatą. Bet tada ateisim mes jiems į pagalbą, ateisime su šviežiomis jėgomis, gerai pasiruošę, ir Vakarų Europos plotuose, manau, kažkur netoli Reino, įvyks paskutinis tarp proletariato ir sudūlėjusios buržuazijos mūšis, kuris ant visados nulems Europos likimą. Tikimės, kad tą mūšį laimėsime mes, bet ne buržuazija. Štai kodėl šiandien negalim rimtai svarstyti jūsų pasiūlymo. Negali gi toli užnugaryje pasilikti maža salelė su santvarka, kuri turės išnykti visoje Europoje.

– Tamsta nemanai, p. komisare, kad Vakarų Europai, kovojančiai su vokiečių užmačiomis, gali ateiti į pagalbą Jungtinės Amerikos Valstybės su savo neribota medžiagine ir technine galia. Toji valstybė, kaip žinom, jau vieną kartą yra išgelbėjusi Vakarų Europą su jos santvarka. Nemanau, kad įvykiai negali pasikartoti...

– Visai teisingai tamsta, p. ministeri, pastebėjai, – pabrėžė Molotovas. – Gerai žinome, kad Jungtinės Amerikos Valstybės nori įsijungti į šį karą ir visais būdais tą įsijungimą provokuoja. Nesitikim, kad mums pasiseks įkalbėti mūsų tariamus draugus nepasiduoti tai provokacijai, bet mūsų tai nebaugina. Mes geriau pažįstame tą kraštą, negu tie, kurie jį valdo. Tamsta buvai apsilankęs Jungtinėse Valstybėse?

– Neteko, – prisipažinau, – bet skaityti apie šią valstybę esu daug skaitęs...

– Vadinas, neturite supratimo, kas yra toji palaida bala, kuri vadinasi Jungtinės Šiaurės Amerikos Valstybės. Amerikos žurnalistai ir iš dalies rašytojai gudrūs (mastera) mulkinti gražiais žodžiais kitus ir save, kada kalba apie savo kraštą. Bet jais tikėti netenka. Nors ten kalbama apie humanizmą, laisvę, lygybę, demokratizmą, bet visa tai šlykščiausias veidmainiavimas, taip charakteringas anglosaksų žmonėms. Ten kiekvienam žingsnyje bažnyčia, bet neatsižvelgiant į tai, nėra kito materialistiškesnio pasaulio, kuriame vertinimas tik pinigais, pinigais ir pinigais... Ten kiekvienas pareigūnas, nuo paprasto policininko iki jų prezidento, yra visuomet pasiryžęs apsirikti ir suklysti, jei tik tasai paklydimas padidina jo einamąją sąskaitą banke. Mes – ne stačiokiški vokiečiai, pasitikį vien kumščiu. Mes rasim būdus padėti Jungtinių Valstybių politikos vairuotojams paklysti, kai tas jų paklydimas bus mums naudingas. Todėl jų įsijungimas į karą mūsų visai nebaugina. Visi, kurie deda į juos viltis, turės skaudžiai nusivilti...

– Praeities įvykių esame pamokyti, kad pasitikėti galime tik patys savimi, ir to pasitikėjimo mūsų tauta dar neprarado, – atsakiau į Molotovo prikišamai pabrėžtus paskutinius jo kalbos žodžius. – Lietuvos liaudis, pirmajam pasauliniui karui pasibaigus, sunkiausiais metais pati viena sugebėjo atsispirti Lenkijos pastangoms okupuoti ir inkorporuoti Lietuvą. Tuomet Lenkiją josios pastangose palaikė visi Vakarų Europos sąjungininkai, prancūzai, anglai, belgai... Nors iš niekur mūsų liaudis negalėjo laukti nei paramos, nei pritarimo, narsiai ji stojo į kovą ir laimėjo laisvę. Ir dabar jos lengvai neatsižadės...

– Tamsta, p. ministeri, neturi užmiršti, kad Tarybinių respublikų sąjunga neša tautoms ne vergiją, bet tikrą laisvę, ir todėl jūsų liaudžiai negresia pavojus tos laisvės netekti. Ji bus atsiklausta tokia forma, kokia yra priimta Tarybinėse respublikose, ar ji nori įsijungti į Tarybinių respublikų šeimą.

Jutau, kad mūsų pasikalbėjimas darosi vis labiau įtemptas. Matyti, mano žodžiai ir prieštaravimai erzino Molotovą tiek, jog švelnus tonas ėmė nykti iš jo balso. Bet tiek buvau paveiktas to, ką buvau išgirdęs, jog jau negalėjau susilaikyti. Todėl atsakiau, kad visa Lietuvos tauta seniai yra apsisprendusi būti nepriklausoma ir gyventi savitu gyvenimu. Aš neabejoju, kuris bus atsakymas į klausimą, jei tik nebus pavartota prievarta.

– Žodis „prievarta“ išimtas iš mūsų žodyno, – gana griežtu balsu pasiskubino atsikirsti Molotovas. – Prievartos nenaudosime, bet mokėsime jūsų liaudį įtikinti, kad josios labas to įjungimo reikalauja, nes tik tokiu būdu ji galės, visos Tarybinės Sąjungos prieglobstyje, gyventi ramiau gyvenimu, nebijodama pavojaus, kad bus įtraukta į karo skerdynes.

Pareiškiau abejojimą, ar atsirastų pasaulyje tauta, kuri duotųsi save įtikinti, kad jai naudinga atsižadėti savo nepriklausomybės dėl ramaus gyvenimo svetimoje prieglobstyje. Lietuvių tauta, kuri daug savo sūnų paaukojo dėl laisvės, juo mažiau duosis tokiais sumetimais įtikinama.

– Pamatysi tamsta, kad nepraslinks nei keturių mėnesių, kai liaudis visose Pabaltijo valstybėse pasisakys už įsijungimą, kuris įvyks be jokių sukrėtimų, nors jais tamsta mane baugini, – patikino mane Molotovas. – Baigdamas mūsų pasikalbėjimą, norėčiau tamstai dar kartą patarti ramiai pažiūrėti tikrenybei į akis ir turėti omenyje mūsų realios politikos visai žmonijai svarbius uždavinius... Lietuva negali pasilikti išimtinėje padėtyje. Jos ateitis priklausys nuo visos Europos likimo, ir aš tai turiu suprasti, – aiškino toliau Molotovas. – Protingiausiai pasielgtume, jei be svyravimo pasiduotume komunistinės partijos vadovavimui, kuri yra griežtai nusistačiusi įvykdyti visos Europos suvienijimą ir naujos santvarkos įgyvendinimą. Lietuva, kaip ir kiti Pabaltijo kraštai, galės ramiai gyventi, dar ramiau, negu iki šiol, ir netrukdomai vystyti savo tautinę kultūrą, tik suteikdama jai socialistinį turinį.

Jis, Molotovas, ir Tarybinių respublikų sąjungos centrinė vyriausybė tikisi, kad dabartinės Lietuvos vyriausybės nariai, turėdami galvoje savo krašto gerovę, pasiliks ir toliau bendradarbiauti su Tarybinės Sąjungos vyriausybe, – nors tam, kad įsijungimas į Tarybinių respublikų šeimą įvyktų be didesnių ekscesų iš neatsakingų, blogai besiorientuojančių asmenų pusės. Dabartinės vyriausybės nariai juk nepanorės, kad ateityje Lietuvos liaudis laikytų juos savo priešais...

Paskutinius savo išvedžiojimus Molotovas jau kalbėjo stovėdamas, duodamas tuo suprasti, kad jau viskas pasakyta, kas turėjo būti pasakyta.

Aš irgi atsikėliau ir stovėdamas atsakiau, kad komisaro žodžiai manęs neįtikino. Kaip pasielgs mano kolegos vyriausybėje, aš nežinau. Aš asmeniškai manau, jog neturiu teisės pasilikti ilgiau Lietuvos vyriausybės priešakyje, nes suklydau, pasitikėdamas Tarybinės vyriausybės pažadais, kad jos ginkluotos jėgos atėjo į Lietuvą tik apsaugoti josios neutraliteto, bet ne tam, kad kištųsi į vidaus gyvenimą. Suklydau pasitikėdamas, ir todėl turiu padaryti iš to tinkamą išvadą. Be to, nenoriu dalyvauti Lietuvos nepriklausomybės pakasynose...

– Tokis tamstos žygis mums šiuo metu būtų labai nemalonus, ir aš tikiuosi, kad gerai pagalvosite, kol apsispręsite, – atsakė man Molotovas, išeidamas į kambario vidurį. Atsisveikinome šaltai, be to draugiškumo jausmo, su kuriuo mane Molotovas buvo sutikęs. Išeidamas žvilgteriau į laikrodį. Be 23 min. buvo trys valandos.

Gretimam kambarielyje suradau L. Natkevičių. Jis kalbėjosi su kažkokiu valdininku ir laukė manęs. To valdininko išlydėti iki automobilio, nuvažiavome į mūsų atstovybę. Pakelyje tylėjome, nes Natkevičius man davė suprasti, kad jis nevisai pasitiki savo šoferiu. Sugrįžęs į atstovybę, ėmiau smulkiai atpasakoti savo pasikalbėjimą su Molotovu. Mano pasakojimą suglaustai užrašinėjo patsai Natkevičius – sudaryti „Pro memorijai“. Ponia Natkevičienė, klausydamasi, ėmė taip giliai verksti, jog turėjome nutraukti darbą ir raminti ją, kaip įmanydami.

Nuėjau gulti tik išaušus. Jaučiausi, lyg sunkiausią ligą išgyvenęs: tiek staigiai užklupo mane nelaimė, kuria tikėti vis dar nesinorėjo. Eidamas pas Molotovą vis dar tikėjausi, kad pesimistiški L. Natkevičiaus spėliojimai yra perdėti, ir dabar paaiškės, kad jie neturi pamato... Eidamas gulti į paskirtą man kambarį, vos galėjau kojas pavilkkti.

Rytojaus rytą, apie dešimtą valandą, mane pažadino L. Natkevičius, pranešdamas, kad iš Užsienio reikalų komisariato man skambina. Užsimetęs apsiaustą, nuėjau į L. Natkevičiaus darbo kambarį. Skambino Dekanozovas, pareikšdamas, kad jis turįs su manim pasimatyti. Be to, norėtų man parodyti Visasąjunginę žemės parodą. Norėjau atsisakyti, nes buvau nusistatęs tą dieną grįžti namo, bet L. Natkevičiaus patariamasis sutikau, tik prašiau, kad atvyktų ne anksčiau vienuoliktos.

Vos spėjau apsirengti ir šiek tiek papusryčiauti, kai Dekanozovas jau atvažiavo. Su juo atvyko ir kitas asmuo, kurį jis atrekomendavo kaip savo padėjėją. Jo pavardė buvo Vasiljevas. Išvykome į parodą, kuri manęs visai nedomino. Važiavau tik iš mandagumo. Mane lydėjo L. Natkevičius ir Bagdonas, mūsų atstovybės sekretorius. Važiavau atstovybės automobiliu, o Dekanozovas su Vasiljevu atskirai, savame.

Apėjome visą parodą, kuri mane mažai domino, nes gerai žinojau, kaip Tarybinėje Sąjungoje ruošiamos parodos ir kokių tikslu. Prajuokino mane tik, kai pamačiau Kauno įmonės „Kotton“ moteriškas kojines, išstatytas parodoje, kaip gudų respublikos dirbinius.

Pabaigoje Dekanozovas pareiškė, kad nori man parodyti dar „Maskvos jūras“, kurias Natkevičius ir Bagdonas, be abejo, yra ne kartą matę, todėl jiems tai ir nebus įdomu.

Prezidentas Antanas Smetona su pasiuntiniu Maskvoje Vladu Natkevičiumi. Autorius nežinomas. LCVA.

Supratome, kad Dekanozovas norėtų su manim vienu pasikalbėti. L. Natkevičius ir Bagdonas nuvyko namo, o aš atsisėdau į Dekanozovo automobilį ir nuvykome „Maskvos jūromis“ gėrėtis. Su mumis buvo ir Vasiljevas.

Uoste Dekanozovas kažkur išnyko. Uosto įrengimus, paskui šliužus man rodė ir aiškino Vasiljevas. Jis buvo labai mandagus, kalbėjo aiškindamas tyliai, vienodai, balso nekeisdamas. Aiškindamas vis pažvelgdavo man į akis, lyg klausdamas, ar supratau.

Apžiūrėję šliužų įrengimus, grįžome į uostą. Atsirado ir Dekanozovas.

– Aš jums šiandien sukliudžiau papusryčiauti. Taigi užeisim čion ir truputį užkąsim, – pasiūlė jis. – Prisipažinsiu, kad ir aš esu alkanas. O kaip tu? – kreipėsi į Vasiljevą.

– Ir man užkasti būtų ne pro šalį, – nusišypsojo tasai.

Nuėjome ne į bufetą, bet į atskirą kambariuką, kuriame jau buvo gausiai paruošta įvairių skanių užkandžių. Net kelios bonkutės gėralų.

Susėdome užkandžiauti. Į pasiūlymą išgerti atsakiau, kad gydytojai man uždraudė alkoholinius gėrimus.

– Jei paisyti gydytojų, tai gyventi neverta, – pastebėjo Dekanozovas, bet gerti manęs nevertė. O aš buvau pamanęs, kad nori mane nugirdyti ir kažką iškvosti. Užkandžiavome beveik tylėdami. Matyt, mano palydovai tikrai buvo gerokai išalkę, nes valgė su dideliu pasigėrėjimu, gausiai užgerdami.

Gerau pasotinęs alkį, Dekanozovas atsilošė į kėdės nugarą.

– Draugas Molotovas jums labai nepatenkintas, – prabilo į mane: – aš gavau barti.

– Tamsta manai, kad aš esu draugu Molotovu patenkintas? – atsakiau. – Žinai, tamsta, ką man jis pareiškė?

– Žinau, – atsakė Dekanozovas. – Aš jau žinojau, kai jūs rengėtės į Maskvą, ką turėsite čia išgirsti.

– O tamsta, Dekanozove, prisimeni, ką esi man kalbėjęs, kai reikėjo mane sugundyti dalyvauti vyriausybėje?

– Tada buvo viena politinė situacija, dabar kita, – aiškinosi. – Politinės sąlygos visai pasikeitė.

– Už savo žodžius kiekvienas yra atsakingas, net ir politikas, – atsakiau jam. – Kas mane šiandien gali užtikrinti, kad sąlygos kaltos, o ne tamsta, sąmoningai man netiesą sakydamas.

Mačiau, kad Dekanozovas paraudo, smarkiai užsigavęs. Tai pastebėjo ir Vasiljevas ir tuojau įsikišo į mūsų pokalbį, stengdamasis sušvelninti padėtį.

– Draugas Dekanozovas yra gruzinas, o visi gruzinai yra atviro būdo ir nuoširdūs žmonės, kaip ir draugas Stalinas. Gruzinai nemoka veidmainiauti ir todėl kai kada būna šiurkštoki, – kalbėjo Vasiljevas. – Matai tamsta, draugas Dekanozovas, kaip ir visa mūsų Sąjungos administratyvinė galvelė (golovka), yra iš tikrųjų tik vykdomasis komunistų partijos organas. Komunistų partija valdo Sąjungą, ji viena daro nutarimus, kuriuos visi turime vykdyti. Nei aš, nei draugas Dekanozovas nepriklauso tiems, kurie nutarimus daro. Mes visi tik partijos nutarimų akli vykdytojai, todėl negalim būti kaltinami už partijos tikslų ir taktikos pakitėjimą. Draugas Dekanozovas buvo tuomet su jumis atviras ir nuoširdus, kaip ir dabar esame nuoširdūs...

– Vadinasi, šiandien jūsų partija yra nusistačiusi pilnai įgyvendinti sumanymą atkurti „vieningą ir nedalomąją“ Rusiją (edinuju i nedelimuju Rosiju) senos caristinės imperijos ribose. Ką gi, matyti, su valgiu apetitas atsirado...

– Nekalbėk tamsta taip ir nemanyk taip, – sušuko net iš vietos pašokęs Dekanozovas. – Ne „vieningoji ir nedalomoji“ mums rūpi, tik visa žmonija, viso pasaulio proletariatas. Turim viską suburti po viena raudonąja vėliava – ir subursime! Šis antrasis pasaulinis karas atiduos į mūsų rankas visą Europą, kaip nunokusį vaisių. Trečiasis karas, kurio neišvengsime, suteiks mums laimėjimą visame pasaulyje.

– Tai dar klausimas, – suabejojau. – Patsai draugas Molotovas man pritarė, kad Jungtinės Amerikos Valstybės mano būtinai įsikišti į šį karą. Kieno pusėje – aišku. Abejoju, kad, karą laimėjusios, panorėtų leisti jums įgyvendinti komunistinę santvarką visoje Europoje...

– Šioji valstybė dėl Europos su mumis nekariaus, galiu jus užtikrinti, – tikino Dekanozovas. – Juo mažiau panorės kariauti dėl Pabaltijo valstybių, kurios jų akyse jokios vertės nesudaro. Ką, gal turite naftos versmes, aukso kasyklas? Ar gal jų kapitalai įdėti į jūsų pramonę? Ar gal sudarote jų prekėms didelę rinką?..

– Aš tamstai atvirai paaiškinsiu, – pradėjo saldžiu balsu Vasiljevas. – Mūsų vadai labai atsargūs politikai. Mūsų partija visuomet stengiasi rimtai išnagrinėti kiekvieną klausimą, kurį gyvenimas, aplinkybės iškelia aikštėn, ir tik tada daro atitinkamus sprendimus. Mes pripratę gerai pažinti kiekvieną kraštą, to krašto žmones, jų būdą, papročius ir nuotaikas, jei numatome, kad toje ar kitoje plotmėje teks su jais turėti reikalų. Galiu tamstai pasakyti, kad Tarybinė Sąjunga turi tik du rimtu priešu, su kuriais šiandien tenka skaitytis: tai Vokietija ir Japonija. Bet Vokietija bus nugalėta ir sužlugdyta be mūsų, o Japonija įklimpusi. Kas liečia Jungtines Amerikos Valstybes, kuriomis jūs asmeniškai, visi Pabaltijo valstybių diplomatai – mes tai gerai žinome – ir tų kraštų gyventojai labai pasitiki ir veltui pasitiki, – tai jos nesudaro mums mažiausio rūpesčio. Tiesa, šiandien šioji valstybė atrodo milžinu. Tik visas reikalas tas, kad šis milžinas nepagydomai sergąs. Tamsta gal nežinai, kad Jungtinių Amerikos Valstybių gyventojas, vistiek, kas jis bebūtų – paprastas darbininkas ar politikos vadovas – nieku nesidomi, nieku nesirūpina, vien tik pinigų. Ten niekas nieko negerbia, nevertina, nei talento, nei mokslo, nei meno, vien tik dolerį. Doleris yra jų dievas, dėl kurio ten kiekvienas pasiryžęs parduoti ne tik savo krašto reikalus, bet savo draugų, tėvų ir net vaikų gerovę ir garbę... Bet ką sakau, ten niekas apie garbę net supratimo neturi, nes ten vienintelis garbės šaltinis – tai tas pats doleris. Jungtinių Amerikos Valstybių gyventojai mėgsta kalbėti apie demokratiją, lygybę, laisvę ir net didžiuojasi tuo kitų akyse. Bet niekas, išskyrus mus, nežino, kad šioji valstybė yra šlykščiausio nacizmo ir nelygybės kraštas. Anglosaksų kilmės gyventojai ten tikrai įsitikinę, kad tik jie yra pilnaverčiai žmonės, turi teisę valdyti visus ir visiems viešpatauti, o kiti – tai tik juodo darbo gyvuliai. Germanų kilmės gyventojai, kurių ten labai daug, su didžiausia panieka žiūri į tuos, kurie nėra jų kilmės, kaip ir tinka vokiečiams, bet ir su didžiausia neapykanta į anglosaksus, kad tie nenori jų pripažinti sau lygiais... Vienu žodžiu, visi gyventojai yra susiskaldę į tautines kilmės atžvilgiu grupes, ir kiekviena grupė nekenčia kurios nors kitos, kurią nors kitą niekina...

– Niekur nėra pasaulyje tokio aštraus pasiskirstymo į luomus, – išvedžiojo Vasiljevas, – tokio aklo atsiribojimo vieno luomo nuo kito ir dar labiau nuo visų gyventojų masių, kaip Jungtinėse Valstybėse. Suprantama, luominis pasiskirstymas ten irgi paremtas doleriu. Kurie turi susikrovę milijonus, nenori nieko bendro turėti su visais, kurie tų milijonų dar neturi. Kurie turi šimtus tūkstančių dolerių, nenori nieko bendro turėti su tais, kurie tų šimtų tūkstančių neturi. Jie su didžiausia panieka žiūri į visus, mažiau už juos pasiturinčius, ir su didžiausia neapykanta į tuos, kurie turi daugiau negu jie ir į savo tarpą jų neįsileidžia. Bendrai – dolerio gaudymas (pogonia za dollarom), neapykanta, pavydas – tai pagrindiniai Jungtinių Valstybių visuomeninės santvarkos pamatai. Tokia valstybė nėra mums pavojinga nei kaip priešas, nei kaip draugas. Be to, mes nenorime ir niekuomet neturėsime reikalo norėti kariauti su ja. O jei ten susirastų, kurie svajotų su mumis kariauti, visuomet mokėsime sutrukdyti, kad tos svajonės neįvyktų. Kai pribręs reikalas, sugriausime tą valstybę iš vidaus, pačių jos gyventojų rankomis. Su to visagalio dolerio pagalba.

Anglai, jei ir matytų sau pavojų iš mūsų pusės, gerai supranta, kad jie su mumis kariauti negali ir niekados vieni negalės. Galėjome turėti sunkumų tik su Vokietija, bet ji bus sutrypta ir pati pateks į mūsų rankas... Prancūzija jau sužlugdyta ir, kaip militarinė pajėga, niekuomet neatsigaus...

– Be to, ji seniai jau mūsų, – įterpė savo pastabą Dekanozovas. – Penkios dešimtys tūkstančių liaudies mokytojų komunistų ten jau seniai veikia mūsų naudai. Naujos prancūzų kartos jau mūsų. Ten jau seniai galėjome paimti valdžią į savo rankas – ir paimsime, kai bus reikalas.

– Taigi matai tamsta, šiandien nėra pasaulyje tokių jėgų, kurios sutrukdytų mūsų partijai įsigalėti Europoje, – kalbėjo toliau Vasiljevas. – Dabar tamsta turi patsai suprasti, kodėl pakitėjo mūsų partijos tikslai Pabaltijo valstybių atžvilgiu. Jų, taigi ir Lietuvos, į Tarybinių respublikų sąjungą įjungimas yra vienas iš pirmųjų žingsnių tiems tikslams įgyvendinti. Mūsų partija negali toliau atidėlioti, nes antrą kartą tokių patogių sąlygų gali nepasikartoti. Mes norėtume, kad šie pirmieji žingsniai praeitų sklandžiai, be nereikalingo triukšmo. Latvija ir Estija nesukelia mums rūpesčių, bet visai kitaip yra su jūsų valstybe. Lietuva – katalikiškas kraštas, jos gyventojai, visa liaudis fanatiškai nepalankiai nusi-teikę mūsų partijos atžvilgiu ir todėl čia turime laikytis didžiausio atsargumo. Draugas Molotovas žino, kad jūsų liaudis, ypač jaunoji karta, pasitiki jumis, todėl pageidautų, kad tamsta pasiliktum vyriausybėje iki jūsų krašto įsijungimo į tarybinių respublikų šeimą. Jūsų pasitraukimas šiuo laiku būtų mums kol kas sunku liaudžiai išaiškinti...

– Arba turėtume paaiškinti jūsų išėjimą iš vyriausybės tokiu būdu, kuris nesuteiktų jums malonumo, – pagrasino dar Dekanozovas. – Protingiausiai tamsta pasielgsi, jei įstosi į mūsų partiją...

– Mums tai būtų labai malonu, net pasistengtume nevarginti jūsų formalumais, susijusiais su partijon įstojimu, – pritarė tam ir Vasiljevas. – Bet tai jau tamstos reikalas, kaip panorėsi pasielgti. Turiu pasakyti, kad draugas Molotovas dar pavedė mums prašyti jūsų, kad tiek jo, tiek ir mūsų pasikalbėjimai su jumis pasiliktų paslapyje, ir tuo reikalu nebūtų daroma jokių pranešimų, tiek viešai, tiek ir ministerių posėdyje, kadangi pasikalbėjimai vyko bendro pasitikėjimo ženkle.

Atsakiau, kad pagalvosiu, kaip turėsiu šiuo atveju pasielgti. Neslėpsiu, kad pasielgsiu, kaip pareikalaus mano krašto nauda.

– Jūsų krašto nauda draugiškai nuteikti liaudį mūsų siekimų reikalu, – pabrėžė Dekanozovas.

Tuo pasibaigė šis mūsų pasikalbėjimas. Mane nuvežė į mūsų atstovybę. Ir šį pasikalbėjimą atpasakojau Natkevičiui ir čia pat jį užfiksavome raštu – *Pro memoria*.

IŠ ROMUALDO OZOLO PALIKIMO

SLAPTŲJŲ PROTOKOLŲ IDĖJINĖS IŠTAKOS

2008 m. vasarą viešojoje erdvėje šmėstelėjo ir vėl dingo labai įdomi sąvoka – *pasauliui nebūtina valstybė*. Nemanau, kad ji išimta iš apyvartos, kaip daroma su kokia eurui nebereikalinga nacionaline valiuta. Labiau tikėtina, kad su turinio apibrėžimu ir vartojimo atvejų aprašymu ji padėta į kokią slaptosios informacijos seifą.

Įtakingas JAV dienraštis „The Wall Street Journal“ lapkričio pradžioj išspausdino straipsnį „Rybentropo–Molotovo dujotiekis“, taip pavadindamas „Šiaurės srovę“ („Nord Stream“) – dujotiekį per Baltijos jūrą.

Lietuvoje nedaug kam kėlė abejonių, kad dujų vamzdis per Baltijos jūrą yra geopolitinis riboženklinis, moderni, šių laikų dviasį atitinkanti demarkacijos linija, nubrėžta tų pačių Aukštųjų susitariančių šalių, kaip kažkada pagal tokią pat stipriojo teisę, tik apiformintą to meto terminija, buvo nubrėžta Stalino ir Hitlerio Europos padalijimo riba.

Žinoma, „Šiaurės srovę“ gali nereikšti, kad Lietuva ir kitos Baltijos rytinės pakrantės šalys tapo „pasauliui nebebūtinomis valstybėmis“ lygiai taip pat, kaip Molotovo ir Rybentropo pakto slaptieji protokolai nereiškė, kad po penkerių metų Lietuva tebebus Ostlandas, o po penkiasdešimties – tarybinė socialistinė respublika. Bet gali ir reikšti. Jeigu bus pakankamai sutinkančiųjų.

Nesutinkantieji turėtų pasiremti kuo nors, kas bent jau jiems patiems būtų itin tvirta ir akivaizdu. Esama dviejų tokių atramų – filosofijos ir istorijos. Pirmoji teikia principus, kurių galima laikytis net gyvybės kaina, antroji – faktus, leidžiančius net ir praktiniam protui konstruoti analogijas ir projekcijas. Ir filosofija, ir istorija šiandien iš intelekto disciplinų baigiamos paversti erudicijos ar net literatūros žanrais: principai skelbiami esą mąstymo akligatviais, o istorija – daugiau ar mažiau įtikinamais ir sėkmingais asmeniniais pasakojimais.

Kad ir kaip šios disciplinos būtų bandomos diskredituoti, vargu ar kas (bent jau tylomis) nesiremia daugelį teorijų maitinančiu požiūriu, kad šių dienų Europa prasideda su anglų ir prancūzų revoliucijomis. Mums svarbu ne tiek jų skirtybės, kiek laiko subrandintas siekimas rasti visuomenės didžiumos, arba daugumos, protingo atstovavimo būdą bei strategines idėjas. XVIII amžius tokias išgrynino, o Didžioji prancūzų revoliucija suformulavo. *Laisvė, lygybė, brolybė* iki pat šių dienų yra Europą idėjiškai valdančios, kad ir kaip įvairiai būtų interpretuojamos, mūsų gyvenimo būdo pamatinės nuostatos. Jos yra pradžia to Europos idėjinio vienijimosi, *idėjų ir ideologijų Europos*, kuria tolydžio tampa buvusi tikėjimų ir bažnyčių Europa. Civilinė Europa kuriama su tokia valia ir tikėjimu kuriamąja idėjos galia, kad jos vardan galima giljotinuoti ne tik karalių Saulę, bet ir patį giljotinuotoją, net jeigu jis – Robespjeras.

Didžiosios prancūzų revoliucijos pamatinės idėjos buvo dar abstrakčios idėjos. Jos praktiškai žmogui šaltos ir nesuprantamos. Netgi pats Dievas kažkada turėjo pasaulin paleisti sūnų, idant parodytų savo tikrumą, savo buvimą apskritai.

Trys didžiosios Prancūzų revoliucijos idėjos: *laisvė* – kiekvienos kūrybos ištaka, *lygybė* – protingas jos išskleidimas ir *brolybė* – doras kūrybos vaisių pasidalijimas yra tobula sekuliarizuota trejybė.

Tačiau kas yra realusis veikiantysis subjektas? Kas ir kaip šias idėjas įdaiktina ir išveda į tą protingumą, kuris būtų ne napoleoniška šėlionė, o tiesiausias istorijos vieškelis?

XIX a. viduryje Karlas Marksas atsako: tikras istorijos subjektas yra proletariatas – jis yra laisviausias, nes neturi ko prarasti; istorinės alternatyvos jam nėra, tad jis – realiai protingiausias, nes kiekvienas tikras, arba realiai galimas, veiksmas yra vertesnis už patį protingiausią šnekėjimą. Klausimas vienas: kaip proletariatas gali imtis tų realiai galimų protingų veiksmų?

Karlas Marksas nedvejoja: per proletarinę revoliuciją. Revoliucija yra istorinės laisvės įgijimo būdas, naujos daugumos atvedimo į valdžią būdas. Jos įtvirtinimas yra proletariato diktatūra, o gynimas – nuo parlamentinės daugumos iki karo, taip pat ir pilietinio. Proletariato diktatūra, išsigandusiems sako marksistai, nesanti niekas daugiau, tik protingo istorijos proceso prielaida, panaši į kiekvieno mąstymo premisą. Makevializmas – valdžios paėmimo ir išsaugojimo filosofija – marksizme pagrindžiama visa europinės filosofijos patirtimi.

Rusijos lenininio bolševizmo istorija yra klasikinis klasinio protingumo įkūnijimas: perversmai, vadinami revoliucija, žudynės, vadinamos pilietiniu karu, imperialistiniai karai, vadinami išsivaduojamaisiais, ir visą tą prievartą aptarnaujantis bolševikinis parlamentarizmas. Visos atgyvenusios normos, santykiai ir jiems atstovaujantys subjektai – visi diktatūrai nebūtini, taigi ir „neprotingi“ dalykai – su parlamentų pagalba gali būti sunaikinti dar efektyviau. Svarbu liaudį uždegantis tikslas ir šūkis.

Tuoju po Spalio perversmo, 1918 m., Josifas Stalinas paskelbia: Vakarai su savo imperialistiniais žmogėdromis tapo tamsos ir vergovės židiniu. Užduotis yra šį židinį visų šalių dirbančiųjų džiaugsmui ir paguodai – sudaužyti. Ir pradeda Rusiją rengti pasauliniam karui. Pirmiausia – Europoje. Sąjunginiai proletarų susirinkimai – Aukščiausiosios Tarybos – tai vieningai palaiko. Adolfas Hitleris, sėkmingai sumanipuliavęs Reichstagu, internacionalinei socialistinei diktatūrai – bolševizmui – pabando priešpriešinti nacionalinę socialistinę diktatūrą – nacizmą, sukliudydamas bolševizmo tiesiaeigį žygį į pasaulinę komunistinę diktatūrą. Visas šis komunistinis ir antikomunistinis armagedonas konstruojamas pagal Karlo Markso logiką ir metodiką.

Kai šiandien kas nors kalba apie klaidas ar nukrypimus, teisindamas ar menkindamas Rusijos pilietinio karo košmarus, holodomoro Ukrainoje žvėriškumus, Baltijos šalių ištisų socialinių sluoksnių tremtis ir neigdamas jų genocidišką pobūdį bei mastą, o tuo pat metu akcentuoja žydų genocido unikalumą, – tas paprasčiausiai ignoruoja (dėl kokių priežasčių – atskiras klausimas) akivaizdžiausią faktą, kad nacizmas, arba nacionalinis socializmas, visų pirma yra istorinis atsakas į internacionalinį socializmą – bolševizmą, o abiejų jų ištakos – Karlo Markso „Komunistų partijos manifestas“ su visais jo lydimaisiais raštais, teoriškai įteisinantys visomis įmanomomis priemonėmis pasiektos realios daugumos protingumą kaip vienintelį tikrai galimą protingumą.

Slaptieji protokolai, pasirašyti prie Nepuolimo sutarties, dalijančios Europą į Rytų ir Vakarų įtakų zonas, buvo patvirtinti taip lengvai ir su tokiu įsitikinimu savo teisumu (prisiminkim, kas šiandien kalba apie aną sandorį kaip vienintelį teisingą – yra tokia partija – „Vieningoji Rusija“), kurį galima suprasti tik atsimenant, kad sandorį sudaro dvi giminingos sielos ir protai. Kad pasaulis nedalintinai ir negrąžintinai priklauso tik vienam iš jų, neabejoja abu. Visi šiandien žinomų tų abiejų teisuolių likimą. Mums, likusiems po jų, Antrasis pasaulinis karas, dviejų iš marksistinio komunizmo kilusių Europos idėjų apie protingo pasaulio sukūrimą susirėmimo metas, palieka tik tiek Europos ir Azijos žmoniškųjų resursų, kad Šiaurės pusrutulis ir šiandien laikosi tik imigracija bei emigracija ir konvulsiskai kuria neaiškias valstybines struktūras bei institucijas šiam tautų kraustymuisi ir maišymuisi valdyti.

1949 m. pasirodė dar vienas epochinis dokumentas, fundamentaliau negu K. Markso „Komunistų partijos manifestas“ sukonkretinęs Didžiosios prancūzų revoliucijos idėjas.

Tas dokumentas – „Visuotinė žmogaus teisių deklaracija“, jau nebe atskirą klasę, o kiekvieną individą skelbianti istorinio protingumo kriterijumi. Pirmasis jos straipsnis teigia: „Kiekvienas gimęs žmogus yra laisvas. Su juo privaloma elgtis kaip su laisvu.“ Man privaloma, jam – ne. Šiuo kriterijum remiantis kuriama Europos Sąjunga, šiuo kriterijum grįsta Jungtinių Tautų trečiojo tūkstantmečio ideologija. Šiuo kriterijum paremtos Europos ir pasaulio teisinės normos ir jų priežiūros bei įgyvendinimo institutai.

Jau VII mūsų eros a. vienas ankstyvosios krikščionybės teoretikas pareiškė, jog Dievas įsikūnijo Kristumi, kad pats žmogus galėtų tapti Dievu.

Tapo. Šiandien ir teoriškai, ir praktiškai kiekvienas yra beveik Dievas. Arba raginamas tokiu būti. Nors totaliąją XXI a. pradžios tvarką realizuoja dar tik mažumų dauguma.

Ir kai girdi, kad jau lapkričio pabaigoj Jungtinės Amerikos Valstijos į abi Vidurio Europą replėmis gobiančias „srovės“ žiūri nebe taip įtariai, kai NATO viršūnėms Rusijos karinės pretenzijos darosi priimtinos, kai tik prieš dvi dienas Maskvoje baigėsi viso pasaulio rusų telkimo kampanija, o dėl jų ne tik žmogaus teisių, bet ir Rusijos pilietiškumo gynimo Maskva seniai grasina galinti imtis bet kokių veiksmų prieš bet kurią, netgi NATO, šalį, – tai gal geriau dar šiandien, kad ir praleidžiant progą patylėti, paklausti: kokie protokolai pasirašyti prie „Šiaurės srovės“ sutarties? Dabar ir „Pietų srovės“?

Žinau, kad Baltijos kelias – mūsų nesutikimo su esama padėtimi manifestacija – buvo. Visi tikrai buvę istorijos faktai kuria naują istoriją per asmens ir tautos atmintį. Tačiau kai iš mūsų 1990-aisiais atkurtų Tautos namų – Lietuvos valstybės – vėl išvaryta arba pabėgo milijonas žmonių ir ieško jų įvairiausiuose pasaulio kampuose, niekam dėl to pernelyg nesukant galvos Lietuvoje, bet mielai juos panaudojant pasaulyje, aš negaliu būti tikras, kad tuose šių dienų protokoluose Lietuva neapibūdinama kaip pasauliui nebūtina valstybė.

Klausimas vienas: ar sutiksim?

Tai šiandien svarbiausias iššūkis mūsų kolektyvinei atminčiai.

*Pranešimas skaitytas konferencijoje „Baltijos kelias – laisvės kelias“
2009 m. gruodžio 4 d. Seimo Kovo 11-osios Akto salėje.*

Baltijos kelio ženklai. 2019 m. Kęstučio Svėrio nuotrauka.

2013.01.05, 15.06

Postulatai

Yra trys žmonių jungimosi ir bendravimo pavidai: teritorija, kalba ir tikėjimas.

Teritorija yra fizinio buvimo (įgyvenimo, magyvenimo) galimybė:

Kalba yra susidariusio ir vėliau nepatvirtinto, ~~gautas~~ bendro vėklo išsivienijimo bei perspektyvos kūrimo galimybė:

Tikėjimas yra žmogaus buvimo prasmės ir bendrumo vėklo tikslas pagrindimas bei patvirtinimas, giliamis žmonių dvarne įsijungti.

Šie trys sąsiuviniai yra postulatai, kuriuos laisvai neįrodyti ir aiškinti būtų argumentuota tai parodyti ir neįrodyti.

- 2 -

Šiandien ~~ar~~ ~~laik~~
gali būti ~~laik~~
šios įtrauktos
turinti, šio
tikslas, ~~laik~~
rodymas
šio ~~laik~~
Pateiktas ~~laik~~
nurodyti ~~laik~~
intini, ~~laik~~
ir ~~laik~~
dida ~~laik~~
gautas ~~laik~~
cijo ~~laik~~
darbai.

Tiekus, ~~laik~~
gyvenimo ~~laik~~
uimas ~~laik~~
damentali ~~laik~~
istorijos ~~laik~~

...lietas argumentas
 ...taisytiems dar,
 ...t; pabrėžti ne-
 ...is milijonams L
 ...Turiu, aiškiai nu-
 ...xio tolesnį bei-
 ...paprastumas.
 ...lietėms mano
 ...tutatai yra ugri-
 ...l ufgaita lauko
 ...savo darbai. Sei-
 ...myti, kad pė yra
 ...mūs civiliza-
 ...s spartinautys
 ...mūs Lietuvoje
 ...kūno paaiškin-
 ...antis to trijų fun-
 ...sveika Lietuvoje
 ...je, atviro vėtas

- 3 -

dimerio bent jau kaip koki-
 argumentas savajam nepatikimi-
 tūliniai saltimis, galim pa-
 žadėti nudauginti daktarus, kurie
 tik leidžia manais dalykus ryšk-
 timo aiškumą ir sugrupuoti, ir
~~ta~~ išreikšti žodžiais. pabrėžiantis

Kitaip sakant, gero valio
 žmones lietuvių parilikti, blofo-
 eiti savo keliais.

MĄSTYMAI

RASA ČEPAITIENĖ

POSTSOVIETINIS TRANZITAS: AR LIETUVOJE BŪTA ALTERNATYVŲ NEOLIBERALIZMUI?*

XX amžius nesibaigė SSRS žlugimu, turime dar dešimtąjį dešimtmetį. Tačiau iki šiol nėra nei akademinės sovietmečio istorijos sintezės, nei juolab nuoseklesnės pereinamojo laikotarpio (pavyzdžiui, iki 2004 m. – Lietuvos įstojimo į Europos Sąjungą) historiografinės apžvalgos. Antra vertus, visuomenėje nuolat atsinaujinančios ir niekaip nenutylančios diskusijos apie sovietmečio palikimą verčia mus atidžiau pažvelgti į sovietinės sistemos ir tuo metu susiformavusios pasaulėžiūros šleifą bei įtaką dabarčiai.

Šiam pranešimui pasirinkta titulinė „postsovietinio tranzito“ sąvoka kreipia mus gerai žinomos, nors jau ir smarkiai sukritikuotos, tranzitologijos paradigmos link. Kai kalbame apie perėjimą iš sovietinės kvazisocialistinės sistemos į liberaliąją kapitalistinę, dažniausiai esame linkę mąstyti vien Lietuvos, tik retkarčiais įtraukiant artimąjį regioną, kategorijomis. Tačiau politologai, pavyzdžiui, Tomas Kerotersas (Thomas Carothers), pastebi, kad paskutiniajame XX a. ketvirtyje net septyniuose skirtinguose pasaulio regionuose įvyko reikšmingas politinio kraštovaizdžio pokytis¹. Tai, pirma, dešiniųjų autoritarinių režimų žlugimas Pietų Europoje aštuntajame dešimtmetyje; antra, karinių diktatūrų pakeitimas rinktomis civilinėmis vyriausybėmis Lotynų Amerikos šalyje aštuntojo dešimtmečio pabaigoje – devintajame dešimtmetyje; trečia, autoritarinio valdymo nuosmukis Rytų ir Pietų Azijos šalyse pradedant devintojo dešimtmečio viduriu; ketvirta, komunistinių režimų griūtis Rytų Europoje devintojo dešimtmečio pabaigoje; penkta, Sovietų Sąjungos iširimas ir penkiolikos naujų respublikų įsteigimas dešimtojo dešimtmečio pradžioje; šešta, dalies Užsachario Afrikos šalių vienpartinės sistemos žlugimas pirmoje dešimtojo dešimtmečio pusėje ir, septinta, silpnos, tačiau pastebimos išsivadavimo apraiškos kai kuriuose Artimųjų Rytų šalyse dešimtajame dešimtmetyje (kadangi šis tekstas buvo rašytas 2002 m., autorė negalėjo numatyti tokių reiškinių kaip „arabų pavasaris“ ar pan.).

Šių skirtingų *perėjimo* būsenų priežastys, formos ir tempas smarkiai įvairavo. Tačiau joms būdingas vienas bendras bruožas – bent keliose iš kiekvieno regiono šalių vyksta slinktis nuo diktatorinio tipo valdymo link liberalesnio ir dažnai demokratiškesnio režimo. Esama ir savotiško liberalizacijos „užkrato“ – šalys kaimynės žvalgosi viena į kitą ir prisi-taiko „gerąsias praktikas“. Tai to meto politikos apžvalgininkams teikė pagrindo diskutuoti apie platesnę, net globalią slinktį link demokratizacijos, o Samuelis Hantingtonas (Samuel Huntington) šį reiškinį pavadino „trečiąja demokratijos banga“².

Reaguodami į šiuos globalius pokyčius, Ronaldo Reigano administracija ir JAV po-litologai išplėtojo demokratinės tranzicijos analitinį modelį, grindžiamą amerikietišku demokratizacijos kilmės ir eigos supratimu bei sava „demokratijos nešimo ir įtvirtinimo“ civilizacine misija. Tuo metu besiformuojanti tranzitologinė paradigma daugiausia rėmėsi tokiais autoriais kaip Gilermas O'Donelis (Guillermo O'Donnell) ir Filipė Šmiteris (Philippe Schmitter)³. Vėliau, devintajame–dešimtajame dešimtmetyje, Rytų Europoje, SSRS ir Užsachario Afrikoje prasidėję procesai įgalino analitikus pabandyti šį modelį pritaikyti

*Straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą šviesiam kolegoms ir bičiuliui dr. Viliaus Ivanausko (1979–2018) atminimui skirtame moksliniame seminare, vykusiam Lietuvos istorijos institute 2019 m. rugpjūčio 30 d.

¹ Carothers T. *The End of the Transition Paradigm* // *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 1, January 2002, p. 5–21.

² Huntington S. P. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press, 1991.

³ O'Donnell G. and Schmitter P. C. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986.

globaliu mastu jau kaip universalią kategoriją demokratizacijos eigai suvokti bei paaiškinti. Tačiau laikas greitai parodė, kad tranzitologinis pasaulio raidos aiškinimas neatspindi viso tikrovės sudėtingumo. Nemažai šalių, kurias politikai ir politikos apžvalgininkai pavadino „tranzitinėmis“, iš tiesų neperėjo į demokratiją. Antra vertus, kai kurių ištis demokratijos siekiančių valstybių padėtis ir pastangos neatitiko šio modelio, kurio esmę galima nusakyti penkiais esminiais teiginiais.

Pirmasis, pagrindinis, tvirtina, kad šalys, kuriose įvyksta sisteminis pokytis atsisakant autoritarinių nuostatų, būtinai ir neišvengiamai pasirenka demokratinę reformų kelią. Taip „demokratiniais“ vadinti bet kokie šalies liberalizavimo poslinkiai, jei tik jų iš viso būta (pavyzdžiui, Turkmėnistanas Gurbanguly Berdymuchamedovo valdymo pradžioje, kai buvo atšauktos pačios absurdiškiausios ankstesniojo prezidento Saparmurado Nijazovo įdiegtos nuostatos).

Antra, tikėta, kad demokratizacijos procesas visur išgyvena panašius etapus. Pirmiausia, jo pradžioje, demokratinės *fermentacijos* metu, diktatūrinis režimas silpnėja iš vidaus ir vyksta debatai tarp staigių bei palaipsnių pokyčių šalininkų (Lietuvoje tai atitiktų Lietuvos laisvės lygos ir atsiskyrusios LKP pozicijas Sąjūdžiui užėmus tarpinę padėtį). Šį periodą lydi senojo režimo *griūtis* ir staigus naujos, demokratinės sistemos iškilimas su intensyviu naujų institucijų ir teisės sistemos kūrimu. Galiausiai, po šio perėjimo vyksta demokratinų pasiekimų *konsolidacija*. Tačiau iš tiesų tranzitinės šalys gali grįžti atgal arba ilgai stagnuoti, arba nukrypti nuo demokratizacijos tako. Nepaisant šių demokratizacijos proceso nesėkmių, jos entuziastai ir toliau tikėjo, kad ji vis tiek yra *universalus ir natūralus* reiškinys, taip įtvirtindami implicitinę demokratijos teleologiją, kuri buvo linkusi ignoruoti realijas.

Trečia, tikima rinkimų svarba ir – per juos – piliečių įtraukimu į demokratizacijos procesus. Iš tiesų rinkimai gali būti tik formali procedūra, nedaranti jokios įtakos politikos kokybei ir neskatinanti gilesnio piliečių įsitraukimo į šalies valdymą, uzurpuotą personalistinių, trumpalaikių ir besikeičiančių ar patronažiniais tinklais paremtų stagnuojančių partijų, taip tik dar labiau didinant atskirtį tarp elito ir piliečių.

Ketvirta, įsivaizduojama, kad tranzitinių visuomenių objektyvios sąlygos – ekonominio išsivystymo lygis, institucinis paveldas, etninis dėmuo, sociokultūrinės tradicijos ir kiti „struktūriniai“ bruožai – nėra esminiai ir nedeterminuoja perėjimo. Tad klestėjo optimistinė viltis, kad demokratija anksčiau ar vėliau prasivers į mažiausiai tam, atrodytų, tinkamas šalis ir visuomenes. Svarbiausiu transformacijos stimulu laikyta politinio elito kolektyvinė valia demokratinams pokyčiams. Viltasi jų gebėjimu užkirsti kelią korupcijai ir reakcingoms antidemokratinėms jėgoms. Tačiau iš tiesų šis praeities paveldas gali tapti labai rimtu stabdžiu reformoms arba gali būti apsiribojama vien jų imitacija, viešosios retorikos lygmeniu pridengta pseudodemokratinis žodynu.

Galiausiai paskutinis, penktas, teiginys skelbia, kad perėjimas link demokratijos galimas šalyse, kur demokratizacija reiškia tiesiog jau funkcionuojančių valstybės institucijų tam tikrą pertvarkymą ir patobulinimą. Šiuo atveju ignoruojama tai, kad tokioms valstybėms daug ką tenka kurti nuo nulio. Naujo valdymo modelio bei struktūros kūrimas laikytas demokratizacijos proceso sudėtine dalimi tikint, kad šie du procesai sustiprins vienas kitą. Iš tiesų valstybės kūrimas pasirodo besąs kur kas sudėtingesnis ir sunkesnis darbas. Todėl kartais tai vedė prie imitacijos, išlaikant senąsias, tik naujai pavadintas, struktūras ir piliečių mentalinius *habitus*, siekiant juos sutelkti ir naudoti išimtinai politinės galios turėtojų rankose. Taip įsivyravdavo ne kokybiniai pokyčiai, o vien technokratiniai sprendimai. Taigi valstybės kūrimas iš tiesų gali tapti iššūkiu ir konkurentu demokratijos diegimui.

Kaip matome, šie penki pagrindiniai tranzitologijos postulatai rėmėsi ne kokia nors tvirtai pagrįsta empirika ir komparatyvistika, o veikiau ideologiniu tikėjimu ir optimistinėmis lūkesčiais. Iš tiesų su šiomis optimistinėmis išvadomis ir vertinimais buvo gerokai

paskubėta. Iš maždaug šimto valstybių, politologų XX–XXI amžių sandūroje laikytų „tranzitinėmis“, tik gana nedaugelis – apie dvidešimt – išties sugebėjo pasiekti konsoliduotos demokratijos būklę. Daugiausia jų – Vidurio Rytų Europos ir Baltijos regione, o jų lyderiai – Lenkija, Vengrija, Čekija, Estija ir Slovėnija. Kitos šalys vėl nupuolė į diktatūras (Uzbekistanas, Turkmenistanas, Baltarusija...). O nemažai jų liko mišraus tipo, t. y. pakliuvo į pilkąją zoną, vadinamą *semi-democracy*, *formal democracy*, *electoral democracy*, *facade democracy*, *pseudo-democracy*, *weak democracy*, *partial democracy*, *illiberal democracy* and *virtual democracy* ir panašiais vardais.

Nepaisant tipų įvairovės, šioje „pilkojoje zonoje“ esama bene dviejų ryškiausių variantų. Pirma, tai vadinamasis *bedantis pliuralizmas* (*feckless pluralism*), kai, nežiūrint deklaruojamo ideologinio spektro, visas politinis elitas pasižymi nekompetencija, neefektyvumu, nepajėgumu ar nenoru atliepti realių šalies problemų, tad tiesiog virsta korumpuotu ir dirbančiu tik savos grupuotės, o ne šalies, naudai (Moldova, Ukraina). Savo ruožtu visuomenė nemato galimybių ką nors keisti, todėl nusišalina nuo politikos. Rinkimai čia suvokiami tik kaip formaliosios demokratijos atributas, o ne realių pokyčių skatinimo instrumentas. Taip tiek valstybė, tiek ir pilietinė visuomenė išlieka silpnos ir neefektyvios. Antrasis variantas – tai atvejis, kai valstybėje įsigali vienas galios centras (*dominant-power politics*), kada, vyraujant formaliam pliuralizmui ir opozicijai, visus realios valdžios svertus į savo rankas perima viena partija, judėjimas, klanas, šeima ar lyderis. Tai veda į aiškių ribų tarp šios galios grupės ir valstybės aparato išnykimą. Vyraujant bedančiam pliuralizmui, rinkimai dar gali vykti garbingai, o medijos – išlaikyti žodžio laisvę, tačiau vienas galios centras juos besąlygiškai pajungia jam tarnauti (Armėnija, Azerbaidžanas, Gruzija, Kirgizstanas, Kazachstanas). Abiem atvejais tai gana stabilios sistemos. Tačiau jų padėtis gali kisti įvairiomis kryptimis – tiek link konsoliduotos demokratijos, tiek link atviros diktatūros. (Šiuo atveju būtų įdomu analitiškai dar kartą pasvarstyti posovietinės Lietuvos demokratinės sistemos būklę keliant klausimą, ar tik ji Dalios Grybauskaitės dešimtmečiu realiai nepakrypo link kurios vienos iš šių „pilkosios zonos“ variantų?)

Šis komplikuotas „tranzitinių šalių“ vaizdas meta rimtą iššūkį pirmiau trumpai aptartai amerikietiškajai tranzitologinei paradigmai ir jos pagrindiniams postulatams. Tad apie kokį perėjimą galime kalbėti posovietinio arealo atveju, jei, kaip matėme, jame vykstantiems pokyčiams paaiškinti vien demokratizacijos kriterijaus nepakanka? Apie perėjimą nuo sąjunginės tapatybės formos prie nacionalinės tapatybės formos, kuriai – Baltijos šalyse – veikiai vėlgi metė iššūkį eurointegracija? Apie neabejotiną socialistinio centralizuoto planavimo pakeitimą neoliberalia „laisvąja rinka“, kurios „nematoma ranka“ „viską sutvarkys“? Apie perėjimą nuo totalitarinės į vartotojišką visuomenę? Tad užuot kėlę klausimą, „kaip vyksta perėjimas link demokratijos“, tranzitologai išties turėtų klausti: kas ir kodėl vyksta tiriamos šalies politikoje ir viešajame gyvenime?

Ką Viliaus Ivanausko tyrimai turėjo bendra su šitaip – plačiau – suvokiama tranzitologija? Visų pirma jis nuosekliai tyrinėjo sovietinį politinį ir kultūrinį elitą. Be to, jis reiškėsi ir kaip politologas, Rytų studijų centro ekspertas, analizuojantis posovietinės erdvės kaitos dinamiką (mėgstamas Viliaus žodis). Tačiau mums šiuo atveju svarbiausia, kad, turėdamas puikų įdirbį sovietinės partinės ir kultūrinės nomenklatūros tyrimuose¹, savo paskutiniame, nebaigtame, projekte jis jau buvo atsisukęs į „lūžio metais“ sparčiai besiformuojančio naujojo – verslo – elito pagrindinius asmenis bei juos genančias idėjas ir tikėjosi atskleisti šio sluoksnio formavimosi mechanizmus bei vidinę logiką. Kitaip tariant, Vilius planavo ir jau buvo pradėjęs tyrinėti lietuviškojo kapitalizmo ir naujųjų kapitalistų klasės ištakas nepaisydamas akivaizdžių grėsmių ir pavojų, nes vargu ar įmanoma objektyviai ir nešališkai atlikti tokį tyrimą – juk kai stokojama išsamių ir patikimų šaltinių, neišvengiamai esi priverstas susidurti su „pilkosios“ ar net „juodosios“ kriminalo zonos veikimu. Tačiau jam

¹ Ivanauskas V. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje. Tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988)*. Vilnius, Lietuvos istorijos institutas (toliau – LII), 2011; Ivanauskas V. *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojai Tautų draugystės imperijoje*. Vilnius, LII, 2015.

šiam sudėtingame darbe turėjo padėti kultūros antropologo kompetencija. Šiais socialinių tinklų laikais Vilius turėjo itin retą savybę – mokėjo išklausti ir iš tiesų diskutuoti, nebūtinai sutikdamas su pašnekovu arba sutikdamas tik iš dalies, bet tai buvo tikra, nuoširdi diskusija, po kurios abu jos dalyviai intelektualiai praturtėdavo. Jo laikysena virtualaus ar realaus pokalbio metu kėlė pasitikėjimą, kad būsi adekvačiai suprastas arba bent jau tikrai bus pasistengta tave suprasti be išankstinių nuostatų ir mąstymo klišių.

Kaip žinia, lietuviškasis liberalizmas tapo teorine ideologine naujų kapitalistų klasės pagrindimo, įtvirtinimo ir legitimacijos priemone. Jos svarbiausi „varikliai“ – Lietuvos laisvosios rinkos institutas, įvairios liberalų partijos, liberalūs apžvalgininkai ir vadinamieji *influenceriai*. Paradoksas – ankstyvieji liberalizmo teoretikai (Vytautas Radžvilas, Algirdas Degutis¹) nuo šios doktrinos veikiai kardinaliai nusisuko, tapo aršiausiais jos kritikais. Tačiau ar SSRS žlugimo laikotarpiu jam būta realių teorinių ir praktinių alternatyvų?

1988 m. Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo metu priimtoje programoje, be kitų temų, buvo aptariami ir esminiai būsimos valstybės sandaros vertybiniai principai. Būsimai ekonominei santvarkai apibrėžti paskirti du šios programos skyriai: „Socialinis teisingumas“ ir „Ūkis“. Pirmajame akivaizdūs tam tikri vidiniai prieštaravimai tarp visuomenės humanizavimo ir laisvės siekių ir socialiai orientuoto gyventojų aprūpinimo bazinėmis viešosiomis gėrybėmis valstybės pastangomis bei savarankiškai veikiančių nepriklausomų profsąjungų stiprinimo. Antrajame, daugiausia akcentuojančiame ekonominę respublikos savarankiškumą, kalbama tiek apie rinkos bei konkurencijos skatinimą, tiek ir apie kovą su darbuotojų išnaudojimu. Akivaizdu, kad tuo metu itin miglotai buvo suvokiama, kokia galėtų būti projektuojamos Lietuvos socioekonominės sandaros esmė ir pagrindiniai principai, nes iš to, kas čia išvardyta, matyti, kad buvo blaškomasi tarp noro atnaujinti ir „sužmoginti“ socializmą ir tuo pačiu perimti ir pritaikyti, kaip tada įsivaizduota, geriausius kapitalizmo pasiekimus.

Kodėl tad „švediškas socializmas“ – ši neapibrėžta, bet Sąjūdžio laikais visų protus labai masinusi formuluotė, – Lietuvoje neišsipildė, o atgavusi nepriklausomybę šalis veikiai pakliuvo į radikalių neoliberalių reformų sūkurį? Anot Naomi Klein, tame negalėjo būti nieko atsitiktinio ar savaiminio, šie procesai iš tiesų nebuvo kylantys iš šalių vidaus, o inicijuojami, diriguojami, skatinami ir kontroliuojami iš išorės – ypač tokių tarptautinių organizacijų kaip Tarptautinis valiutos fondas ar Pasaulio bankas. Savo knygoje „Šoko doktrina“² ji išsamiai aprašo neoliberaliosios doktrinos gimimo JAV šeštajame dešimtmetyje ir pergalingo pasaulinio žygio etapus bei eigą. Tad, sekant jos interpretacija, sovietų sistemos nusilpimas XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmetyje ir vėlesnė SSRS dezintegracija – pats savaime didelį šoką regiono visuomenėms sukėlęs reiškinys – neoliberalams tiesiog tapo puikia dingstimi ir priemone pabandyti įtvirtinti savo principus bei veikimo būdą ir Vidurio Rytų Europos posocialistinėse ir pokomunistinėse šalyse. Sociologas Zenonas Norkus fundamentaliame veikale „Kokia demokratija, koks kapitalizmas?“³ yra išsamiai aprašęs šių pokyčių teorinius ir praktinius žingsnius. Taip pat jis išskyrė regione susiformavusio kapitalizmo įvairovės spektrą, kurio vienoje pusėje yra itin neoliberali Estija, kitoje – neokorporatyvinė Slovėnija, o Lietuva – panašus, bet mažiau sėkmingas estiškas variantas. Įdomu tai, kad šioje Norkaus knygoje randame, nors ir neišplėtotų, pasvarstymų mums rūpimu klausimu, kuris nuveda atgal į sovietmečio tyrimus.

Taigi kodėl alternatyvų neoliberalizmui Lietuvoje iš tiesų nebūta ne tik dėl masyvaus išorės spaudimo, bet ir dėl jam įsitvirtinti palankių vidaus sąlygų? Pirmiausia, totalitarinio režimo metais iškreipta ir suklastota valstybės kaip išorinės represyvos, manipuliuojančios ir išnaudojančios galios arba „bendrojo blogio“ samprata atliepė neoliberalų pamatinei idėjai, kad valstybė esanti kliuvinys individo realizacijai, tad jos turėtų likti kuo mažiau, tik tiek, kiek tikrai būtina. Antra, posovietinė visuomenė išties buvo išsiilgusi laisvės, laisvės

¹ Degutis A. *Kaip galima liberalizmo tiro-nija*. Vilnius, Naujoji Romuva, 2014.

² Klein N. *Šoko doktrina. Katastrofų kapitalizmo iškili-mas*. Vilnius, Kitos knygos, 2009.

³ Norkus Z. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lie-tuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

įvairiais jos pavidalais, įskaitant negatyvistinę laisvę „nuo ko“, todėl itin palankiai priėmė šias idėjas, kurios veikiai imtos propaguoti žiniasklaidoje ir universitetuose visuotinai diegiant ir ugdant liberalųjį mąstymą. O jam tuo metu ir nebuvo ryškesnių alternatyvų. Trečia, sovietinis materializmas, nepaisant revoliucinio entuziazmo ir asketinių vertybių propagavimo oficialiojoje propagandoje, iš tiesų išugdė vartojimo troškulio kamuojamą individą, kurio norams realizuoti kapitalistinė sistema buvo nepalyginti palankesnė nei nuolat deficito ir „blato“ gniaužtuose besikamuojantis socializmas. Ketvirta, sovietinė sistema sugriovė organiškų bendruomeniškumo ryšius pakeisdama juos asmenį kontroliuojančiu kolektyvizmu. O neoliberaliai doktrina, kurios centre atsideria individas su savo egocentriškais troškimais ir siekiais, tai buvo itin paranki naujųjų socialinių santykių kūrimo terpė. Su tuo susiję totalitarinio žmogaus išsiugdyti sociologiškai išmatuojami nepasitikėjimo niekuo ir itin silpnos empatijos bruožai, tapę puikia dirva nuožmiai konkurencijai laisvojoje rinkoje. Penkta, ir tai veikiausiai būta šalutinio sovietinės propagandos, karikatūriškai piešusios kapitalizmą kaip itin žiaurią ir negailestingą sistemą, poveikio, leidusio jį čia pradėti kurti būtent tokiu – žiauriu ir negailestingu – pavidalu.

Šios propagandos šleifo, matyt, būta ir kitur. Antai V. Radžvilas yra pažymėjęs, kad sovietmečiu vadovaujančia ir savotiškai privilegijuota klase buvo paskelbtas proletariatas, o nūnai jo vietą užėmė verslininkai, neoliberalų laikomi vieninteliais, kurie neva uždirba pinigus ir kuria pridėtinę vertę, visiems kitiems visuomenės nariams, kad ir kokį darbą jie bedirbtų, esant tik jų išlaikytiniais¹ (šią nustatą aršiai sukritikuos Povilas Gylys² ir Aušra Maldeikienė³).

Dar būtų galima pridurti, kad sovietinės ideologijos žlugimas leido sukurti iliuziją, esą ideologinis mąstymas jau yra įveiktas, o jo nuodingi kerai išsklaidyti. Todėl neoliberalizmas galėjo tyliai įsitvirtinti ir būti neatpažintas kaip tam tikra – viena iš daugelio – pasaulėžiūros vertybinė matrica, o ne kaip galutinis ir beapeliacinis žmogiškosios tikrovės aiškinimas, tuo dar labiau sutvirtinant savo galią protams. Atsipeikėjimo ir kritikos ženklų teko laukti ilgai. Antai pati neoliberalizmo sąvoka Lietuvoje, berods, kiek plačiau, ne tarp ekonomistų, imta vartoti tik 2009 m. vykdant „krepšelinę“ švietimo reformą⁴ ir bandant demaskuoti jos ideologinių apžavų dengiamą tikrovę. Būtent ši vėliau išsipildžiusi tikrovė, dėl kurios tada buvo tiek perspėta ir nerimauta, daug kam su kaupu atvėrė akis ir leido atidžiau pažvelgti į Lietuvą per tą laiką nustekenusių procesų gilumines priežastis ir kilmę.

Kaip matėme, Sąjūdžio laikų visuomenė blaškėsi neturėdama nei kompetencijos, nei gebėjimų numatyti ir realiai siekti kokybinių pokyčių, kurie būtų mažiau skausmingi, nei ištis buvo, ir atvestų prie gerovės valstybės sukūrimo. Tačiau iš visų šių veiksmų mes praleidome dar vieną, bene svarbiausiąjį, kuris paklojo pamatą savotiškam sovietinės sistemos tęstinumui, užmaskuotam radikaliai kitokia retorika. Tai V. Ivanausko išsamiai tirtas „ekonominio nacionalizmo“ ir Lietuvos sovietinės nomenklatūros vietininkiškumo fenomenas⁵, leidęs jai posovietinio tranzito koridoriais sėkmingai pereiti į kitą – nepriklausomybės – pusę. Tai, ką aš savo pastaruosiuose tyrimuose plėtoju kaip „antrinės vidinės kolonizacijos“ konceptą⁶. Tad lieka atviras klausimas: ko posovietiniame tranzite ištis būta daugiau – tęstinumo ar pertrūkių?

Dabar, panašu, gyvename neoliberalizmo delegitimacijos pradžios laikotarpiu (tai rodytų ir požymis, kad jis patiria vis stipresnę kritiką jau ir Lietuvoje). Tačiau mums, istorikams, tyrinėjantiems posovietinį tranzitą, ne mažiau turėtų rūpėti ir tam tikrų socioekonominių bei kultūrinių-mentalinių procesų tęstinumo tema, įgalinanti nuodugniau suvokti įvykusių ir tebevykstančių pokyčių mastą bei pobūdį. O tai padėtų paaiškinti Lietuvos sėkmių ir nesėkmių priežastis ir, galbūt, leistų šių klaidų nebekartoti ateityje. Ir šiame darbe V. Ivanausko intelektualinis palikimas, atveriantis platesnes empirines bei teorines šių procesų suvokimo erdves, dar yra nepakankamai pažintas ir įvertintas.

¹ Radžvilas V. *Kiek kartų gali atgimti tauta?* Vilnius, Valstybinis studijų centras, 2018, p. 80.

² Gylys P. *Ekonominis fundamentalizmas ir jo pavojai* // *Ekonomika*, 2002, nr. 57.

³ Maldeikienė A. *Melo ekonomika*. Vilnius, Alma littera, 2013.

⁴ Daujotis V., Janulaitis A., Radžvilas V., Sližys R. P. *Nepriklausomos Lietuvos aukštojo mokslo vargdenė*. Vilnius, 2012.

⁵ Ivanauskas V. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje...*, p. 497–569.

⁶ Čepaitienė R. „Vidinės kolonizacijos“ teorija ir jos taikymas (post)sovietinių visuomenių lyginamiesiems tyrimams // *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2018, nr. 2 (43), p. 71–94.

MALVINA BAUŽYTĖ

AR TAUTOS IDĖJA PRIEŠTARAUJA DEMOKRATIJAI?

Įvadas

Besibaigiant Šaltajam karui, liberalių Vakarų valstybių pergalė įkvėpė viltį, kad tarp-tautiniai santykiai gali būti grindžiami demokratijos ir teisinės valstybės principais. Remiantis šia idėja, praėjusio amžiaus dešimtajame dešimtmetyje buvo sukurtas kosmo-politinės demokratijos politinis projektas, kurio pirminis tikslas buvo teikti intelektualius pasiūlymus demokratijos plėtrai nacionaliniu ir globaliu lygiu. Vakarų sistemos pergalė, manyta, atvėrė vartus demokratijai, kaip dominuojančiai globalios vyriausybės formai¹. Joje politinės bendruomenės bus glaudžiai susijusios įvairiose gyvenimo srityse (kultū-rine, socialine ir kitomis veiklomis), plėsis tarpusavio sąveikos tinklai, valstybės vis dau-giau galių perduos transnacionalinėms institucijoms dėl bendro tikslo – taikos. Davidas Heldas (David Held) kosmopolitinės demokratijos procesą apibūdina kaip demokratinės autonomijos įtvirtinimą kosmopolitiniu pagrindu, kuris reiškia, kad nors pripažįstama nacionalinių valstybių reikšmė, kartu pritariama nacionalinį suverenumą ribojančiam valdymo lygmeniui². Atsižvelgiant į vyraujančią diskursą, kosmopolitinė demokratija tam-pa dominuojančia, tautą bandoma atsieti nuo demokratijos ir netgi teigiama, neva tautos idėja prieštarauja demokratijos idėjai. Šiandien mokslininkai, politikai nevengia įrodinėti, kad tautinė valstybė, kaip politinė gyvenimo forma, prarado savo aktualumą ir turi būti pakeista kita, labiau kosmopolitine, alternatyva.

Anot šiuolaikinio prancūzų filosofo Pjero Manento (Pierre Manent), esame įstrigę po-litinėje iliuzijoje. Gyvendami liberalios demokratijos, nuolatinės integracijos laikotarpiu, pradedame kelti tokius klausimus: gal vis dėlto geriau be politikos, bent jau be nacionalinės politikos? Jei demokratines vertybes atskirsime nuo valstybės, galbūt įžengsime į gryną demokratiją, kurioje žmonių visuomenė bus valdoma atsižvelgiant į teisę ir moralę?³ Galbūt tautinė valstybė mus riboja, gal mums kažko trūksta? Manentas, priešingai šiems Europoje paplitusiems samprotavimams, teigia, kad žmogiškoji tvarka neįmanoma be politinės, kad visas pasaulis gyvena tautomis. Tautos principas yra universalus principas, nes žmonės gali save pamatyti kaip žmones, tai tarpininkas, o pats žmoniškumas reiškiasi per tautas. Prieš šimtą ir daugiau metų nacionalinė valstybė laikyta pasigėrėjimo objektu, o kartu su nacionaline valstybe gimė ir atstovaujamoji demokratija. Matydamas tautos neigimo pro-cesą, prancūzų filosofas įžvelgia kylančias dramatiškas pasekmes: nekreipiama dėmesio į kultūrinius ir religinius skirtumus, žmogus visur toks pats („panašėjimo aistra“), dingsta politinis tapatumas, procedūros tampa svarbesnėmis nei savivalda ir nebelieka *demos*, tik *cratos* – demokratija nebegali pasakyti, kas valdo.

Straipsnyje, remiantis filosofo P. Manento idėjomis, siekiama atsakyti į klausimus, kodėl demokratija, buvusi neatsiejama nuo tautos, dabar ją „baudžia“, nori nuo jos atsiskirti? Ar demokratija išvis įmanoma be tautos?

Tautos samprata

Lygių žmogaus teisių pripažinimas ir apsauga yra glaudžiai susiję su suverenios vals-tybės konstrukcija, kitaip tariant, suvereni tauta yra būtinybė norint turėti lygias sąlygas. Regis, tai turėtų teikti pasitenkinimą ir didinti tautos, kaip politinės formos, vertę ir siekį ją išlaikyti. Vis dėlto prieš šimtą ir daugiau metų buvusi susižavėjimo objektu, nūnai tautinė

¹ Archiburgi D. *Cosmo-politan Democracy and its Critics* // *A Review, European Journal of Inter-national Relations*, SAGE Publications and ECPR-European Consortium for Po-litical Research, vol. 10(3), 2004, p. 437.

² Held D. *Demokratijos modeliai*. Vilnius, Eugrimas, 2002, p. 399–400.

³ Manent P. *A world beyond politics? A defense of the nation-state*. Tr. by M. LePain. Prince-ton, Oxford, Prince-ton University Press, 2006.

valstybė yra kritikos taikinyje, manoma, kad ji ne tiek duoda, kiek apriboja. Kas atsitiko? Manento manymu, išskirtinos trys priežastys. Pirmą, nuo pat modernios valstybės atsiradimo ir plėtimosi pradžios tauta buvo laikyta nepakeičiamu mūsų lygios laisvės instrumentu, kuriame sutelktas visas legitimumas. Vis dėlto siekis „apsaugoti nuo saugotojo“, valstybės galių padalijimas atvedė į liberalaus nepasitikėjimo radikalizavimą tautos atžvilgiu. Antra, suvereni valstybė, buvusi mūsų lygios laisvės instrumentu, savo tikslą jau pasiekė, todėl ji tampa nebereikalinga. Trečia, pati šiuolaikinė demokratija palieka tautą už savęs, netgi sukasi prieš ją. Demokratija, vis labiau koncentruodamasi į žmonių panašumus, stoja prieš bet kokius jų skirtumus¹. Filosofas teigia, kad tautos kaip nebereikalingos, atgyvenusios politinės formos traktavimas parodo, kokią krizę šiuo metu išgyvena Europa ir pati demokratija. Kodėl, jo nuomone, tauta turi būti išlaikoma ir puoselėjama, o ne trinama, kaip bandoma dabar?

Tauta – tai politinė forma, kuri ištisus amžius skatino pažangą Europoje, ji nėra lengvas drabužis, kuris gali būti padedamas į šalį. Tauta, valstybė yra visuma, joje susilieja ir prasme įgauna įvairūs mūsų gyvenimo aspektai². Tokį apibrėžimą pateikia P. Manentas knygos „Demokratija be tautų. Apie savivaldos pabaigą Europoje“ pratarinėje. Visas pasaulis gyvena tautomis. Tautos principas yra universalus principas, nes žmonės gali save pamatyti kaip žmones, ji yra tarpininkas, per tautas reiškiasi žmoniškumas, savitarpio supratimas, teigia prancūzų filosofas. Solidarumas ir vienybė įmanomi tik tokia politiniame darinyje, formoje, kur yra bendra patirtis, politinė sistema, istorinis bei kultūrinis turinys. Kitais žodžiais tariant, valstybė-tauta yra pagrindas, ant kurio galima kurti bendrumą. Kartu su antikinės Graikijos miestu-valstybe tai yra vienintelės politinės formos, sugebėjusios glaudžiai susieti civilizaciją ir laisvę³. Bėda ta, kad įpratę prie laisvės kaip tokios, nebegebame įvertinti tautos indėlio į jos egzistavimą, laisvę priimame kaip duotybę. Tauta-valstybė sugebėjo padaryti tai, ko jokia kita politinė forma nesugebėjo – masiškai mobilizuoti žmones, dėl jos laisvo ir pilietinio gyvenimo galimybė tapo reali ne mažoms išrinktųjų grupėms, bet daugeliui.

Ar demokratija tik procedūra?

P. Manento manymu, demokratija jau nebėra tik politinė santvarka, ji, kaip ir politika, apima visą visuomenę, skverbiasi į visas žmogaus gyvenimo sritis. Demokratijoje nėra nieko nustatyta, nėra prigimties, viską galime pertvarkyti, sutvarkyti, viskas yra konvencija. Dabartinei demokratijai būdingas žodžių ir veiksmų atskyrimas („kalbančioji demokratija“), daug Beverčių žodžių. Vietoj žodžių reikia pasitikėti institucijomis ir procedūromis⁴. Demokratija išlaisvina nuo žmogaus prigimties, dabar nebėra nieko nustatyta *a priori*. Žmogus demokratijoje, pasak filosofo, yra pats laisviausias, koks kada yra buvęs, ir kartu labiausiai priklausomas⁵. Taip yra todėl, kad nebėra žmogaus prigimties, nesuvokiame, kas yra laisvas žmogus. Autorius pastebi, kad, besidžiaugdami savo demokratija ir laikydami ją moraliai pranašesne už amerikietiškąją, geriausia, sunaikiname rimtą diskusiją apie ją. Atsiranda mąstymo monotonija.

Filosofas teigia, kad paprastai visuomenė kalba apie demokratiją taikydama Aleksio de Tokvilio (Alexis de Tocqueville) doktriną, kurioje demokratija įvardijama kaip sąlygų vienodumas⁶. 1776 m., paskelbus Nepriklausomybės deklaraciją, Manento manymu, prasideda šiuolaikinė demokratija. Jos raidos procese jis išskiria dvi svarbias datas: 1848 ir 1968 metus. Laikotarpis, prasidėjęs po 1848 m., neigia Tokvilio mokymą, nes naujoje visuomenėje įsigalėjo nevienodos sąlygos, po 1968 m. demokratija vėl tapo teisėta, o šią dieną gyvename vėl ne „tokvilišku“ laikotarpiu. Jo skiriamieji bruožai – siekis institucionalizuoti liaudies suverenitetą ir socialinio nuotolio mažinimas⁷. Manentas pabrėžia, kad demokratija nėra vien lygybė, ji yra ir laisvė. Pirmiausia, laisvė yra savęs valdymo idėja

¹ Manent P. *Current Problems of European Democracy. Priėmė per internetą: https://isistatic.org/journal-archive/ma/45_01/manent.pdf, p. 10–11.*

² Manent P. *Demokratija be tautų. Apie savivaldos pabaigą Europoje*. Vilnius, Versus aureus, 2008, p. 8.

³ Ten pat, p. 37.

⁴ Jokubaitis A. *Šiuolaikinės politinės teorijos. P. Manento politinė filosofija*. Paskaita.

⁵ Manent P. *The City of Man*. Tr. M. LePain. Princeton, Princeton University Press, 1998, p. 181.

⁶ Manent P. *Demokratija be tautų. Apie savivaldos pabaigą Europoje*, p. 16.

⁷ Ten pat, p. 19.

ir šios galimybės realizavimas. Tam, kad galėtum save valdyti, turi norėti būti savimi¹. Tad dabartinė problema yra ta, kad, atskiriant tautą nuo demokratijos, ši išgyvena sunkų laikotarpį: pradingsta ją lemianti politinė forma, bandoma ieškoti naujos nesusimąstant, jog tauta, egzistavusi ne vieną šimtmetį, individus „klįjavusi“ solidarumo ryšiais, telkusi žmones, nėra taip lengvai pakeičiama. Dėl procedūrinės demokratijos naikiname pirminę demokratijos prasmę – teisę į savivaldą. Be minėtų iššūkių, galima nerimauti ir dėl to, ar, atskyrus tautą nuo demokratijos, galima kalbėti apie pastarosios realų funkcionavimą, kai į šalį nustumiami tokie demokratiniai principai kaip piliečių savivalda, savęs apibrėžimo galimybės. Dėl bandymo atsieti tautą nuo demokratijos, mažėjančio tautos suvereniteto galima kalbėti ir apie vis mažėjančią atstovavimą.

Demokratija be tautos – demokratija be atstovavimo?

Atstovaujamoji demokratija gimė kartu su nacionaline valstybe, tad Europos integracijos procese išryškėjęs siekis tautą atsieti nuo demokratijos kelia abejonių dėl šio tikslo demokratiškumo. Valstybei prarandant suverenumą, valdymas tampa labiau techninio, funkcinio pobūdžio. Manentas pabrėžia, kad nors suvereni valstybė gali būti valdoma ne atstovavimo būdu, atstovaujamas valdymas suponuoja suverenią valstybę². Klystama manant, kad atstovavimas galimas be suvereniteto. Filosofas išskiria dvi mūsų laikų gudrybes, dėl kurių drastiškai kinta atstovavimas ir jo prasmė. Pirmoji yra Europos Sąjungos kūrimas³. ES, dvidešimt aštuonių Europos valstybių ekonominės ir politinės sąjungos, pirminis tikslas buvo skatinti ekonominį bendradarbiavimą remiantis prielaida, kad tarpusavyje prekiaujančios šalys tampa ekonomiškai priklausomos ir dėl to vengs tarpusavio konfliktų. Vis dėlto laikui bėgant, ji apėmė vis daugiau politikos sričių (nuo klimato, sveikatos iki išorės santykių ir saugumo, migracijos) ir ieško tolesnių plėtros galimybių. Ilgą laiką Europa ir tautinės valstybės vystėsi kartu, o lemiamas atsiskyrimas įvyko, pasak filosofo, po Maastrichto sutarties⁴. Nuo tada Europa susitelkė į savarankiško vystymosi idėją prisiimdama vis daugiau įgaliojimų. Atstovavimo požiūriu tai – didelis lūžis. ES, norėdama atlikti tautos vaidmenį, bando atstovauti visiems europiečiams. Vis dėlto tautinė valstybė nėra taip lengvai pakeičiama. Euroskeptikų teigimu, ES institucijos, esančios virš nacionalinių valstybių, yra labiau biurokratinės ir griaua tautinėje valstybėje užmegztus solidarumo ryšius. Be kita ko, jos žmogui nėra artimos, o pernelyg nutolusios ir jo negirdi.

Antroji gudrybė – valstybės kaip globėjos vaidmuo⁵. Valstybei juo toliau, juo daugiau priskiriama atsakomybių. Ji turi suteikti ne vien saugią aplinką, nemokamą švietimą, sveikatos apsaugą, bet ir mažinti socialinę atskirtį, padėti labiausiai nuskriaustiems visuomenės nariams ir t. t. Gerovės valstybė tampa daugelio šalių ir jų piliečių svarbiu tikslu. Vis dėlto, anot Manento, kai valstybė turi garantuoti vienodas visiems piliečiams „socialines teises“, naikinami skirtumai tarp sluoksnių. Paradoksas yra tas, kad atstovavimui būtina įvairialypė tauta, „kuriai reikia atstovauti ir kuri nori egzistuoti nepriklausydama nuo atstovavimo, taigi ir nuo atstovaujamosios valstybės“⁶. Be kita ko, vyraujantis piliečių nepasitenkinimas savo atstovais rodo, kad egzistuojanti politinė sistema praranda savo atstovaujamąjį pobūdį. Nuvertėja politiniai įsitikinimai, nes niekas nebetiki žodžiu. Visi politiniai veikėjai kalba tais pačiais žodžiais. O to pasekmė – sunyksta demokratijos reprezentacijos esmė, nes niekas nebetiki, kad atstovai ką nors gali padaryti.

Su šia Manento įvardyta gudrybe siejasi kitas atstovavimui kylantis iššūkis – viendėjimas (Manento įvardijamas kaip „panašumo aistra“). Mąstytojo teigimu, vieningas ir iš suverenių valstybių nesudarytas pasaulis mums pateikiamas kaip trokštinasis objektas, pagrindinė „žmonijos religijos“ viltis⁷. Tautinės valstybės, besiremiančios neuniversalių kultūrinį turinį turinčiais kolektyviniais tapatumais, iš jų kylančiu lojalumu ir savo / svetimo skirtimis, iki šiol sugebėjo užtikrinti demokratijos veikimą⁸. ES, orientuodamasi

¹ Manent P. *A world beyond politics? A defense of the nation-state*, p. 57.

² Manent P. *Demokratija be tautų. Apie savivaldos pabaigą Europoje*, p. 39.

³ Ten pat, p. 40.

⁴ Ten pat, p. 41.

⁵ Ten pat, p. 41.

⁶ Ten pat, p. 42.

⁷ Manent P. *Tikroji ir tariama žmonių vienybė (I). Prieiga per internetą: <http://www.propatria.lt/2019/04/pierre-manent-tikroji-ir-tariama-zmoni-nyb-12.html>*.

⁸ Daukšaitė E. *Europos Sąjungos demokratijos subjekto sukūrimo problema: institucinio ir kultūrinio aspektų sąveika ir santykis. Magistro baigiamasis darbas, Vilniaus universitetas, 2016, p. 41.*

į universalumą, individo teises, siūlo atsisakyti skirtumų artikuliavimo ir matyti kitą kaip tokį patį. Vienodėjimo procesas pavoingas atstovaujamajai demokratijai tuo, kad, esant visiems lygiams, nebėra skirtingų interesų, kuriuos reikėtų reprezentuoti, ir panaikinama viena svarbiausių politinės demokratijos prasmų – atstovavimas.

Tad rimti iššūkiai, kylantys demokratijai be tautos, tiesiogiai siejasi su vis mažėjančiu atstovavimu. Be tautos demokratija nebeturi pagrindo, nebelieka suvereno, griūva ir atstovavimas. Valstybei prarandant suverenumą, o valdyme mažėjant atstovavimui, sunku kalbėti apie efektyvią ar išvis veikiančią demokratiją.

Tautos ir demokratijos santykis: ar tautos idėja prieštarauja demokratijai?

Manento teigimu, tautinė valstybė, nepaisant silpnųjų pusių, yra žmonių grupių įvairių ir nuolatinių bandymų organizuoti savivaldą rezultatas. Už krikščioniškos Europos ribų žmonija dar niekada istorijoje neregėjo tokių stabilų ir plačių politinių darinių, kuriuose daugybė žmonių atrado kilnaus ir doro gyvenimo sąlygas¹. Tautos indėlis yra toks įvairiapusis, kad būtų sunku nurodyti vieną sritį: Europos pasidalijimas į tarpusavyje konkuruojančias tautas padėjo išvengti imperijos suakmenėjimo, tautų suvereniteto pripažinimas laikomas vienu didžiausių Europos viešosios teisės pasiekimų, ne ką mažesnis įnašas į moralinį gyvenimą, nes rūpestis bendruoju gėriu ugdo moralę, sąmoningą valstybės pilietį. O kaip dėl demokratijos?

Pirmiausia, abejoti tautos reikalingumu, vadinasi, abejoti demokratijos galimybės sąlygomis. Tautinė valstybė yra demokratijos lopšys, nes demokratijos institucijos, idant būtų teisėtos, turi atstovauti kolektyviniais ir tapatybiniais ryšiais susietai politinei bendruomenei. Tauta sukuria tuos ryšius, ji geba telkti žmones. Antikoje atskirus žmones vienijo miestas-valstybė, modernioje valstybėje, nuo Hobso laikų, tai individų valstybė – juos irgi reikia sutelkti. Tauta tas skirtybes sujungia į bendruomenę. Žmogus, būdamas kolektyvinė būtybė, gyvena ir veikia tik tam tikroje grupėje, bendruomenėje. Veikimas kartu asmenis ir paverčia susieta politine bendruomene, tik formalios institucijos geriausiu atveju gali palaikyti bendradarbiavimą. Mes negalime gyventi žmogiškai be tarpusavio bendrystės, ryšys negali būti tik taisyklės, įstatymai ar specializuotos institucijos. Prancūzų mąstytojas mano, kad norėdami turėti politinę tvarką, žmonės privalo daryti bendrus dalykus, dalyvauti ar kitaip prisidėti prie bendruomenės veikimo, kad tam tikromis situacijomis gebėtų save atskirti nuo tų, kurie nėra bendruomenės nariai, nes tik taip ji gali pati save valdyti. O matyti tai, kas panašu ir kas skirtinga, išmokstame valstybėje-tautoje. Pats politinis gyvenimas reikalauja, kad politinė bendruomenė būtų suvereni, nustatytų įstatymus, pagal kuriuos veikia kitos asociacijos ar bendruomenės². Būtent tautoje yra apsibrėžiama, kas mes esame, kuo skiriamės nuo kitų bendruomenių ir koku keliu einame, dėl to ir tampame politiniu kūnu, o tik save apsibrėžus įmanomas demokratinis valdymas.

Šiuolaikinė demokratija yra neįsivaizduojama be žmogaus laisvės ir tarpusavio lygybės. Šie bruožai laikomi kertiniais demokratijoje, išskiriančiais ją iš kitų, tironiškų, valdymo formų. Anot Manento, suvereni valstybė sukuria tą lygybės (sąlygų vienodumo) lygmenį, be kurio negalėtume nė svajoti apie normalų bendrą gyvenimą. Tai lyg mus saugantis šydas. Suvereni tauta yra privaloma lygybės sąlyga³. Kodėl demokratinis principas, kuris individus laiko iš prigimties lygiais ir laisvais, apleidžia tautą, jos atsisako? Filosofas šią raidą sieja su tuo, kad konkrečios valstybės politinio vieneto ribos negali būti demokratiškai pateisinamos⁴. Visos egzistuojančios valstybės turi savo ribas istoriniams nenumatytiems atvejams, ypač karų rezultatams, kurie yra visiškai savavališki žiūrint iš griežtai demokratinės perspektyvos. Demokratiniai suvereniteto ar apsisprendimo principai nesuteikia pagrindo nuspręsti, kaip apibrėžti suverenius ar kolektyvinius asmenis, piliečių ir ne piliečių atskyrimas gali pasirodyti esąs savavališkas ir netgi neteisingas⁵. Iš kosmopolitinės perspektyvos atrodo, kad tai dar vienas „diskriminacijos“ pavyzdys arba dirbtinis atskyrimas siekiant

¹ Manent P. *Tikroji ir tariama žmonių vienybė (I)*.

² Plattner M. F. *Sovereignty and Democracy. Prieiga per internetą: <https://www.hoover.org/research/sovereignty-and-democracy>, Monday, December 1, 2003*.

³ Manent P. *Demokratija be tautų. Apie savivaldos pabaigą Europoje*, p. 22.

⁴ Plattner M. F. *Sovereignty and Democracy*.

⁵ Ten pat.

pateisinti skirtingą žmonių traktavimą. Autoriaus manymu, kad šiais laikais pripažinti kito žmogaus žmogiškumą nebepakanka, būtina jį ir save matyti tapačiai, bet tas skirtubių ištrynimasis vėl bando mus grąžinti į niekuo nesusaistytą Hobso laikų individų visuomenę, kurią įvairiais ryšiais suvienijo nacionalinė valstybė. Blogiausia tai, kad tautos atskyrimas nuo demokratijos griauja pačią demokratiją.

Kitas svarus argumentas, nurodantis, kodėl demokratija yra neįmanoma be tautos, yra tas, kad atsisakyti tautos, vadinasi, atsisakyti politinio gyvenimo apskritai. Kai demokratinis žmonių laisvės ir lygybės principas atsisuka prieš nacionalinę valstybę, tai paraleliai atsisuka prieš politinį gyvenimą – iškelia savivaldžios bendruomenės galimybės klausimą. Būtina politinio gyvenimo egzistavimo sąlyga yra politinės bendruomenės suverenumas, tokia bendruomenė ir sukuria įstatymus, kuriais vadovaujantis veikia žmonių asociacijos¹. Privačioji sfera galiausiai yra determinuojama viešosios sferos, bet pastaroji gali egzistuoti, jei piliečiai sutinka būti valdomi. Anot filosofo, norint turėti politinę tvarką, žmonės turi norėti daryti bendrus dalykus (*put things in common*), būti bendruomenės dalimi ir taip identifikuoti save, matyti skirtumą nuo *kito*. Taip įmanoma savivalda². Demokratija yra visur savivalda, tačiau kai nėra tautos, nebeaišku, kas save valdo, dingsta politinis tapatumas, procedūros darosi svarbesnės nei savivalda. Demokratijai atsisakant tautos, politinei bendruomenei prarandant suverenumą, nyksta ir politinis gyvenimas.

Galima, kam reikalinga demokratija, jei nėra politinės bendruomenės, kuriai ji atstovautų? Jei tauta yra būtina savivaldos, suvereniteto, laisvės, lygybės sąlyga, ko verta demokratija jų netekus? Manento požiūriu, ne tautos idėja prieštarauja demokratijai, o demokratija neįmanoma be tautos. Tauta, turėdama telkimo, vienijimo galią, yra sunkiai pakeičiama, o demokratija be jos susiduria su rimtomis, anksčiau minėtomis problemomis.

Šiuolaikinės demokratijos teoriniai iššūkiai: ar / kodėl ES panaši į „užstrigusį liftą“?

Tautos atskyrimas nuo demokratijos natūraliai kelia klausimą – kuo žadama ją pakeisti? Kas jungs žmones, kas juos sies į bendrą politinį darinį? ES optimistai, regis, siūlo Europai judėti link federacinės valstybės. Filosofo Alvydo Jokubaičio teigimu, Europos Sąjunga siūlo naują – konstitucinį – patriotizmą. Tauta tapatina save su istorija, kultūra, etnine bendruomene, o ES kviečia tapatintis su konstitucija, politiniais principais, kurie yra universalūs, kosmopolitiški ir neapsiriboja viena tauta. Pasak Jokubaičio, tokiu atveju siūlomi „klėjai“ būtų Konstitucija, bet ar jie būtų tokie tvirti kaip tautinės valstybės? Kas būtų tauta – vienas iš mūsų pasirinkimų, paliekamų kiekvieno individualiam sprendimui?³ Šiai idėjai kritikos negaili ir P. Manentas. Prancūzų mąstytojas mano, kad Sąjunga po Maastrichto yra efektyviai depolitizuota, joje vyrauja politinis vakuumas. Tautos, kuri buvo kaip transporto priemonė ar instrumentas, palaipsniui atsisakoma kaip senesnės politinės formos, vietoj jos keliama retoriškai įspūdingi tikslai – taika, žmogaus teisės, visuotinė žmonija, o apie politiškai apčiuopiamus, kultūriškai įtikinamus ar ekonomiškai teisingus būdus jiems pasiekti nė nekalbama⁴.

Filosofui didelį nerimą kelia ES nenoras apsibrėžti. Norint save valdyti, privaloma sąlyga yra apsibrėžti – būti tam tikru politiniu dariniu. Nors dabar vyrauja nuomonė, kad apsibrėžimui galimai pakanka demokratiškumo postulavimo, problemos, su kuriomis susiduria ES, parodo, kad jeigu Sąjunga nori tapti kūnu, turi atsakyti į klausimą, kas ir ką svarstys demokratiškai⁵. Vengimą tai padaryti galima suprasti kaip nenorą atsisakyti plėtros galimybių. Be to, apsibrėžus universalūs dėsniai nebebūtų taip lengvai pritaikomi. Manento manymu, įtaigus pavyzdys, kur nuvedė nenoras apsibrėžti, galėtų būti 2015 m. prasidėjusi migrantų krizė. Viena vertus, nesant aiškių individo priskyrimo politinei bendruomenei kriterijų, visi migrantai teoriškai gali pretenduoti į ES piliečio statusą, o

¹ Ten pat.

² Ten pat.

³ Jokubaitis A. Brandūs pokalbiai. Tautinės valstybės pabaiga? Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000066164/brandus-pokalbiai-tautines-valstybes-pabaiga>.

⁴ Angier T. What French philosophy can tell us about the EU, nationhood, and the decline of social democracy. Prieiga per internetą: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/02/08/what-french-philosophy-can-tell-us-about-the-eu/>.

⁵ Daukšaitė E. Europos Sąjungos demokratijos subjekto sukūrimo problema, p. 40.

atsisakydama priimti norinčiuosius, Sąjunga paneigtų deklaruojamą principą. Antra vertus, jau tada buvo nesunku nuspėti, kur tokia atvira politika nuves – į radikalių politinių jėgų sustiprėjimą, piliečių nepasitenkinimą vykdoma politika, sukels kitas socialines, kultūrines, ekonomines problemas.

Manentas įsitikinęs, kad europeizacijos procesui būdingas individų galimybių plėtimas tuo pat metu jas siaurinant piliečiams. Šis reiškinys atitinka dabartinės visuomenės individualistinę logiką. Dabar individui pilietinė priklausomybė nebėra privilegija, priešingai – jis nori tapti visa ko vadovu ir pats nustatyti hierarchijas. Taip demokratija yra susiaurinama iki vieno principo – individas ir jo susitarimas¹. Netgi tauta paliekama individualiam pasirinkimui. Vis dėlto kyla abejonių, ar individualizmas kaip toks neprieštarauja žmogaus prigimčiai? Kas nutiks, jei visada gyvenus bendruomenėse, kurias saistė tarpusavio ryšiai, tie ryšiai laikui bėgant pranyks? Manento teigimu, individo ir jo sutikimo pagrindu organizuota Europa būtų plati civilizacijos erdvė, kurioje taikomos vienodos taisyklės, suteikiančios milžiniškas galimybes asmenims, galintiems veikti pagal šias taisykles, bet ne politinis kūnas, atvėręs bendras patirtis šiems piliečiams².

Galiausiai, priklausomybė tautai, valstybei, religijai pradedama suvokti kaip suvaržymas. Europoje jau trokštama naujos politinės religijos. Mes pradėjome atmesti bet kokias politines formas ir problemas dėl to, kad nerandame naujų. Šį reiškinį puikiai iliustruoja A. Jokubaičio pasiūlytas ES palyginimas su „užstrigusiu liftu“³. Viena vertus, bandoma pakilti iš nacionalinių valstybių, antra vertus, nežinoma, kurlink judama, kokios politinės gyvenimo formos norima. *Brexitas* yra vienas iš pavyzdžių, kaip Jungtinė Karalystė leidžia tą „liftą“. Tad, užuot tautą atskyrus nuo demokratijos, reikia ieškoti naujos pusiausvyros tarp tautinių valstybių ir Europos Sąjungos.

Išvados

Šiame straipsnyje, remiantis P. Manento darbais, bandyta pateikti argumentus, kodėl šiuo metu vyraujantis diskursas apie tai, kad tauta kaip politinė forma jau prarado (ar praranda) savo aktualumą, yra pražūtingas pačiai demokratijai. Prancūzų filosofo manymu, tautos nuo demokratijos negalima atsieti dėl svarių priežasčių. Pirma, tautoje žmonės save gali matyti kaip žmones, nes žmoniškumas reiškiasi per tautas. Antra, tauta sukuria tarpusavio solidarumo ryšius, ji geba telkti žmones. Tauta kaip niekas kitas sugeba skirtynes sujungti į bendruomenę. Galiausiai, atsisakant tautos, nebekreipiama dėmesio į kultūrinius ir religinius skirtumus, žmogus visur yra toks pats. Demokratija yra savivalda, bet pašalinus tautą nebeaišku, kas save valdo, dingsta politinis tapatumas, procedūros darosi svarbesnės nei savivalda. Demokratija nusprendė nubausti tautas, bet be tautos demokratija netenka pagrindo, be jos nelieta suverenno, griūva savivalda ir atstovavimas. Atsiranda politinis vakuumas, nes nauja politinė forma neįgyja jėgos. Europos integracijos procese ryškėjantis siekis atskirti tautą nuo demokratijos kelia rimtų abejonių, kuo žadama pakeisti tautą. Regis, šiuo metu europiečiai net nežino, kokią politinę formą reikėtų kurti, o priklausomybė tautai, valstybei, religijai pradedama suvokti kaip suvaržymas. Bet kokių politinių formų atmetimas ir naujų neradimas, ES nenoras ieškoti naujų formų per santykį su tautinėmis valstybėmis Europoje kelia giluminę krizę.

Jei Dievas, kurdamas žmogų, suteikė jam galimybę pačiam savo nuožiūra naudotis turimais įrankiais, tokiu atveju, teigia P. Manentas, tauta taip pat turi savo vietą kūrinių jos gėryje, nes ji yra žmonių grupių įvairių bandymų organizuoti savivaldą karkasas ir rezultatas⁴. Jei norima sulaukti tautinės valstybės pabaigos, tai reikia atsisveikinti ir su demokratija, nes formalios institucijos negali tapačiai pakeisti tautos indėlio – gebėjimo solidarizuoti žmones, telkti juos ir vienyti į bendrą tapatybinį pagrindą. Tautiniai „klėjai“, būtina pripažinti, demokratijai yra išpūdingi, tad tautos atskyrimas nuo demokratijos dramatiškai transformuotų ir pačią demokratijos prasmę.

¹ Bumün T. *Nation, culture and citizenship in the debate on the European Union. Istanbul, Institut du Bosphore First Seminar, 23 October 2009, p. 9.*

² Ten pat.

³ Jokubaitis A. *Brandūs pokalbiai. Tautinės valstybės pabaiga?*

⁴ Manent P. *Tikroji ir tariama žmonių vienybė (I).*

PAMINĖJIMAI

BALTIJOS KELIO TRISDEŠIMTMEČIUI

VITALIUS ZAIKAUSKAS

PERŽENGĖME RIBĄ, IR BAIMĖS NEBELIKO

Sunku patikėti, kad praėjo trisdešimt metų nuo tos dienos, kai stovėjome Baltijos kelyje. Trisdešimt metų! – o, rodos, taip neseniai... Nes vis dar tokie aitriai gyvi prisiminimai apie tų dienų jaudulį ir nerimą.

Nerimas dėl ateities, nerimas, ar pavyks sustoti milijonui žmonių į nenutrūkstamą grandinę. Žinoma, jau buvo kilusių minčių – o kas, jeigu kur ir būtų pritrūkę žmonių rankomis uždengti vieną kitą beveik 650 kilometrų ilgio tarptautinės automagistralės metrą. Nieko nebūtų atsitikę, gal būtume jautęsi kaip nelaimėję aukso puodo, nes mūsų turėto bilieta laimingi skaičiai sutapo visi, išskyrus vienintelį ir per vieną skaitmenį...

Tačiau to neįvyko.

Tikrovė buvo kitokia – mes laimėjome tą aukso puodą. Net laimėjome daug daugiau, nes žmonių buvo tiek, kad kai kuriose vietose stovėta keliomis eilėmis, didžiuliais vingiais, kilpomis.

Tos, rugpjūčio 23-osios, 19 valanda mus pakeitė. Mes tarsi galutinai išsinėrėme iš senos odos. Mūsų tikslai, siekiai, mūsų svajonės tapo daug aiškesnės, suprantamesnės mums patiems, nes jos buvo įvardytos. Kaip sėkmėse – įminus skrendančio ežero vardą, jis nusileidžia ir pasklinda ten, kur buvo įvardytas, ten ir lieka amžiams.

Tą dieną nustojome baimintis dėl savo svajonės. Tą dieną nustojome bijoti visko, kas tykojo mūsų, einančių apgraužomis ir kliūvant drabužiams, kojoms vis užsikabinant už tamsoje nesimatančių ar sunkiai įžiūrimų, staiga nei iš šio nei iš to nežinia kaip ir iš kur vidury kelio atsiradusių aštrių akmenų, kuriuos nuo šiol slėpė tamsiausia naktis. Naktis nebebuvo baugi ir grėsminga, kupina šešėlių, vaiduoklių. Aiškiai, ryškiomis spalvomis regėjome savo kelią, išvydome, kiek dar liko iki mūsų visų tikslo.

Tos dienos vidurdienį buvo paskelbta, kad pavyko surinkti parašus dėl okupacinės kariuomenės išvedimo iš Lietuvos. Tačiau šį džiaugsmą dusino nerimas, ar už kelių valandų įvyksianti Baltijos kelio žmonių grandinė įvyks ir ar pavyks.

Juk nebuvo mobiliųjų telefonų. Nebuvo kaip susisiekti su kiekvienu jo numatytame kelio ruože stovinčiu Sąjūdžio koordinatoriumi ir sužinoti, kas vyksta magistralėje, kaip rajonų ir miestų gyventojai pildo jiems iš anksto apskaičiuotus ir numatytus kilometrus. O gal čia buvo tik neįvykdoma avantiūra?

Tačiau su kiekviena valanda ir minute aiškėjo, kad žmonės sparčiai renkasi. Su kiekviena minute nerimas slobo.

Apie 16 valandą iš Vilniaus, iš Gedimino pr. 1 esančios Sąjūdžio būstinės, apibendrinus painiais ir komplikuotais būdais gautus pranešimus, paskelbta – Baltijos kelias įvyks!

Iki 19 valandos dar buvo likusios trys valandos.

O žmonės vis plūdo plūdo. Nebebijodami okupanto. Nesibaimindami ir kaip niekad aiškiai suvokę, ko čia renkasi. Molotovo ir Rybentropo pakto penkiasdešimtmetis.

Tą dieną peržengėme ribą, ir baimės nebeliko. Okupantas neturėjo tiek šovinių, kiek mes turėjome gėlių.

Baltijos kelias prie Žaliojo tilto. Vilnius, 1989 m. rugpjūčio 23 d. Jono Kernagio nuotrauka. LCVA.

BALTIJOS KELIO DALYVIŲ LIUDIJIMAI*

Valanda, keitusi žmones

Janina Ražukienė (Lazdijai), Sąjūdžio Lazdijų skyriaus iniciatyvinė grupė.

Aš tuomet dirbau felčere Morkavo tarybiniame ūkyje. Pati gyvenau Veisiejuose. Man teko laimėti telkti veisiejiečius vykti į Baltijos kelią. Važiuojom 50 vietų autobusu, o kartu su mumis – dar daugybė savais automobiliais. Kai atvažiavome iki magistralės, – gerai prisimenu – ten jau stovėjo Druskininkų žmonės. Jie buvo atvykę gerokai anksčiau už mus, nes buvo suspėję pastatyti Baltijos kelio atminimo kryžį. O jau po susikabinimo rankomis, po gėlių kritimo iš dangaus, susirinkę prie jo, mes ilgokai dar vakarojome su maldomis, giesmėmis ir dainomis. Dalyvavo ir Sąjūdžio atstovas akademikas Antanas Buračas – jis mums tada savo kalbomis atskleidė tikrąją Lietuvos kelio į nepriklausomybę, Baltijos kelio prasmę. Kalbėjo apie sovietų melą ir klastą.

Tos dienos savo jausmą aš įvardyčiau taip: tai buvo stebuklas. Tai buvo mūsų kelias į Lietuvos nepriklausomybę. To mūsų jausmo nebeįmanoma pakartoti – jis buvo sukrečiantis pačia didingiausia prasme. Žmonės, kurie tada stovėjo kelyje, tą valandą pasikeitė savo vidumi. Tapome laisvi.

Smagu buvo šiomet vėl susirinkti į tas Baltijos kelio vietas, kur stovėjom prieš trisdešimt metų, pamąstyti, kur tada buvome, kur atėjome, bet dar svarbiau – nepamiršti patiems ir parodyti jaunimui, kokia jų istorija, kokia mūsų istorija. Tai buvo tautos istorijos įvykis. Didžiujosi, kad teko ten būti pačiai. Kad buvau mažutė didelio įvykio dalis. Mes, tuomet stovėjusieji šioje Lietuvos–Latvijos–Estijos magistralės vietoje, čia, į savo kilometrą, susirenkame kas penkeri metai. Čia ir paminklą pastatėme. Ir ne bet koki, o iš paprasto Dzūkijos lauko akmenėlio.

Buvome ištare A, todėl reikėjo tarti ir B

Kazimieras Stančikas (Kupiškis), Sąjūdžio Kupiškio iniciatyvinė grupė.

Buvau vienas iš Kupiškio delegacijos koordinatorių. Žmonių ilgai kalbinti važiuoti į magistralę nereikėjo – buvo labai lengva. Entuziazmas buvo tiesiog begalinis. Tereikėjo nurodyti, kur vykti, kur statyti automobilį. Mūsų trasa buvo trijų kilometrų, todėl reikėjo gerai viską, iki pačių mažiausių smulkmenų, apskaičiuoti, suderinti. Kaip planavom apie tris tūkstančius dalyvių, tiek ir susirinko. O gal net ir daugiau.

Be abejo, nerimo buvo. Net su kaupu. Iki pačios paskutinės minutėlės abejojome, ar tiek susirinks. Tačiau, jau stovėdami magistralėje stebėjome, kas ir kaip vyksta – nerimo mažėjo, o jį keitė didžiulis džiaugsmas, kad mums pavyko. Širdis plakė kaip padūkusi žiūrint į kas minutę vis pasipildančią žmonių grandinę.

Reikia nepamiršti, kad rusų valdžia vis dar pas mus šeiminkavo, tačiau jokios baimės tada jau nebejautėme. Nors, kol dar organizavome Baltijos kelią, gal ir būtume baiminęsi, tačiau tam visiškai neturėjome laiko. Jokios baimės neįsivaizdavo tik kvailys, tačiau mūsų ryžtas buvo daug stipresnis, todėl baimė atsitraukė į antrą planą.

*Nuotraukų autorius
Andrius Petrulevičius.

Baisulių teko patirti vėliau: ir Sausio tryliką, ir per pučą Maskvoje, tačiau mes jau buvom per toli nužengę, kad suabejotume savo pergalėmis, savo šalies nepriklausomybe. Juo labiau kad jau buvo kam rūpintis mūsų saugumu. Ir rūpinosi mumis labiau nei mes patys. Okupantai jau nebebuvo tokie pasitikintys savimi, savo jėgomis, jau gūžėsi kampu tyje, jie jau matė mūsų laisvės artėjimą. Tas mūsų laisvės spindesys jau akino juos. Buvome didžiulis žmonių būrys – o minioje žmogus visada jaučiasi saugesnis. Atėjūnai jau suprato pralaimėję. O kai į tą judėjimą įsijungi, tai ir judi. Negalvodamas, nebūkštaudamas. Ryžtingai ir atkakliai. Gal nepasakysiu per garsiai, ne pernelyg nekukliai – veikėme pasiaukoję. Juk jau buvome ištara A, todėl reikėjo tarti ir B. Ir taip iki abėcėlės galo.

Baltijos kelias – trisdešimt metų nesibaigianti šventė

Regina Tarulienė, Šilų bendruomenės pirmininkė.

Prieš trisdešimt metų auginau dar visiškai mažą dukrytę. Jau gerai žinojau, kad anksčiau ar vėliau, bet Lietuvos nepriklausomybė nebe už devynių jūrų marių, nebe už devynių kalnų. Mano vienas dėdė buvo partizanas, vėliau žuvęs, kitas – politinis kalnys, o mama – ryšininkė, todėl šeimoje gerai žinojom, ko laukiam, kad tik laiko klausimas, kada tapsim nepriklausomi. Dėdė vis sakydavo – bus Lietuva laisva. Laisvės troškome, bet ir baiminomės tikėti, kad kada nors vis dėlto būsime laisvi.

Kai atėjom į magistralę, jau buvo devynios galybės žmonių. Nuotaika buvo tiesiog užburianti, viliojanti. Jautėmės pakylėti. O kai išvydome virš mūsų praskrendančius lėktuvus, barstančius žiedus ant mūsų galvų, – tai buvo tarsi padėka mums, stovintiems žmonių grandinėje, už mūsų ryžtą ir apsisprendimą būti laisviems ir kartu įpareigojimas nenuleisti rankų, nepaleisti kitos rankos iš savo delno... Ir man tomis minutėmis galvoje skambėjo dėdės žodžiai: Laisvė bus!

Neapsakomai virpėjo širdis. Ir tikėjom savo artėjančia ateitimi, ir būkštavome, ar sąjonės išsipildys...

Prajuokinsiu savo vaikystės prisiminimu. Žinojau mano šeimos partizanišką praeitį, mūsų partizaniškos šeimos istoriją, bet man, visiškai vaikui, keistai skambėdavo vienos ganančios karves kaimynės vartojamas posakis – „karvės banditkos“. Buvau gal šešerių metų, bet tai man įsirėžė atmintin.

Vaikystėje nuvažiuodavau pas savo dėdę. Visais okupaciniais metais jo miegamajame ant sienos kabojo Vytis. Nors ateidavo į svečius ir visokių partinių veikėjų, kolchozo pirmininkų, tačiau, kaip pasakojo jis, niekada niekas nėra nieko blogo apie tą Vytį pasakęs, niekas nėra liepęs jį nukabinti ar paslėpti. O pats dėdė kartodavo: „Bus laisvė, bus laisvė, tikrai bus.“

Visą savo gyvenimą tikėjau tuo, tik maniau, kad viskas ateis kitaip, nei ir tikrųjų atėjo. Stovėdami Baltijos kelyje pajutome, kad tikrai pagaliau laisvė bus.

Negaliu ramiai kalbėti apie savo jausmus, kuriuos patyriau šiemet stovėdama Baltijos kelyje. Pernelyg aitrus buvo jausmas, pernelyg daug džiaugsmo ir pasididžiavimo savimi ir savo tauta.

Su tais, su kuriais tuomet, prieš trisdešimt metų, buvome susikibę rankomis, dažnai susitinkam ir dabar. Tapome daugiau nei draugais, bičiuliaujamės, kartu švenčiame šventes. Esame tarsi bendražygių šeima. Ir kasmet ateiname į tą savo vietą magistralėje. Šventė tęsiasi.

Gera turėti laisvą Lietuvą. Tik ją reikia branginti. Ir saugoti. Nenuleisti nuo jos akių ir širdies.

Gėlėmis nuklojom taką į mūsų nepriklausomybę

Gintaras Šileikis, Sąjūdžio Panevėžio iniciatyvinės grupės ir tarybos narys, Sąjūdžio seimo narys.

Šiomet kartu su bičiuliais vėl važiavau Baltijos keliu – nuo Panevėžio iki Saločių. Džiaugsmas širdyje liejosi. Matydamas atstatytus paminklus, kryžius, žymes tose vietose, kur prieš trisdešimt metų stovėjo visos Lietuvos žmonės. Išsirikiavę į ilgiausią kilometrinę grandinę, kokia buvo prie Pumpėnų, labai aiškiai pajunti to meto dvasią...

Po trisdešimties metų! Neįtikėtina! Štai kokį išpūdį žmonėms palikusi ta diena. Diena, pakeitusi juos. Diena, po kurios mūsų Lietuva tapo kitokia, nei buvo. Žmonės vėl suvažiavo su vėliavomis, pasipuošę tautiniais drabužiais, su dainomis... Koks dvasinis pakilimas! Išpūdis neišdildomas ir įkvepiantis, norisi dar daugiau atsiduoti naujosios Lietuvos kūrimui.

Tos dienos žmonių susikabinimas į grandinę buvo mūsų pareiškimas, ko mes norime, kur mes einame. Ir niekas mūsų nebesustabdys. Pajusti savo kaimyno artumą – tai buvo neišdildomas jausmas. Gyva energija iš rankos į ranką tekėjo per Lietuvą, Latviją ir Estiją. Tą dieną išsivadavome iš bet kokios baimės. Buvo visiškai aišku, kad mūsų niekas nebesulaikys. Tokį stiprų jausmą retai kam gyvenime tenka patirti. Tada gėlėmis nuklojom taką į mūsų nepriklausomybę. Tądien visi įtikėjome, kad būsime laisvi. Jeigu ligi tol dar krebždėjo mumyse baimė ir nerimas, kad dar visko gali būti, Baltijos kelyje viskas persikeitė. Tapome stiprūs. Mūsų bendrumas ir mūsų galia tada okupantą išgąsdino. Tapo visiškai aišku, kad mes visi kartu galim viską padaryti.

Dievo dovana mums visiems buvo ne tik regėti šį stebuklą, bet ir būti jo dalyviais. Esame apdovanoti stebuklu, vardu Laisvė. Kaip toli mes nužengėme per šiuos tris dešimtmečius – žmogiškumo, nuoširdumo, bendravimo keliu. Dar sykį apmąstysim save ir savo šalį kitų metų Kovo 11-ąją, kai minėsime Nepriklausomybės trisdešimtmetį. Renkime tai didžiai dienai savo širdis!

Stovėdami Baltijos kelyje, Vokietijai buvome mokytojais

Valius Kazlauskas, Obelių Laisvės kovų istorijos muziejaus direktorius.

Mane, istoriką, itin domina du įvykiai: Sausio tryliktoji ir Baltijos kelias. Manau, kad ši žmonių grandinė buvo aukščiausias dvasinis pakilimas, kurio, net ir po trisdešimties metų, mūsų visuomenė negali pamiršti, jis vis dar gniaužia kvapą. Nors per tą laiką buvo be galo daug reikšmingų įvykių, tačiau Baltijos kelias – gražiausias žiedas mūsų nepriklausomybės vainike.

Pakylėtas žmogus regi savo ydas ir jomis atsikrato. Tą dieną mes atsikratėme vienos savo ydos – baimės. Tai buvo įvykių tęsinys – mūsų stiprybė. Nepamirškime, kad akcija vyko dar okupacijos sąlygomis.

Gėlės iš lėktuvų buvo taikos simbolis. Okupantas prieš tokią mūsų taktiką neturėjo ginklo. Gėlės buvo mūsų moralinis ginklas.

Tada, prieš trisdešimt metų, dar buvau studentas. Vasarą dirbau studentų statybiniame būryje Bulgarijoje. Sekėme įvykius Lietuvoje. Kartu buvo vokiečiai, bulgarai. Tada aš taip

didžiavausi esąs lietuviai. Visiems tomis dienomis buvau tarsi didvyris. Ypač vokiečiai iš tuometinės Vokietijos Demokratinės Respublikos žiūrėjo su pavydu, nes jie dar nebuvo nugriovę Berlyno sienos, visi jų politiniai įvykiai vėlavo beveik metus. Jie net nesuprato, kas darosi – gynė tą savo komunistą Honekerį. Mes, stovėdami Baltijos kelyje, Vokietijai buvome mokytojais.

Kelyje Panevėžys–Kaunas. 1989 m. rugpjūčio 23 d. Gražinos Antanaitienės nuotrauka.

2019 m. rugpjūčio 23 d. Ant vėliavos pasirašo 1989 m. rugpjūčio 23-iosios dalyviai.

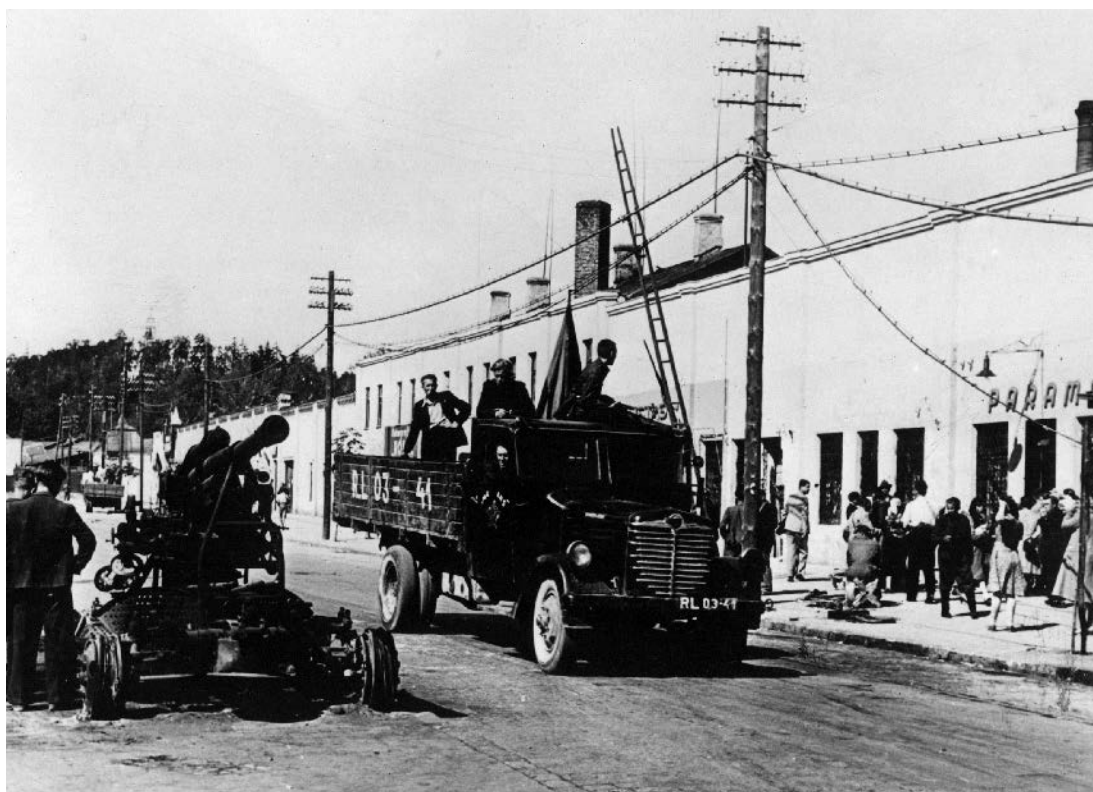
VALDAS RAKUTIS

KAIP VERTINTI BIRŽELIO SUKILIMĄ?

Norėčiau pradėti nuo to, kad Birželio sukilimo vertinimas iš tikrųjų yra labai paprastas. Skaitykime dalyvių atsiminimus, pamatykime kaip tuo metu atrodė pasaulis, palyginkime su šalia vykusiais įvykiais ir turėsime įvertinimą. Kur problema?

Mūsų problema egzistuoja, nes mes turime galvoje ne istorinį vertinimą. Mes galvojame, kad galima mūsų vertinimus apie tai, kas įvyko prieš 100 metų, nukelti į kokius nors viduramžius arba pabandyti dabartinės Lietuvos Konstitucijos pagrindu įvertinti Mindaugo veiksmus. Ką gausime? Pažvelgus į ilgesnį istorijos laikotarpį, tokio mąstymo absurdiškumas darosi akivaizdus. Neįmanoma vertinti tokių dalykų. Lygiai taip pat negalima vertinti ir XX a. istorijos. Per šį amžių pasikeitė daug įvairių dalykų, todėl žmonės pasimeta vertinimuose, nežino kaip elgtis, nebetiki istorikais, nesupranta, kas yra istorijos procesai. Pabandysiu pateikti keletą palyginimų, kurie padėtų Birželio sukilimą suorientuoti ir pasakyti, kas gi iš tikrųjų įvyko.

Pradėti reikėtų nuo to, kad paskutinėmis 1918 m. gruodžio dienomis Vilniuje, kai, vokiečių kariuomenei besitraukiant iš Lietuvos, paskui ją atėjo bolševikų kariuomenė. Vilniuje organizuojamas pasipriešinimas, kurio vadovas iš lenkų pusės yra generolas Vladislovas Veitko (Władysław Wejtko). Jis siūlo jungtis lietuviams ir lenkams ir bendromis pastangomis imtis visokių veiksmų. Galų gale lietuviai nusprendžia nekovoti, nes tam esą per anksti, nesą tikslinga. Tiesą sakant, tai dar tik pirmieji Lietuvos kareiviai. Ir štai jie, Kazys Škirpa su savo komanda, iškelia Gedimino kalne Lietuvos vėliavą, tai mes ir iki šiol švenčiame sausio 1-ąją kaip Lietuvos vėliavos dieną.

1941 m. birželis. Kaunas. Autorius nežinomas. LCVA.

Tas iškilmingas vėliavos iškėlimas tokiu pereinamu laikotarpiu yra pabandytas sukurti bent menkus Lietuvos valstybingumo ženklus. Tai pirmasis ir labai rimtas įvykis, kurį visi atsiminė 1941 metais. Suvokta, kad tuo pereinamuoju laikotarpiu reikia ką nors daryti ir koku nors būdu įtvirtinti Lietuvos egzistavimą. Skaitant 1920 metų lenkų propagandinius tekstus matyti, kad lenkai akivaizdžiai teigia, esą lietuviai „lašo kraujo už Vilnių nepraliejo“, o tai reiškia, kad lietuviai nekovojo, nedalyvavo, taigi jie neturi teisės į Vilnių. Visa ši retorika 1940–1941 m. gyvavo ir visi tvirtino, neva 1940-aisiais metais mes ne tik nesipriešinome, bet gal ir 1919 m. sausio pirmomis dienomis mums reikėjo kažką padaryti.

Mes turime suprasti, kad, vertinant 1941 m. įvykius, privalome matyti to meto kontekstą. Sukilimas yra proga įtvirtinti, parodyti, kad mes esame kaip tauta ir valstybė, nes 1940 metais didžioji dalis žmonių, didžioji dalis kariuomenės išvis nesuprato, kas vyksta. Žmonės pro langus išvydo važiuojančius tankus ir tada sužinojo, kas įvyko. Viskas klostėsi šliaužiančios okupacijos metodu – po truputį. Esminiai įvykiai įvyko 1939 metais. Lietuviai vis sureikšmina 1940 metus, tačiau lūžis įvyksta 1939 m. tarp rugsėjo 1 ir spalio 28 d., kai lietuviai, Lietuvos valdžia apsisprendžia būti rusų pusėje. Įvardykime tą dalyką aiškiai, neturėkime jokių iliuzijų. Karinių bazių įsileidimas į kraštą reiškia tam tikros pusės – SSRS pusės – pasirinkimą. Ir jau po to mūsų sąjungininkų reikalas, kaip toliau tie procesai vyko. Kai tai vyko, visuomenė neturėjo galimybės dalyvauti, viskas buvo užmaskuota triumfuojančio žygio į Vilnių skraiste. Kad įvyko kažkas baisaus, visuomenė susivokė maždaug 1940 m. birželio–liepos mėnesį, kai žmonės pradėjo analizuoti, kas gi čia įvyko, ir suprato, kad Nepriklausomybė išslydo iš rankų. Kaip tik tuo metu prasidėjo sovietizacija, tad pradėta reaguoti į įvykius ir ieškoti, kaip tuose įvykiuose dalyvauti, ką daryti.

Labai svarbu, kad panašios idėjos plito kitose tautose, kitose vietose. Tai yra tų tautų tapatybės pavyzdys. Norėčiau pateikti keletą pavyzdžių. Pirmasis yra 1944 m. Varšuvos sukilimas. Jei kas buvotė Varšuvoje ir lankėtės Sukilimo muziejuje, žinote, kad tai yra pagrindinis tautos formavimo naratyvas, artimas Antrojo pasaulinio karo naratyvui Rusijoje, kur didvyriška tautos kova dėl nepriklausomybės pateikiama kaip svarbi tautos stiprybės, vienybės apraška.

Ir štai tuo pereinamuoju laikotarpiu lygiai tas pats įvyksta ir Lietuvoje. Tais pačiais 1944 m. Armija krajoje organizuoja operaciją „Aušros vartai“ („Ostra Brama“), kurios metu bando paimti valdžią Vilniuje bent trumpam laikui, kad parodytų lenkų tautos aktyvumą šioje kovoje. Taigi sudėliokime šiuos dalykus, kurie vyko šalia mūsų, ir pamatysime, kad tas mūsų sukilimas yra visiškai logiškas ir subrendęs pasirinkimas.

Kitas labai svarbus klausimas, kaip iš tiesų elgėsi sukilėliai. Atsakant į jį, vėlgi prasminga klausti apie kontekstą: kaip elgėsi Belgija 1944–1945 m. su vokiečių kolaborantais Belgijoje? O kaip Nyderlanduose? Kaip prancūzai elgėsi Prancūzijoje? Užduokime šiuos paprastus klausimus. Visai elgėsi. Ir labai spektakuliariai, ir koordinuojami, ir nekoordinuojami, nes tai ir yra sukilimas. Mes norime, kad sukilimai vyktų pagal vieno viršininko įsakymą iš anksto suderinta tvarka, pagal Konstitucijos straipsnius, ir pageidautina, kad dar pritartų visuotinis plebiscitas. Tačiau taip nebūna. Sukilimas yra sukilimas, jis yra rengiamas taip, kaip rengiami sukilimai. Jame būna organizacinis branduolys su tam tikrais rėmėjais ir su paskutiniu momentu prisijungiančiais žmonėmis. Ypač tai būdinga provincijai. Taip atrodo sukilimai visame pasaulyje, ir bandydami vertinti savąjį sukilimą, būtina tuos sukilimus (ypač chronologiškai artimus) sudėkime vieną šalia kito mintiniam eksperimentui.

Dirbdamas trečiojoje kultūros paveldo vertinimo komisijoje Kaune visai neseniai sužinojau, kad Lietuvoje egzistuoja informacinės rodyklės su užrašais „Žydų sušaudymo vieta ir kapas“ ar panašiai, nors labai dažnai šitos iškabos žymi visai ne žydų sušaudymo vietą, o sovietinio aktyvo naikinimo vietą. Nereikia ir sakyti, kad ši aplinkybė iš esmės keičia

situaciją. Specialistai patvirtino, kad esama nemažai tokių atvejų. Tokiose situacijose atsiranda savotiškas šešėlis, miglota zona, o šešėlis yra ta vieta, kur kovojamas informacinis karas.

Tokių lentelių užrašai yra neteisingi, nes jeigu žudė ne vien žydus, o žudė asmenis, kurie dirbo sovietinės valdžios struktūrose, tai šaudė ir lietuvius, tiesa, ne tiek daug jų ten buvo. Todėl pirmiausia mes patys turime pasirinkti ir suvokti, kad tai ne žydų, o kolaborantų žudynių vieta. Nes jeigu ten buvo sovietinis aktyvas, vadinasi, mes drąsiai galime juos statyti į vieną gretą su, tarkime, Belgijos kolaborantais, bendradarbiavusiais su vokiečiais. Tai yra visiškai tas pats dalykas. Ypač jeigu kalbame apie tuos kolaborantus, kurie yra padarę konkretaus blogio. Tokių pavyzdžių pilna visoje Europoje.

Be šio kolaborantų baudymo reiškinio vyko ir tikras genocidas, žmonės buvo šaudomi, naikinami dėl tautybės. Vyko tikras žydų naikinimas. Bet ne sukilimas tai darė! Man teko bendrauti su 1941 m. sukilimo organizacijos, turbūt, jau paskutiniuoju gyvu vadovu, kuriam tada buvo 92 metai. Jis kalbėjo: „Aš tuoj mirsiu, aš tau turiu pasakyti paskutinius dalykus. Kai man buvo 18 metų, per sukilimą, mes buvome Šančiuose. Atbėgo į mūsų štabą žmonės ir sako, kad ten ir ten lietuviai prievartauja žydes, šauda. Mes, išgirdę apie šitą baisų atvejį, pranešėme mūsų vadui, kuris tuo metu organizavo geležinkelio tilto gynybą Šančiuose, o jis su ašaromis akyse atsakė, kad neturi žmonių pasiųsti ką nors daryti.“ Visa tai yra baisus dalykas ir šiandien tai panaudojama diskredituojant visą laisvės kovą.

Lietuvių Aktyvistų Fronto

A t s i š a u k i m a s

Dėmesio! Dėmesio! Kalba Kaunas,
Laisva ir Nepriklausoma L i e t u v a !

Tautiečiai,

Vokiečių armija raudonuosius grobuonis iš Lietuvos baigia vyti. Lietuvių tauta, išvaduota iš jungo, ryžtasi gyventi vėl laisva, nepriklausoma. Jau sudaryta laikinoji vyriausybė ir jau perima valstybės vairą ir įstaigas į savo rankas.

Grobuonys bėgdami plėšia turtą, naikina įmones, šauda gyventojus.

Tautiečiai, saugokite visuomenės ir privatų turtą.

Darbininkai, organizuokite įmonių apsaugą.

Valstybės tarnautojai, saugokite savo įstaigas ir neišduokite jų dokumentų bei turto.

Lietuviai policininkai, savo gyvenamoje vietoje perimkite viešąją saugumą į savo rankas.

Informacijos ir instrukcijos skelbiamos nuolat per radiją ir spaudoje.

LIETUVIŲ AKTYVISTŲ FRONTO ŠTABAS⁴³

Taigi yra ir vienokių, ir kitokių atvejų, juos reikia atskirti, reikia daryti tyrimus. Tik tada mes pamatysime tikrąjį visų šitų reiškinių mastą ir po truputėlį atskirsime, kur yra tiesa, o kur yra melas. O palyginamieji tyrimai mums leis suprasti, kodėl 1941 m. sukilimas buvo toks, o ne kitoks ir kaip tai vyko kiekviename rajone. Jokie normalūs tyrimai regione nebuvo daromi. Dėl įvairių priežasčių, o pirmiausia dėl to, kad buvome sovietų arba vokiečių okupuoti. Negalima tikėti tuo, ką kas nors okupacijos sąlygomis parašė laikraščiuose.

Galiausiai norėčiau pasakyti keletą pastabų dėl to, ką būtų galima pavadinti „neskanio- mis temomis“. Kas Lietuvoje nustato, kurios temos yra „skanios“, o kurios „neskanios“? Keletas pavyzdžių.

Prieš keletą metų su kolega Paulium Pacevičiumi Širvintų, Molėtų ir Ukmergės rajonuose pradėjome kalbėti, kad artėja Nepriklausomybės kovų šimtmetis ir kad reikia ką nors daryti dėl jų įamžinimo. Susirinko merai, pasirašė ketinimų protokolą, bet po kelių dienų iš užsienio reikalų viceministro gavo skambučius, nurodančius neremti šio projekto. Kyla klausimų. Kas valdo Lietuvą? Kaip yra skiriami žmonės, kurie siekia sujungti visus lituanistinius institutus, kad galima būtų juos kontroliuoti? Kokie kriterijai lemia, kas tampa institutų direktoriais? Labai daug klausimų. Molėtų meras po to skambučio sako: „Darome, bet labai atsargiai, kad neužgautume ko nors.“

Palyginimui vėl pasižiūrėkime į Lenkiją, kur yra Tautos atminties institutas (*Instytut pamięci narodowej*). Tai labai rimta organizacija, kuri iš esmės daro įtaką ir vadovėlių tekstams, ir Lenkijos paramai Lietuvos tautinėms bendrijoms, ir Polonijos judėjimui, ir kitiems dalykams. Šio instituto veikla aiškiai rodo, kaip oficialiai veikianti organizacija gali turėti ypač didelę reikšmę XX a. istorijos įvykių vertinimui. Ji nusprendžia, ką ir kaip reikia daryti norint įamžinti istoriją, organizuoja įvairius renginius, net ir Lietuvos Seime. Galiu pateikti vieną konkretų pavyzdį. Praėjusieji metai buvo Tado Kosciuškos metai ir Seime buvo rengiama jam skirta konferencija. Bebaigiant jai rengtis, Seime pasirodė ir paroda apie T. Kosciuską, kurią organizavo lenkų Tautos atminties institutas. Paroda parengta gerai, įdėta ir pastangų, ir lėšų. Istorikų buvo paprašyta įvertinti, ar tie plakatai tinkami kabėti Seime, ir jie pasakė, kad ne, nes niekur toje parodoje nebuvo parašyta, kad T. Kosciška susijęs su Lietuva, kad jis yra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pilietis. Tačiau paroda įvyko ir keliavo per Lietuvą. Tokia tad istorijos politikos įtaka.

Mes labai norime, kad kas nors ką nors susitartų dėl istorijos vertinimo, bet susitarti įmanoma tada, kai žmonės turi vieną tikslą – rasti teisybę. Tik tada toks susitarimas galėtų būti pasiektas, gal ne iš karto, bet iš tikrųjų. Negali susitarti dėl istorijos žmonės, kurių vieni ieško teisybės, o kiti turi užduotis. Turime suprasti, kad mes nesame izoliuotoje operacinėje, kurioje viskas labai sterilu ir aišku. Lietuvą supa labai daug labai įvairių interesų ir poveikio priemonių. Jeigu mes norime, kad Lietuvos valstybė vykdytų istorijos politiką ir kovotų informacinį karą, ypač Vakaruose, o dar geriau – Rytuose, valstybė turi tam skirti išteklių.

Karas reikalauja išteklių. Jeigu istorikas rašo knygą ir dar turi gyventi iš universiteto dėstytojo atlyginimo, kuris yra mažesnis negu mokytojo alga, ir už savo pinigus važinėti į konferencijas, susirasti pinigų savo knygos išleidimui, tai tokios ir jo galimybės. Visai kas kita, kai yra valstybinė programa, numatanti įtvirtinti Lietuvą Vakaruose ir skirianti lėšų konkrečiai tokių knygų parengimui. Tada nebereikia ieškoti pinigų fonduose. Kalbu, gerbiamieji, apie valstybės užsakymą. Lietuvos valstybė šiandien tokių užsakymo nedarė. Toks užsakymas yra Istorijos instituto ilgalaikėje programoje, bet faktiškai mes tokio dalyko neturime.

Kokios viso to pasekmės? Jeigu jūs, pavyzdžiui, norėtumėte rašyti ką nors Holokausto tema arba apie lyčių lygybę, jūs iš karto rasite europinių fondų, kurie finansuoja tokius tyrimus, ten nesunku teikti paraiškas, o dar jeigu su geromis rekomendacijomis, problemų

nėra. Tačiau daugeliu svarbių temų fondų nėra. Ir taip valstybės intelektualinės pajėgos per pačios valstybės abejingumą yra nukreipiamos į tas kelias mums primetamas temas, stumiamos tolyn nuo temų, kurių reikalauja informacinis karas.

Lietuvos istorijos institutas suvokiamas kaip vykdytojas, ne kaip užsakovas. Lietuvoje nėra istorijos mokslo užsakovo. Kadangi nėra aiškaus užsakovo, mūsų tyrėjai patenka į bendrą kitų užsakovų lauką. Tie užsakovai gali veikti labai įvairiais būdais – tiek tiesmukai duodami pinigų, tiek per užsienio įtaką – leidžiama suprasti, kad, norint turėti konkrečių draugų, reikia „teisingai“ šnekėti, ir tada būsi kviečiamas į konferencijas, gausi mokslininkui svarbius tarptautiškumo taškus. Toks važinėjimas į Lenkiją sėkmingai vyksta ir tą darantys pasiduoda lenkiškajam naratyvui. Vienam jau mirusiam draugui, kuris tą darydavo, tiesiai sakiau: „Nejau tu nesupranti, kad tu ne tik kalbi lenkiškai, tu ir mąstai kaip lenkas? Ne žodžiai, bet mintys, turinys jau lenkiški.“ Tačiau žmonės tiek perima svetimą mąstymą, kad nebesupranta problemos.

Apibendrinant – mes turime suprasti, kad Lietuva yra valstybė ir jeigu Lietuvoje vyksta informaciniai karai, turime juos ir kariauti, gerbiamieji, kaip ir priklauso – gynyba, puolimas, operacijos, apėjimas, sąjungininkai ir visi kiti dalykai. O karui, kaip jūs gerai žinote, reikalingi trys dalykai – pinigai, pinigai ir dar kartą pinigai.

Vertindami Birželio sukilimą, mes turime didžiulį, kad jis buvo, pagerbti didvyrius, kurie jame dalyvavo ir jokių būdu nepainioti tų žmonių su tais, kurie šaudė Lietuvos žydus. Reikia atskirti sukilėlius nuo nacių kolaborantų, tai yra du visiškai skirtingi dalykai. Susitvarkykime tuos reikalus ir bus daugiau aiškumo valstybės viduje. Tam reikia dviejų dalykų – organizacinio centro, kuris organizuotų istorinius tyrimus, ir valstybinio užsakymo sistemos bei išteklių, nes be išteklių mes šito karo nelaimėsime ir neįtvirtinsime tiesos apie mūsų istoriją Vakarų visuomenėse.

Pranešimas skaitytas Seimo Konstitucijos salėje 2019 m. birželio 17 d. vykusioje konferencijoje „1941 metų sukilimas Lietuvoje: mitai ir realybė“.

Laikinosios vyriausybės nariai po protesto 1941 rugpjūčio 5 d. vokiečių vadovybei dėl veiklos uždraudimo.

PRISTATYMAI

ROMUALDO OZOLO PASAULIO IDĖJA

ROMUALDAS OZOLAS. PASAULIS GRĮŽTA NAMO. EUROREALISTO MĄSTYMAI. VILNIUS, VALSTYBINGUMO STUDIJŲ CENTRAS, 2019, 264 P.

Lietuvos mokslo tarybai neskyrus finansavimo Romualdo Ozolo (1939–2015) rinktinių raštų leidybai, jo bendražygių ir visuomenininkų iniciatyva išleista ir skaitytojų dėmesio jau spėjusi sulaukti R. Ozolo straipsnių rinktinė „Pasaulis grįžta namo“. Remtasi autoriaus neįgyvendintu sumanymu išleisti knygą „Už Europą be sąjungų. Eurorealisto mąstymai 2001–2004“, jį papildant svarbiais tekstais, ne vienam tapusiais „įvadais į Sąjūdį“ („Pasaulis yra čia“, 1983; „Mūsų galios ir negalios“, 1988 ir kt.).

Pasaulio idėja – R. Ozolo tikrovės matymo ir mąstymo išeities taškas. „Pasaulis yra čia“, – taip jis mąstė jį 1983 m., lygiai taip regi ir XXI a. pasaulį ir teigia: „/.../ vienintelis patikimas pasaulio tautų bendravimo principas – nepriklausoma nacionalinė valstybė“ (p. 222).

R. Ozolo pasaulio idėja – tai gebėjimas įžvelgti ir mąstyti pasaulį iš savo patirties, ateinančios per atsakymą į klausimą, kas aš nesu, kuris kaip tikrumas skleidžiasi tik per artimiausią aplinką – šeimą, tautą ir einant į nacionalinę valstybę. „Aš prasidedu tavyje. Aš esu tavyje, o gyvenu mumyse – šeimoje, tautoje, pasaulyje. Bet visada juose tik tiek, kiek esu pats sau tikras“, – skaitome viename iš rankraščių.

Tiksliai R. Ozolo pasaulio matymo idėja pavaizduota knygos viršelyje – R. Ozolas pasaulį regi iš Lietuvos aukštumų. Šitokia pozicija suteikia tikrumo visoms knygoje svarstomoms temoms – žmogaus vietos ir prasmės pasaulyje paieškos, tautos sąmoningumo ir valstybės idėjos, globalizmo ir tautiškumo skirties, Lietuvos vietos pasaulyje ir Europos Sąjungoje įžvalgoms.

Knyga užbaigiama savitu R. Ozolo politiniu testamentu Lietuvai – studija „Nacionalizmas – tai tikrasis humanizmas. Lietuviškosios ideologijos metmenys“ (2014). Nacionalizmas R. Ozolui – tai alternatyva globalizmo ideologijai pasidavusiam ir ribas priėjusiam XXI a. pasauliui. Globalizmo atskaitos taškas yra ne asmuo, o „fizinis žmogus“ su laisve neatsakomybei, iš kurios gema nežabotas egoizmas ir voliuntarizmas. Globalizmo ir nacionalizmo priešpriešoje gyvenančiame pasaulyje lietuvių išsaugoti keliamas dar 1983 m. formuluotas uždavinys – „dabartinę lietuvių orientaciją „į pasaulį“ pastatyti ant nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo metu vyravusios idėjos, kad į pasaulį visavertiškai galima išeiti tik per tautą, kaip tautos žmogui“ (p. 256).

Rinktinė išleista su viltimi prikelti išpūdingą R. Ozolo politinę mintį naujam gyvenimui, o ateityje pristatyti ir jo kūrybos visumą reprezentuojančius rinktinius raštus. Lietuvoje, Europoje ir visame pasaulyje vykstantys pokyčiai verčia perskaityti Ozolą.

Algimantas Jankauskas